

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES.

No. CXVI.

Śrī Citrodayamañjarī.

No. V.

THE

# VÂKYAPADÎYA

(3rd Kāṇḍa)

WITH

The commentary Prakîrṇakaprakâśa

OF

Helârāja son of Bhûtirāja.

7944

EDITED BY

K. SÂMBAŚIVA ŚÂSTRÎ

*Curator of the Department for the Publication  
of Oriental Manuscripts, Trivandrum.*

## Part I.

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF  
HIS HIGHNESS THE MAHARAJA OF TRAVANCORE.

TRIVANDRUM:

PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS,

1935

*All Rights Reserved.]*



CENTRAL ARCHITECTURAL  
LIBRARY NEW DELHI

Acc. No. 7944 .....

Date..... 10-12-58 .....

Call No... Sa 4V  
Bha / Sam

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ११६.

श्रीचित्रोदयमञ्जरी ।

ग्रन्थाङ्कः ५.

**वाक्यपदीयं**

(तृतीयकाण्डम्)

भूतिराजतनयहेलाराजकृतप्रकीर्णकप्रकाशाख्य-

व्याख्योपेतम्

पौरस्त्यग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षेण

के. साम्बशिवशास्त्रिणा

संशोधितम् ।

(प्रथमो भागः — साधनसमुद्देशे शेषाधिकारमारभ्य  
लिङ्गसमुद्देशान्तम् !)

तच्च

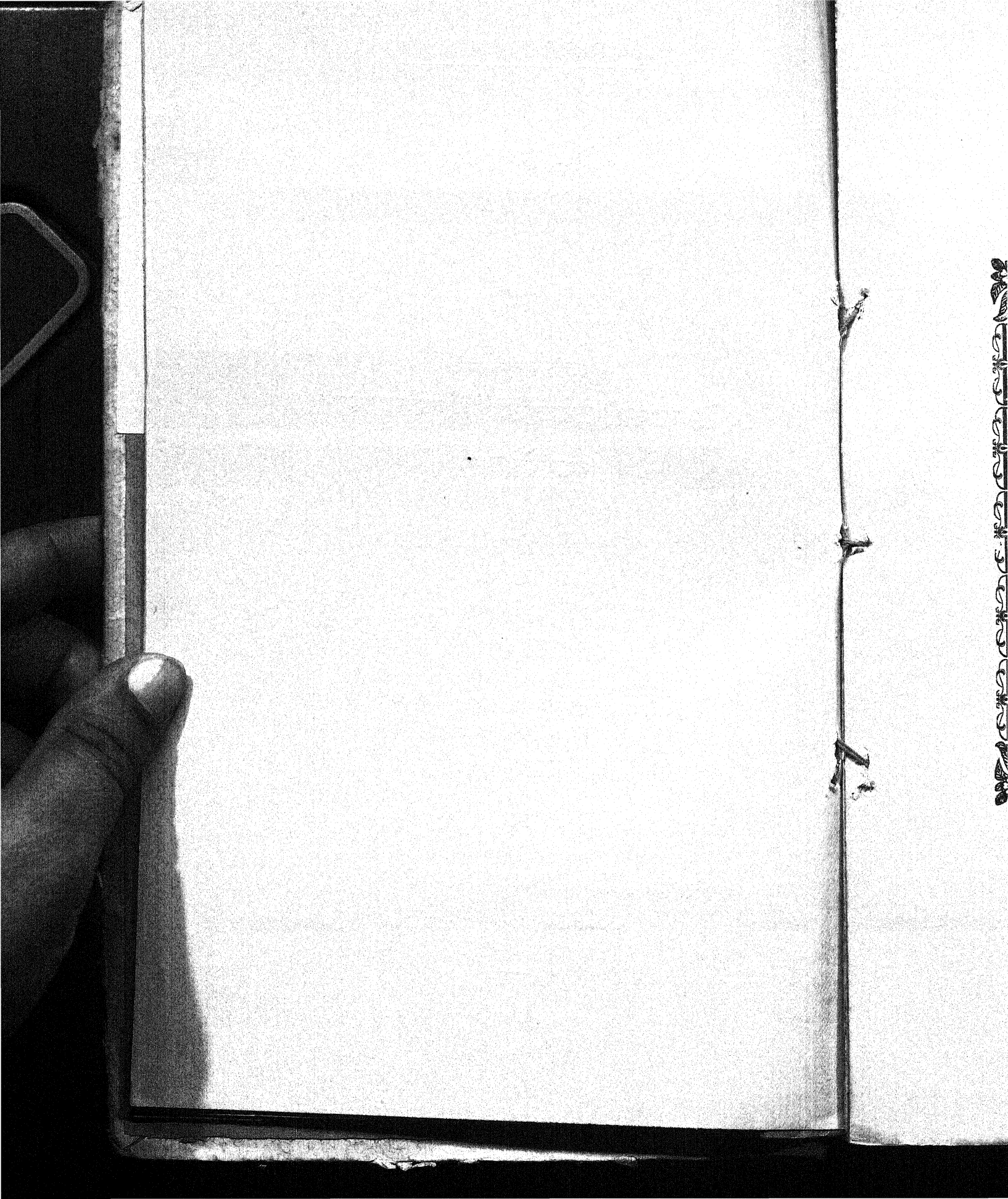
अनन्तशयने

महोन्नतमहामहिमश्रीचित्रावतारमहाराजशासनेन

राजकीयमुद्रणयन्त्रालये तदध्यक्षेण

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

कोलम्बाब्दाः १९१०. क्रैस्ताब्दाः १९३५.





॥ श्रीः ॥

श्रीमूलावनिपालमौलिमणिना सङ्कल्पितश्रीरिव  
श्रीमूलात्मजनिस्तथा सहजया लक्ष्म्या च सम्भावितः ।  
स्वातिज्योतिरिवादितः समुदितश्चित्रावतारः स्वयं  
मार्ताण्डाग्रसरो विराजति महाराजः स रामाभिधः ॥  
भास्वद्वर्णमणिः प्रवालमृदुला श्रुत्याद्यलङ्कारिणी  
श्रीमद्वञ्चिवसुन्धरानवयशोराशिप्रकाशात्मिका ।  
उत्फुल्लत्सुकृतिप्रसाधनधृतामोदोन्नदङ्घ्रिण्डमा  
श्रीचित्रोदयमञ्जरी सुमनसां सर्वस्वमुज्जृम्भताम् ॥

के. साम्बशिवशास्त्री.



## PREFACE.

It is a matter of no small pride to the Department for the Publication of Oriental Manuscripts that the Śrī Citrodāya Manjari Series is now enriched with the publication of the complete work of Prakīrṇakaprakāśa. Though scholars in the East and in the West have long been looking for the work, it has not been possible to include it in any of the Sanskrit Series as complete manuscript of the work could not be obtained. The work was begun to be published some years back in the Benares Sanskrit Series, but for want of requisite manuscripts the publication came to an abrupt end when the portion up to the genitive case in the Sādhana-Samuddēśa was printed. The State of Travancore, the reputed treasure house of ancient manuscripts, containing the complete manuscripts of Prakīrṇakaprakāśa like the Śami tree impregnated with fire, attracts explorers for the unearthing of the manuscripts.

In my search for manuscripts I came across five copies of the work of which two were found in the Palace Library, Trivandrum, the third was lent by Mr. Vishnu Namboori, Kaduthurthi, the fourth belonged to Mr. Nilakanthan Moothathu, Kidangur, and the fifth was obtained from Mr. Subrahmanya Moothathu, Puthiyal Ilom. It can be seen that the last three manuscripts came from North Travancore. All the manuscripts were useful in filling up the gaps found therein and with their help I was able to examine the work for the Press. When some people wanted to get hold of the manuscripts from me, the Advisory Board helped me in defeating their attempts. The present volume is the result of my laborious study of the manuscripts. I am glad to observe that my present position as the Curator for the Publication of Oriental Manuscripts has also been of use to me in revising my studies in Vyākaraṇa the secret of which as contained in the three Kāṇḍās of Vākyapadīya has come down to me from successive teachers of Vyākaraṇa. It may be mentioned here that I studied Vyākaraṇa under the late Thuravār Nārāyaṇa Śāstriāl who got his knowledge of the Śāstra from my revered father, the late Vaikom Kṛṣṇa Śāstriāl. When I think of the study of Vākyapadīya, my heart leaps with joy and the various secrets of Vyākaraṇa-Śāstra cross my memory; but alas, for lack of competent students who could grasp and assimilate my teaching, all of them perish within me. Enough of this incidental matter.



The first two Kāṇḍās namely Āgama Kāṇḍa and Vākya Kāṇḍa in the Vākya-padīya deal with such of the principles and siddhāntas of the science of grammar, as can be classified as possessing some common characteristics, while the third Kāṇḍa called Prakīrṇaka-Kāṇḍa treats of those topics which, having been scattered (Prakīrṇaka) in various places do not possess any common attributes, but are well-established by Bhāṣyakāra and Vārtikakāra; and the present work giving a clear exposition (Prakāśa) of such topics bears the significant name Prakīrṇakaprakāśa.

From the statement of Bhartṛhari,

“काण्डे तृतीये न्यक्षेण भविष्यति विचारणा ।”

it is clear that the subject that are fully discussed in the first and second Kāṇḍās are generally touched upon in the third Kāṇḍa also. Hence the third Kāṇḍa may be said to contain not only the scattered topics left out in the first two Kāṇḍās, but all facts of Śabda Śāstra, which are of highly subtle and abstruse character, and the Vākya-padīya thus attains its completeness on account of the comprehensive nature of the third Kāṇḍa. On the first two Kāṇḍās of the work Puṇyarāja has written a commentary named Prakāśa which has been published in the Benares Sanskrit Series. It is probable that the commentary on the third Kāṇḍa was called Prakāśa in common with the name of the commentary of the first two Kāṇḍās.

The Prakāśa now issued is the commentary on the third Kāṇḍa which is called Padakāṇḍa or Prakīrṇakakāṇḍa. This Kāṇḍa consists of 14 Samuddeśas beginning from Jā-tisamuddeśa and ends with Vṛttisamuddeśa. But the present volume begins with a part of the Sādhana Samuddeśa as the preceding ones have already been published in the Benares Sanskrit Series. The esteemed editor of the previous parts, Manavalli Gangādhara Śastriar thus openly discloses the imperfect nature of the manuscript materials at his disposal for editing the commentary on the third Kāṇḍa of Vākya-padīya:—

“तृतीयकाण्डस्य तु पूर्वोदाहृतं हेलाराजकृतव्याख्यासहितं खण्डितमशुद्धं  
चैकमेव पुस्तकं न कार्यनिर्वहणायालमिति विरतः ।”

Fortunately for us, we are not in such difficult situation as stated above. The scholarly reader will find that the exposition made by the commentator on the basis of authoritative

rules followed by clear and cogent reasoning is of a grand and dignified nature. In as much as the commentator resorts to the rules of Nyāya, Vaiśeṣika, Yoga or Vedānta systems of philosophy in establishing facts of Vyākaraṇa, I think his commentary may be taken to be an ideal work for all commentators on Śāstraic subjects.

The author Bhartṛhari says that his preceptor was no less proficient in Nyāya and other systems of interpretation than in his own Darśana (Vyākaraṇa),

“न्यायप्रस्थानमार्गस्तानभ्यस्य स्वं च दर्शनम् ।

प्रणीतो गुरुणास्माकमयमागमसङ्ग्रहः ॥”

In the same way, it can be seen that the pāṇḍitya of the commentator in Śabda Śāstra supplemented by his proficiency in other branches of knowledge has been of immense use to him in arriving at impartial conclusion.

From the colophons

“भूतिराजतनयहेलाराजविरचिते प्रकीर्णकप्रकाशे साधनसमुद्देशः समाप्तः ।”

found at the close of each Samuddeśa of Prakīrṇakapraśāśa<sup>a</sup> it is evident that it was written by Helārāja, proficient in<sup>11</sup> various branches of Śāstras.

From the following lines which describe the family of the commentator and the learning of the author Bhartṛhari at the close of the third Kāṇḍa of the commentary,

“मुक्तापीड इति प्रसिद्धिमगमत् काश्मीरदेशे नृपः

श्रीमान् ख्यातयशा बभूव नृपतेस्तस्य प्रभावानुगः ।

मन्त्री लक्ष्मण इत्युदारचरितस्तस्यान्ववाये भवो

हेलाराज इमं प्रकाशमकरोत् श्रीभूतिराजात्मजः ॥

तमोर्ध्वंसः सूर्यादिभिर्हिह कृतो यद्यपि भुवि

प्रदीपः साफल्यं कचिदपि तथाप्यत्र विषये ।

प्रयात्येव प्रायो जगति खलु भावाः कृतधियां

न शक्या निहोतुं स्फुरदभिनवस्फाररुचिराः ॥

निराकारक्षेण वपुषा गता विश्वजनीनताम् ।

तृतीया वागवस्थेयं प्रतिष्ठासुपयात्विताः ॥

त्रैलोक्यगामिनी येन त्रिकाण्डी त्रिपदीकृता ।

तस्मै समस्तविद्याश्रीकान्ताय हरये नमः ॥

सुक्तिश्रियः स्फुटा एता जयन्ति जगतां गुरोः

हरेर्भाष्यान्धिपीयूषच्छटाच्छुरितविग्रहाः ॥”



it is seen that the commentary was written by Helārāja son of Bhūtīrāja belonging to the family of Lakṣaṇa who was a minister of Muktāpīḍa, king of Kashmir. It is not known when the commentator lived. But from the following two quotations which are ascribed to his Guru,

(1) तथाच —

“तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते ।”

इति सत्तैव भावशब्दवाच्या गुरवः क्रियेति मन्यन्ते इति ।

(2) “तथाचोक्तं गुरुभिः —

द्वेर्विनः परिमाणाख्याद् दशदर्थात् तदित्यतः ।

शतिजस्येति सङ्गते दाशतेति निपातनात् ॥”

and of which the first is traceable in the Vākyapadīya, he may be taken to be a disciple of Bhartṛhari himself. As the date of Bhartṛhari is said to be the latter half of the 7th Century A. D., the same date may be assigned to his disciple Helārāja also. As Puṇyarāja tells us the following at the close of his commentary on the second Kāṇḍa,

“शशाङ्कशिष्याच्छ्रुत्वैतद् वाक्यकाण्डं समासतः ।

पुण्यराजेन तस्योक्ता सङ्गतिः कारिकाश्रिता ॥

गुरवे भर्तृहरये शब्दब्रह्मविदे नमः ।

सर्वसिद्धान्तसन्दोहसारामृतमयाय च ॥”

it is probable that he too was a disciple of Bhartṛhari. From this it appears that Puṇyarāja and Helārāja, the two disciples of Bhartṛhari, combined together to write a complete commentary named Prakāśa on the Vākyapadīya, that the first wrote commentary on the first two Kāṇḍas and that the second, on the third Kāṇḍa. If this conjecture is right, it supports the contention that Helārāja was a contemporary and disciple of Bhartṛhari. It is however certain that the commentator cannot be later than 14th century A. D. as he is found quoted thus,

“कर्मप्रवचनीयेन वै पञ्चमेन सह पदस्य पञ्चविधत्व इति हेलाराजो व्याख्या-  
तवान् ।”

in the Pāṇinidarśana of Sarvadarśanaśaṅgraha of Śāyaṇa Mādhava who flourished in the 14th Century A. D.

We learn from the *Prakīrṇakaparakāśa* that the commentator has written certain other works which are as follows :—

Other works of the commentator.	(1)	<i>Kriyāviveka</i>
	(2)	<i>Vākyapadīya Śabdaprabhā</i>
	(3)	<i>Advayasiddhi</i>
	(4)	<i>Vārtikonmeṣa.</i>

One more fact regarding the commentator can be gleaned from the above references. It is held in some quarters that Helārāja was a Buddhist. We are however of opinion that he could not have belonged to the Buddhist persuasion, in as much as no Buddhist is known to have tried his hand at *Advayasiddhi*.

More about the commentator can be known if we are fortunate enough to come across his other works. We hope to deal with the *Vyākaraṇa Sidhāntas* arrived at by the commentator in the second part of the work which will be published ere long. Expressing once more our grateful thanks to the owners of the manuscripts, we place the volume before the learned public.

Trivandrum, }  
3-9-1110. }

K. SĀMBAŚIVA ŚĀSTRĪ.





## श्रीः । निवेदना ।

काचिदियमाहोपुरुषिकासदधिकरणस्य, यदनन्यसाध्यः प्रकीर्णकप्रकाशस्य समग्रः प्रकाश इह साध्यते । प्रसाध्यते च सनुचितेनानेन प्रकाशेन श्रीचित्रोदयमञ्जरी । बहोः किल कालात् पौरस्त्यपाश्चात्यसामान्येन पण्डितवर्गेण प्रतीक्ष्यमाणोऽयं प्रकाशः स्नेहविरहात् प्रवर्त्तिहानाच्च प्रकाशकानां चक्षुषोरलक्षणीयः सम्पूर्णमात्मानं नादर्शयत् ! उपक्रान्तेऽपि काशीयसंस्कृतग्रन्थाबलावसिन् प्रकाशे परिशुद्धतममातृकानुपलम्भाद् विकलविकलः कश्चिदंश एवादौ प्रकाशं गतः, यः साधनसमुद्देशे षष्ठ्यां कचित् प्रतिष्ठम्भितः । अस्मद्विधिवसुमती च सञ्चितानेकग्रन्थरत्ना पूर्णमिमं प्रकाशमन्तर्दधती शमीव शिखिगर्भा मन्ये प्रकाशनाय तिष्ठमाना सञ्चिकीषुमाकर्षति । एवमिह कृतदृष्टेः समक्षमुदितं मातृकापञ्चकेन ।

तत्र द्वे श्रीमन्महाराजग्रन्थशालान्तर्गते । अपराश्च तिस्रः —

१. कटुतुरुत्ति विष्णुनम्पूरिस्वामिका,
२. किटङ्गूर् नीलकण्ठनृमूत्तुग्रन्थशालीया,
३. पुत्तिमल् इल्लं सुब्रह्मण्यनृमूत्तुवशवर्त्तिनी चेति ।

सर्वा उत्तराः काममुत्तरवञ्चिसमुद्भवाः । पञ्चानामासां परस्पराखिलपूरणपर्याप्तानां साहायकेन परिशेषप्रसाधनाय कुतुफितोऽहं ता इमा आत्मसात्कर्तुमास्थितप्रबलप्रयत्नानां पराजयायोपदेशकसमितिदत्तहस्तावलम्बः पुरः प्रावर्त्तिषि । मन्येऽभिमन्ये च फलमिदं तादृशो मत्प्रवृत्तेरयं प्रकाशः । श्रीहरिनिबद्धत्रिकाण्डीसम्पुटितं गुरुपरम्पराप्राप्तं शब्दागमरहस्यं संवादेन द्रढयितुमप्याश्रितसाम्प्रतिकाधिकरणाधिकारोऽहमद्य तदंशे सफलाधिकारः सम्पन्न इति साधु जितमनेन धन्यधन्येन । ते खलु सुगृहीतनामानो गुरुचरणाः स्मरणीयाः श्रीनारायणस्मरणेन, येषां तथैव श्रीकृष्णानुस्मरणेन स्वे गुरुचरणाः स्मरणीयाः अस्य मे तातचरणाः । वल्गल्यद्यापि मे हृदयं त्रिकाण्डीस्मरणेन । स्फुरन्ति च तानि तानि तत्त्वानि । परन्तु ग्रहणधारणपटूनां जिज्ञासूनां विरहाद् भवन्ति चात्मन्येव जीर्णानीत्यलमधिकेनाप्रकृतेन ।

नाम्ना प्रकीर्णकप्रकाशोऽयमागमकाण्डेन पदकाण्डेन च व्यवस्थापितेषु तत्त्वेषु प्रातिस्विकेषु च सिद्धान्तेषु कमपि सामान्यधर्ममननुप्रविष्टानां ततः  
 ततः प्रकीर्णानां भाष्यकारवार्त्तिककारादिकूटस्थाचार्य-  
 प्रस्थानम् । स्थापितानां सिद्धान्तानां सङ्ग्रहः सोपगतिश्च क्रिय-  
 माणः कश्चित् प्रकाश इति निकाममन्वर्थनामा ग्रन्थः ।

‘काण्डे तृतीये न्यक्षेण भविष्यति विचारणा ।’

इति भगवद्भर्तृहरिनिगदिताया विचारणाया विषया मन्ये भवन्ति सामान्यतः प्रथमद्वितीयकाण्डसमेताश्च । अतोऽयं प्रकाशो न केवलं प्रकीर्णानां काण्ड-  
 द्वयप्रतिपादितावशेषाणां, किन्तु समेषामपि शब्दागमरहस्यानामिति दुर्निरूपो  
 दुर्विवरश्च स सोऽर्थः सिद्धान्तितः प्रकाश्यत इति सम्पूर्णं त्रिकाण्डी काम-  
 मनेन तृतीयनान्वयव्यतिरेकाभ्यामनपहाप्यमानेन । अस्ति च कश्चित् प्र-  
 काशो नाम तयोरपि द्वयोः प्रथमयोः पुण्यराजविरचितः सम्प्रति प्रथमे का-  
 शीयसंस्कृतग्रन्थावलावन्यतमो घटकः । स्यादयमपि नाम्ना प्रकाशः पूर्वतनं  
 प्रकाशमनुगच्छन् सनामा ।

तृतीयस्य प्रकीर्णकापरपर्यायस्य पदकाण्डस्य व्याख्यासौ प्रकाशः ।  
 सत्स्वप्यस्मिन् काण्डे जात्यादिषु वृत्त्यन्तेषु चतुर्दशसु समुद्देशेषु साधनस-  
 मुद्देशैकदेशादारभ्यैवेह प्रसिद्धीकरणमाद्रियते काशीयसंस्कृतग्रन्थावलौ पूर्वा-  
 वशेषस्य प्रसिद्धीकरणात् । तावतोऽशस्य प्रसाधकैश्च मानवरुल्युपाख्यगङ्गाधर-  
 शास्त्रिमहाभागैः “तृतीयकाण्डस्य तु पूर्वोदाहृतं हेलाराजकृतव्याख्यासहितं  
 खण्डितमशुद्धं चैकमेव पुस्तकं न कार्यनिर्वहणायालमिति विरतः ।” इति  
 यथार्थमनपहुवानैः परिशुद्धमातृकाणां दौर्लभ्यं प्रकटमुद्घुष्यते । भागवतशास्त्र  
 न तादृशे सङ्कटे वयं प्रविष्टा इति पूर्वमेवावादिष्म । युक्त्युपपत्तिसनाथानि  
 प्रमाणान्युपपद्यन् क्रियमाणमिदं विवरणं किमप्यसाधारणं गाम्भीर्यमाश्रयतीति  
 ननु भोः पश्यन्ति पण्डिताः — शाब्दिकेऽपि सिद्धान्ते प्रस्तुते तत्र तत्र  
 नैयायिकी वैशेषिकी यौगिकी वैदान्तिकी च पद्धतिमनसूयमजहतामेषां प्र-  
 काशकृतमर्थविमर्शनसरणिः काप्यन्यादृशी मन्ये विवरणकाराणां मातृकायते ।

“न्यायप्रस्थानमार्गास्तानभ्यस्य स्वं च दर्शनम् ।

प्रणीतो गुरुणास्माकमयमागमसङ्ग्रहः ॥”

इति भगवद्भर्तृहरिदृष्टया दिशा व्याख्यातुरप्यागमान्तरीयसंस्कारसहकृतज्ञानं  
निर्मत्सरेण तत्त्वनिगमनेन यथावत् सफलमिति निकाममादरणीयम् ।

अस्य प्रकीर्णकप्रकाशस्य प्रकाशको नैकबालपारदश्च श्रीहेलाराज  
इति सर्वतःप्रकाशम् । “भूतिराजतनमहेलाराजविराचेते प्रकीर्णकप्रकाशे  
साधनसमुद्देशः समाप्तः” इत्यादितत्प्रकरणीयपरिसमाप्तिवाक्यानि चास्मिन्मर्ने  
प्रकटं प्रमाणम् । तृतीयकाण्डावसाने च प्रकाशकारीयं वंशमहिमानं भगवद्-  
भर्तृहरेः पाण्डित्यापदानं च पुरस्कुर्वाणा इमे श्लोका दृश्यन्ते —

“मुक्तापीड इति प्रसिद्धिमगमत् काश्मीरदेशे नृपः

श्रीमान् ख्यातयशा बभूव नृपतेस्तस्य प्रभावानुगः ।

मन्त्री लक्षण इत्युदारचरितस्तस्यान्ववाये भवो

हेलाराज इमं प्रकाशमकरोत् श्रीभूतिराजात्मजः ॥

तमोर्ध्वंसः सूर्यादिभिरिह कृतो यद्यपि भुवि

प्रदीपः साफल्यं कचिदपि तथाप्यत्र विषये ।

प्रयात्येव प्रायो जगति खलु भावाः कृतधियां

न शक्या निहोतुं स्फुरदभिनवस्फाररुचिराः ॥

विराकाङ्क्षेण वपुषा गता विश्वजनीनताम् ।

तृतीया वागवस्थेयं प्रतिष्ठासुपयात्त्वितः ॥

त्रैलोक्यगामिनी येन त्रिकाण्डी त्रिपदीकृता ।

तस्मै समस्तविद्याश्रीकान्ताय हरये नमः ॥

सूक्तिश्रियः स्फुटा एता जयन्ति जगतां गुरोः ।

हरेर्भाष्याब्धिपीयूषच्छटाच्छ्लुरितिविग्रहाः ॥”

एभिरयं काश्मीरदेशीयमुक्तापीडनृपालमन्त्रिणो लक्षणाख्यस्य वंशभवः श्री-  
भूतिराजात्मजो हेलाराजोऽस्य प्रकाशस्य कर्तेत्यादि सिध्यति ।

जीवितसमयश्चास्य हेलाराजस्य न शक्यमिदन्तथा निश्चेतुम् । प्रकी-  
र्णकप्रकाश एवासिन् — ‘तथाच

“तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते ।”

इति सत्तैव भावशब्दवाच्या गुरवः क्रियेति मन्यन्ते’ इति, तथाचोक्तं  
गुरुभिः —

“द्वेर्विनः परिमाणाख्याद् दशद्वयत् तदित्यतः ।

शतिजस्येति सङ्घाते दशतेति निपातनात् ॥”

इति चाध्यर्था कारिकामसौ स्वगुरुकृतां प्रमाणयति । तत्रापि प्रथममर्थं श्रीभर्तृ-  
हरिप्रणीतवाक्यपदीयगतमिति सर्वसम्प्रतिपन्नम् । अपरा चैका कारिका किमीये-  
त्यविप्रतिपन्नो न निश्चयः । सर्वथा भगवद्भर्तृहरिशिष्यत्वमस्य बाढमना-  
भितम् । यद्येवं किस्त्वब्दीयसप्तमशतकोत्तरार्धजीविभर्तृहरेः समसमयजीविनो-  
ऽस्यापि जीवितसमयः स एव सम्भवेत् । अन्यच्च प्रथमद्वितीयकाण्डयोः  
प्रकाशाख्याख्यायाः कर्त्रा श्रीपुण्यराजेन द्वितीयकाण्डपरिसमाप्तौ —

\* “अशाङ्कशिष्याच्छ्रुत्वैतद् वाक्यकाण्डं समासतः ।

पुण्यराजेन तस्योक्ता सङ्गतिः कारिकाश्रिता ॥

गुरवे भर्तृहरये शब्दब्रह्मविदे नमः ।

सर्वसिद्धान्तसन्दोहसारासूतमयाम् च ॥”

इति कथनात् सोऽयं पुण्यराजः श्रीभर्तृहरिगुरुशिष्यः सम्प्रवितुमलम् ।  
आभ्यां च पुण्यराजहेलाराजाभ्यां समालोच्य प्रथमयोरेकेन तृतीयस्य चान्येन  
व्याख्याकरणं प्रतिज्ञाय समानं प्रकाश इति व्याख्यानामाभ्युपेत्य प्रवृत्ताभ्यां  
मन्ये सम्पूर्णोऽस्य वाक्यपदीयस्य प्रकाशः स्यात् सम्पादितः । अद्ययमभ्यूहो  
बलीयान्, इतोऽपि सिद्धमस्य हेलाराजस्य श्रीभर्तृहरिसमकालजीवित्वं पूर्वेक्त-  
जीवितसमयं व्यवस्थापयितुमनुकूलम् । किस्त्वब्दीयचतुर्दशशतकजीविना श्री-  
सायणमाधवाचार्येण स्वकीये सर्वदर्शनसङ्ग्रहे पाणिनिदर्शने — ‘कर्मप्रवचनीयेन  
वै पञ्चमेन सह पदस्य पञ्चविधत्वं इति हेलाराजो व्याख्यातवानि’ति निरूप-  
णात् सर्वथा किस्त्वब्दीयचतुर्दशशतकादनर्वाचीनत्वं चास्य सिध्यति ।

अदसीयाभ्याः कृतयोऽस्मात् प्रकीर्णकप्रकाशादवगताः —

- आभ्याः कृतयः ।
१. क्रियाविवेकः,
  २. वाक्यपदीयशब्दप्रभा,
  ३. अद्वयसिद्धिः,
  ४. बार्त्तिकोन्मेषः ।

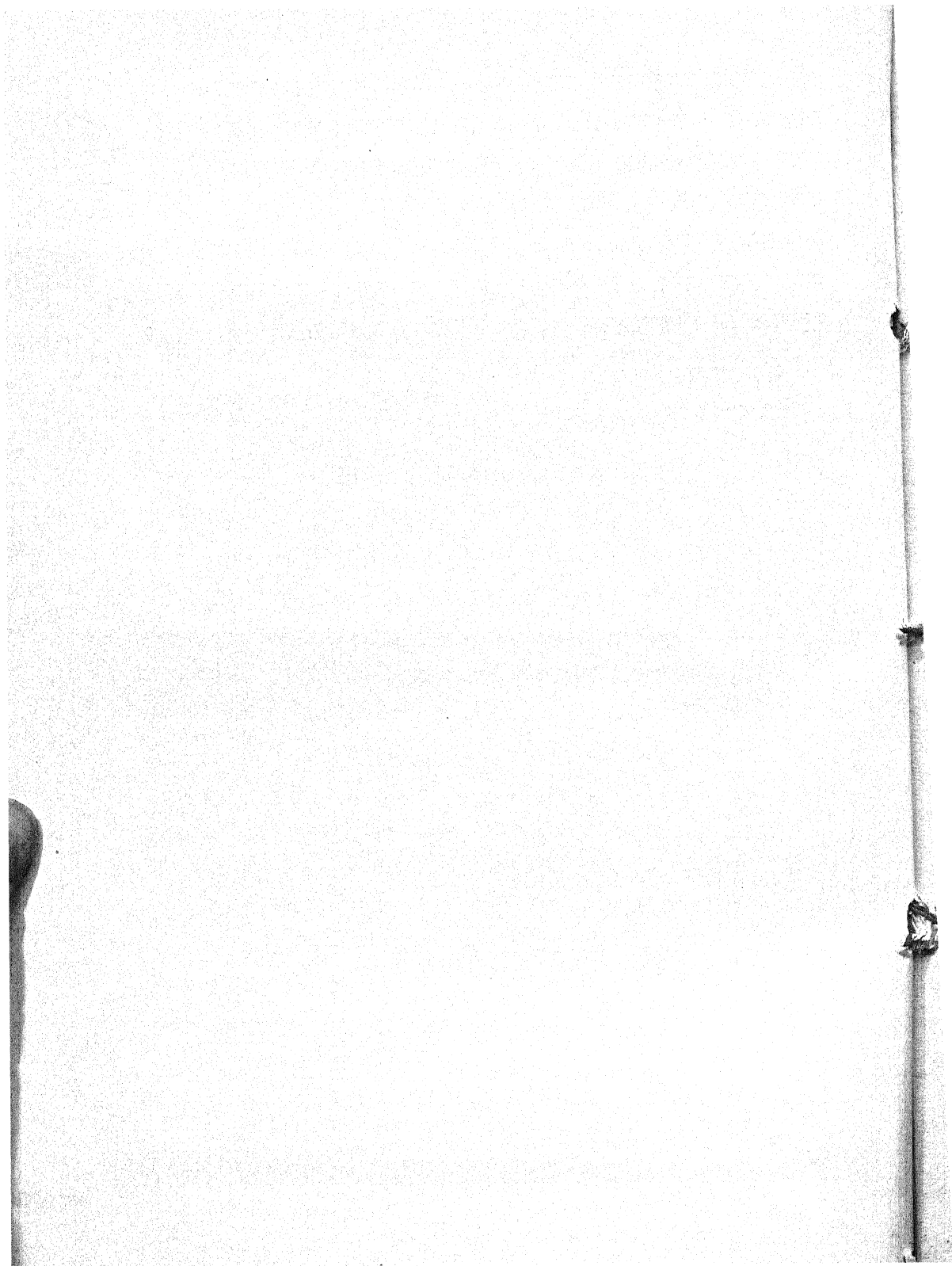
\* अयं अशाङ्कशिष्यः श्रीचन्द्राचार्यशिष्यो भर्तृहरेर्गुरुसाराचार्यः सम्भाष्यते ।

इति । सम्प्रत्यासामनुस्मरणसौकर्याद् भवत्यन्यदप्यागो निर्मृष्टमस्मिन् — यदयं  
 स्यात् सम्भवेद् बौद्धाचार्य इति । न खलु नाम बौद्धीयानामद्वयसिद्धिः श्रूयते ।  
 आसामन्यासामदसीयानां कृतीनामुपलब्धौ काममवशेषं चरितमस्य निष्कृष्टं  
 प्रतिपादयेम, यदि दैवमनुकूलं तदुपलम्भकं प्रसीदति । नचिराच्च प्रकाश-  
 यिष्यमाणे द्वितीये भागे तदुपोद्धाते शाब्दिकमस्य सिद्धान्तरहस्यं प्रकाश्य  
 ब्रूयः सम्पत्स्ये इति परमद्य निवेदयन् तेभ्यस्तेभ्यो ग्रन्थस्वामिभ्यः कृतज्ञता-  
 मनुस्मरन् सद्योऽसि कृतकृत्यः प्रकाशमिमं महाजनसमक्षमुपहरामि ।

अनन्तशयनम्, }  
 २६-८-१११०. }

के. साम्बशिवशास्त्री.





॥ श्रीः ॥

## वाक्यपदीयं

भूतिराजतनयहेलाराजकृतप्रकीर्णकप्रकाशाख्य-  
व्याख्योपेतम् ।

साधनसमुद्देशे शेषाधिकारः ।

इदानीं षष्ठ्यर्थः सप्तमः कारकभेदो विचार्यते । स च शेषलक्षणः सम्बन्धः ।  
तत्रास्य कथं कारकभेदत्वं, कथं च शेषत्वमित्येतदुपपादयितुमाह —

सम्बन्धः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः ।

श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियायां सोऽभिधीयते ॥ १ ॥

कारकेभ्यः कर्मादिविशेषलक्षणेभ्यः षड्भ्योऽन्यो यः सम्बन्धः स शेष  
इत्युपयुक्तेतरवचनशेषशब्दाश्रयेण 'कारकाणामविवक्षा शेष' इति भाष्यं  
व्याख्यातम् । क्रियाकारकपूर्वक इत्यनेन कारकत्वं व्याचष्टे शेषस्य । तथा  
हि — राज्ञः पुरुषः, वृक्षस्य शाखा, पशोः पादः, पितुः पुत्रः इत्यादा-  
वश्रूयमाणक्रियाविषये स्वस्वामिभावावयवावयविभावजन्यजनकभावादौ सम्बन्धे  
ददातिस्थितिजन्यादिक्रियाप्रभाविता पूर्वभावि कारकत्वमुत्तरावस्थायामप्यनुगत-  
मिति भवत्येव शेषः कारकम् । राजा हि पुरुषाय ददाति यतस्ततो राज्ञः पुरुष  
इति स्वस्वामिभावोऽवतिष्ठते । तत्र क्रियाकारकसम्बन्धः कारणभूतः । शेष-  
सम्बन्धस्तु फलभूतः । क्रियाकारकसम्बन्धो हि वृत्तः स्वाश्रये शेषसम्बन्धं फलं  
निवेश्योपरमते । तत्र च पूर्वं कर्तृसम्प्रदानरूपौ राजपुरुषावभूताम् । शेषसम्ब-  
न्धकाले तु कर्त्रादिविशेषरूपतानवगम इति तच्छेषभूतं सामान्यं कारकत्व-  
मवतिष्ठते । करणादिसाधनभेदोपाख्यानिमित्ताभावात् कारकेभ्योऽन्यः कार-  
काणामविवक्षा शेषः । कारकपूर्वक इत्यत्र च कारकत्वैकार्थसमवायिनः कर

१. 'त्र पू' ख. पाठः. २. 'न्याकारक', ३. 'त्र का' क. पाठः.

G P T 2-03. 500. 2-10-1106. B

णादयः साधनभेदाः कारकशब्देनोच्यन्ते, न तु कारकसामान्यमपि । द्रव्याणां हि सिद्धस्वभावानामयःशलाकाक(ल्प? ल्पा)नां परस्परसम्बन्धाभावात् क्रियाकृत एव सः । क्रिया हि निःश्रयणीव द्रव्याण्युपश्लेषयति । तथाच भाष्यं — 'प्रातिपदिकार्थानां क्रियाकृता विशेषा उद्भवन्ति कर्म करणमि'-  
त्यादि । तत्र कर्मादिरूपव्यतिरेकेणान्यस्य विशेषस्यादृष्टेः शेषाख्यः सम्बन्धः कर्मादिरूपोऽवतिष्ठमानोऽनुभूतकर्मादिविशेषे स्वाधारे पदमुपनिबध्नन्नाविवाक्षित-  
कर्मादिभेदरूपमात्मानमुद्दर्शयति । ततश्च राजपुरुषयोर्वर्तमाने दातृत्वसम्प्र-  
दानत्वे एव फलावस्थायामनुद्रिक्तस्वैस्वरूपे सामान्यरूपेण सम्बन्ध इति व्यप-  
देशमर्हत् । तथाचानुल्लिङ्गितविशेषरूपा सप्तमीयं कारकयोनिः परिगण्यते  
शब्दार्थसम्प्रत्ययभेदात् । अन्यो हि सम्प्रत्ययो राजा पुरुषाय ददातीति । न  
ह्यस्मान्नियमेन स्वस्वामिभावनिमित्तं दानं प्रतीयते, करणादिनापि निमित्तेन  
दानसद्भावात् । अन्यस्तु राज्ञः पुरुष इति स्वस्वामिभावावगमात् । अतश्च  
प्रतीतिभेदादन्यत्वे सिद्धे कर्मादिविशेषेणैव शेषाख्येनाप्यनेन प्रातिपदिकार्थो  
भिद्यमानोऽभिधीयते । तदयमश्रूयमाणक्रियाविषयः सम्बन्धः, स्वस्वामिभावादि-  
निमित्तानां दानादिक्रियाणामश्रुतेः । सम्बन्धलक्षणकार्यान्यथानुपपत्त्यानुमीय-  
मानाश्च दानादिक्रियाः संनिहिता एवेति तन्मुखेन समन्वयोपपत्तिः, सम्ब-  
न्धिनाः फलस्यापि च सम्बन्धस्य क्रियानिमित्तत्वं कारकत्विबन्धनमस्त्येव  
कर्मण इवेति सर्वमुपपद्यते । ग्रामस्य समीपादागच्छति वृक्षस्य पर्णं पततीत्या-  
दावस्त्येव समीपसमीपिभावादौ सम्बन्धे क्रियाकारकपूर्वकत्वम् । समीपस्य हि  
ग्राम आश्रयः । एवं पर्णस्य वृक्ष इति । अयमेव सर्वत्र न्यायः । आगमनादिक्रियां  
प्रति तु ग्रामादेरकारकत्वमुच्यते । श्रूयमाणक्रियाविषयस्तु सम्बन्धः कारकभेद  
एवाविवक्षितकर्मादिविशेषः सम्बन्धसामान्यस्वभावः । क्रियाकारकसम्बन्ध एव  
च स इति न तत्पूर्वकः । तद्यथा नटस्य शृणोतीत्यादि । करणादिसंज्ञाना-  
मत्र निमित्ताभावादप्रवृत्तेः दुह्यादिपरिगणनाच्चाकथितकर्मत्वाभावात् कारके-  
भ्योऽन्योऽयं शेषः कारक एव । तथाचोपयोगग्रहणमर्थवदित्युक्तम् । एवं  
मातुः स्मरति, न माषाणामश्रीयात्, सर्पिषो जानीते, इत्यादौ कर्मादिकारक-

१. 'बद्' द्र', २. 'न्ति', ३. 'स्वरू' ख. पाठः. ४. 'ज' क. पाठः.  
५. 'स्य च' क्रि' ख. पाठः.

भेद एवाविवक्षिततद्रूपः शेष एवेत्युक्तम् । अत्र च शेषे षष्ठी विभक्तिरुक्ता । सम्बन्धस्य द्विष्टत्वाच्च द्वाभ्यामपि सम्बन्धिभ्यां षष्ठीप्रसङ्ग इति चोदितं 'षष्ठी शेष इति चेद् विशेष्ये प्रतिषेधः' इति । राज्ञः पुरुष इति पुरुषशब्दादपि षष्ठीप्रसङ्गे प्रतिषेधः कार्य इत्यर्थः । सम्बन्धस्य चोद्धृतत्वात् प्रथमा विशेष्यान्न प्राप्नोतीति सापि विधेयेत्युक्तं 'तत्र प्रथमा विधिः' इति । अत्रोभयत्रापि परिहाराय 'उक्तं पूर्वेण' इत्यभिहितम् । प्रातिपदिकार्थसूत्रे 'पदसामानाधिकरण्ये उपसंख्यानमधिकत्वादि'ति चोदिते, 'नवा वाक्यार्थत्वादि'-त्युक्तम् । तदेवात्रातिदेशायानूदितम् । राज्ञ इत्येतत्पदसमन्वयवशेन पुरुषस्य सम्बन्धित्वमवगम्यत इति वाक्यार्थोऽत्र सम्बन्धोऽन्तरङ्गे पदार्थमात्राश्रये संस्कारे निमित्तं न भवति बहिरङ्गत्वादिति वीरः पुरुषो नीलमुत्पलमित्यादिवदत्र षष्ठ्यभावः प्रथमा च सिद्धेत्यर्थः । यद्येवं राजशब्दादपि वीरादिशब्दादिवानेन न्यायेन षष्ठी न स्यात् प्रथमा च स्यात् । नैतदस्ति, विशेष्यगतस्यैवाधिक्यस्य वाक्यार्थत्वात् । तद्धि प्रधानं प्रथममजहत्स्वरूपमेवोपकार्यतामपेक्षिते गुणे समापद्यत इति तस्यैवाधिक्यं वाक्यार्थः कथ्यते । गुणस्य तु प्रधानोपकाराय प्रवर्तमानस्य स्वात्मप्रतिष्ठस्योपकारकत्वासम्भवादुपक्रम एव प्रधानोपयोगक्षमं सम्बन्धिसामान्यापेक्षया रूपान्तरं विपरिवर्तते । तदुक्तं भाष्ये — 'अर्थरूपमेवैवञ्जातीयकमि'ति । तथाच गुणाच्छेषषष्ठी न्याय्या । समानाधिकरणं तु विशेषणं नीलादि प्रधानेनोत्पलादिना सहैकात्म्यमिवापद्यमानं न व्यतिरेकं भजत इति न तत्र षष्ठी भवति ॥ १ ॥

एतद्वस्तुसतत्त्वं प्रतिपादयति —

द्विष्टोऽप्यसौ परार्थत्वाद् गुणेषु व्यतिरिच्यते ।

तत्राभिधीयमानः सन् प्रधानेऽप्युपभुज्यते ॥ २ ॥

द्विष्ट एकः सम्बन्धः । तत्र चैकैव षष्ठी न्याय्या । षष्ठीद्वये सम्बन्धद्वयं प्रतीयेत । सा चैका षष्ठी भवन्ती गुणादेव भवति न प्रधानात् । यस्मादसौ सम्बन्धो द्वयोरपि सम्बन्धिनोः स्थितस्तयोर्गुणप्रधानभावेनैकवाक्यत्वात् । प्रधानानुरोधित्वाद् गुणानामेकत्वरूपपरिवर्तनस्यौचित्यात् तत्रैव फलतीति गुणादेव सम्बन्धकार्या षष्ठी न्याय्या । तथाहि — गुणेषु व्यतिरेकमाधिक्यमुद्दर्शयति सम्बन्धः । स्वरूपं प्रधानं तु स्वरूपादप्रच्यवमानमेव सम्बन्धमनुभवति । एवं

हि तस्य प्राधान्यं भवति, यदि गुणानुरोधेन रूपपरिवर्तनं नासादयति । गुणा-  
श्रयतया च सम्बन्धस्याभिधाने षष्ठ्या प्रधानगतमपि रूपमुपभुक्तं स्पृष्टमेवाभि-  
हितमेवेत्यर्थः । एतत् तदुच्यते — प्रधानगतस्याधिक्यस्य वाक्यार्थत्वं गुण-  
सम्बन्धेन प्रतीतेः । परस्परसाक्षात्स्य पदसमूहस्य वाक्यत्वात् । राज्ञ इति हि  
स्वामित्वमवगम्यमानमन्यथानुपपत्त्या पुरुषेऽपि स्वत्वलक्षणमतिरेकमावेदयते ।  
तथाच पुरुषादन्तरङ्गात् प्रथमैव भवतीति बहिरङ्गस्य सम्बन्धस्य पदान्तर-  
समन्वयान्यथानुपपत्त्यैव गमितत्वात्, प्रातिपदिकार्थ एवाधिक्यस्यानुपवेशात् ।  
यदा तु विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् पुरुषस्य राजेत्युच्यते, तदा गुणात्  
पुरुषादेव षष्ठीति न व्यभिचरति लक्षणम् ॥ २ ॥

उक्तमिदं 'क्रियाकारकपूर्वकः सम्बन्धः' इति । तत्र क्रियाकारकसम्बन्धोऽस्य निमित्तम् ।  
स च फलभूतात् सम्बन्धादनुमीयमानो । न विशेषेणानुमातुं पायैत, अपितु सामान्येन,  
एवंस्वभावत्वादनुमानस्येति कुतोऽयं विशेषावसाय इत्याह —

**निमित्तनियमः शब्दात् सम्बन्धस्य न गृह्यते ।**

**कर्मप्रवचनीयैस्तु स विशेषेऽवरुह्यते ॥ ३ ॥**

पितुः पुत्रः, पशोः पाद इत्यादौ सम्बन्धिस्वरूपविशेषावधारणादेव  
नियतस्थितिजननादिक्रियाप्रभावितत्वं सम्बन्धस्य प्रतीयते । राज्ञः पुरुष इत्यादौ  
तु याच्याविनिर्मेयापहारप्रभृतिभिरपि स्वस्वामिभावस्य सम्भवाद् यद्यपि नियत-  
निमित्तत्वं नावधार्यते, तथापि दानादीनामन्यतमाविनाभावात् क्रियानुमीयत  
एव सम्बन्धिस्वरूपादिति नायं कर्मप्रवचनीयविषयः । कचित् तु शब्दसाम-  
र्थ्यान्निमित्तविशेषो नावधार्यते । निमित्तसामान्यावधारणं तु सोऽयमेवंविधो  
विषयः कर्मप्रवचनीयानाम् । तैरन्वादिभिर्निमित्तनियमेनावच्छिद्यते सम्बन्धः ।  
तथाहि — शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षदित्यत्र संहिताप्रवर्षणयोर्हेतु(हेतु)-  
मद्भावो निश्चयमतिक्रियाजनित इत्यनुनावेद्यते । तथा क्रिययास्यान्यत्रानु  
निश्चयेत्यादौ साहचर्योपलब्धेः । कर्म प्रोक्तवन्त इति च कर्मप्रवचनीयेष्वति-  
क्रान्तक्रियाप्रकाशनाङ्गीकारात् सम्प्रति क्रियामयं न द्योतयति । क्रियापदस्य  
चाश्रुतेः द्योत्याभिधायकभावे तन्निष्ठद्योतकत्वाभावात् स्वरूपेण तु सम्बन्धो

१. 'पविप', २. 'स्याननु', ३. 'स्तु विशेषेणैव' क. पाठः. ४. 'यमा',  
५. 'यतवि' ख. पाठः.

विभक्त्यैव प्रतिपाद्यत इति नापि तद्वाचकः । क्रियापदाक्षेपे तु नास्य सामर्थ्यं कारकविभक्त्यभावादिति सम्बन्धविशेषावद्योतकत्वं स्थापितं कर्मप्रवचनीयानाम् । तदुक्तमनन्तरकाण्डे —

“क्रियाया द्योतको नायं न सम्बन्धस्य वाचकः ।

नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदकः ॥”

इति । एवमपि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः इति परिपालनादिक्रियानिमित्तत्वं स्वस्वामिभावस्याधिनावेद्यते । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति इति परपराजयनादिक्रियाकृतोऽनुकार्यानुकरणभावोऽर्जुनाभिमन्यवोः सम्बन्ध इति प्रतिना प्रकाश्यते । एवमन्यत्रापि यथायोगमनुगन्तव्यम् । तदयमश्रुतक्रियाविषये सम्बन्धे कर्मप्रवचनीयानां महिमा । श्रुतक्रियाविषये तु श्रूयमाणैव क्रिया नियतं निमित्तमवधार्यते ॥ ३ ॥

तत्र त्विदं विचार्यते — शेष इत्येव सिद्धायां षष्ठ्याम् ‘अधीगर्थ’ (३-३-५२) इत्यादिना पुनर्विधानं किमर्थम् । कर्मणि शेष इति च सामानाधिकरण्येन विशेषणानुपपत्तिः । कर्मत्वविवक्षायां हि न शेषः, कारकाणामविवक्षा शेष इत्युक्तः । फलभूतशेषविवक्षायां च तिरोहितत्वात् कर्मत्वस्येत्याशङ्क्याह —

साधनैर्वर्धपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः ।

प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये ॥ ४ ॥

कर्मादीनि साधनानि शेषस्य व्यपदेशार्थान्यत्रोपादीयन्ते, नतु स्वार्थम् । शेषे षष्ठी । कस्मिन् शेषे । कर्मणि करण इति वा भूतावस्थागतकर्मत्वादिरूपाश्रयेण शेषस्य विशेषणात् कर्माद्येकार्थसमवायिनि फलभूते शेष इत्यर्थोऽवतिष्ठते । तथाच विशेषणोपपत्तिः । षष्ठी तु सिद्धापि प्रतिपदम् ‘अधीगर्थ’ (३-३-५२) इत्यादिना नियतविषयतया विधीयते । पुनर्विधानेन समासो यथा निवर्त्येतेति । पुनःश्रुतिर्हि, नियमार्था । तथाच षष्ठ्येव भवतीति वाक्यार्थः । नियमे चान्यनिवृत्तिः प्रधानम् । अन्यश्च प्रतियोगी व्यवच्छेद्यः । स चात्र षष्ठ्यभावः । स च समासे भवतीति सामर्थ्यात् समासनिषेधोऽयमवतिष्ठते । तदेतदुक्तं ‘प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यते’ इति । सूत्रव्यापार एवानेन वार्त्तिकेन च दर्शितो नापूर्वोऽर्थः । क पुनरयं समासप्रतिषेधः । यत्र समासस्य प्राप्तिः । क च प्राप्तिः । सुवन्तेषु मातुः स्मृतमिति ॥ ४ ॥



तथाह्यत्र—

निष्ठायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिषिध्यते ।

शेषलक्षणया षष्ठ्या समासस्तत्र नेष्यते ॥ ५ ॥

‘कृद्योगा च षष्ठी समस्यते’ इत्युक्तम् । तथाच ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ (२-३-६५) इति या षष्ठी, तत्र भवत्येव समासः धर्मानुस्मरणमर्थानुस्मरण-मित्यादौ । न ह्येष षष्ठ्या नियमः ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ (२-३-६५) इति पुनः कर्मग्रहणाच्छेषग्रहणस्य निवृत्तेरित्यपूर्वविधानमिदं न षष्ठ्येवेति षष्ठी-नियमद्वारेण समासप्रतिषेधमावेदयते । मातुः स्मृतमित्यादौ तु निष्ठाप्रयोगे ‘न लोकाव्यय —’ (२-३-६९) इत्यादिना ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इतीयं षष्ठी निषिद्धेति ‘अधीगर्थदयेशां कर्मणि’ (३-३-५२) इत्यनेनैव कर्मणि शेष-त्वेन विवक्षिते षष्ठीति सामान्येन सिद्धायां पुनर्विधानात् समासप्रतिषेधार्था विज्ञायते । ननु च ‘क्तस्य च वर्तमाने नपुंसके भाव उपसङ्ख्यानम्’ इत्यनेनात्र षष्ठी । नैतत् । ‘शेषविज्ञानात् सिद्धमि’त्यस्य प्रत्याख्यानच्छेषषष्ठ्येवेत्यम् । पुनर्विधानेन समासाभावं ज्ञापयति । एवमपि मातुः स्मृतमिति प्रयोगानुपपत्तिः । स्मरतेः सकर्मकत्वात् कर्मणि निष्ठाप्रसङ्गान्मातृसामानाधिकरण्यान्माता स्मृतेति स्यात् । सम्बन्ध्यन्तरापेक्षायां तु मातुः स्मृताया इति प्रयोगो न्याय्यः । सत्यमेतत् । ‘कर्मादिष्वकर्मकवद्वचनमि’ति तूक्तम् । तथाचात्राकर्मकवद्भावे क्तप्रत्ययान्तेन कर्मणोऽनभिधानाच्छेषविवक्षायां तत्र षष्ठी पुनर्विधीयमाना समासप्रतिषेधाय सम्पद्यत इति स्थितमेतत् । एवं ‘ज्ञोऽविदर्थस्य करणे’ (२-३-५१) इत्यादौ प्रतिपदविधाने सर्पिषो ज्ञानं मधुनो ज्ञानमित्यादिसमासप्रतिषेध उदाहार्यः । ननु चात्र समासे कृते सम्बन्धमात्रं प्रतीयते, नतु करणपूर्वकः सम्बन्ध इति विग्रहवाक्यार्थाभिधाने सामर्थ्याभावादत्र समासो न भविष्यतीति किमनेन यत्नेन । नैतदस्ति । वाक्येऽपि न शाब्दः सम्बन्धविशेषावसायः, सादृ-श्यात् । तथाहि — कर्मषष्ठ्यामपीदृशमेव वाक्यम् । तत्र यथार्थप्रकरणादिना जानातेर्विदर्थत्वसंप्रत्यये कर्मषष्ठ्या भवति समासस्तत्त्वज्ञानं वर्णज्ञानमित्यादौ, तथा सर्पिषो ज्ञानमित्यत्रापि प्रकरणादेरविदर्थत्वसम्प्रत्यये करणषष्ठ्यापि भवेत् समास इति शेषग्रहणानुवृत्त्यात्रापि षष्ठ्याः पुनर्विधानमाश्रित्य परिहरणीयः स इति स्थितम् । विभक्तिविधानस्य च स्वादिविधिनैकवाक्यत्वेऽप्यवयवा-क्यानां स्वव्यापारस्यानिवृत्तेः प्रतिपदविधानत्वे न काचिदनुपपत्तिः ॥ ५ ॥

द्विष्टः सम्बन्धो गुणेषु व्यतिरिच्यत इत्युक्तम् । गुणप्रधानभावस्य चैकत्र विरोधात् भाष्य उक्तं 'न तर्हि इदानीमिदं भवति राज्ञः पुरुषस्ये'ति । तत्र प्रतिसमाधानमुक्तं 'भवति बाह्यमर्थमपेक्षे'ति । एतद् भाष्यं व्याचष्टे —

अन्येन व्यपदिष्टस्य यस्यान्यत्रोपजायते ।

व्यतिरेकः स धर्मौ द्वौ लभते विषयान्तरे ॥ ६ ॥

राज्ञः पुरुषस्य कम्बल इत्यादौ राज्ञा विशेषणेन व्यपदिष्टस्य विशेष्यतया ज्ञापितस्य पुरुषस्य प्रधानभूतस्यान्यत्र कम्बलादौ प्रतियोगिनि प्रधाने व्यतिरेके आधिक्यं सम्बन्धो जायत इति स भिन्नविषयौ गुणप्रधानभावलक्षणौ द्वौ धर्मौ प्रतिपद्यते । व्यपदिष्टस्येति भूतकालोपादानेन सम्बन्धिद्वययोगौ भिन्नकालगुणप्रधाननिमित्तौ न विरुध्यत इत्याह ॥ ६ ॥

ततश्च —

प्राधान्यं स्वगुणे लब्ध्वा प्रधाने याति शेषताम् ।

सहयोगे स्वयोगेऽतः प्रधानत्वं न हीयते ॥ ७ ॥

अतो विषयभेदाद्धेतोः पुरुषस्य राजानं सम्बन्धिनं प्रति प्राधान्यं न निवर्तते । स्वस्मिन् हि तत्र गुणे अप्रधाने राजलक्षणे प्राधान्यं पूर्वमेव तेन लब्धम् । कम्बलादौ त्वपरस्मिन् प्रधाने शेषभावं गुणत्वं यातीति तत्र स्वस्य कम्बलादेर्योगे पूर्वप्रतीतं प्राधान्यं नापगच्छति, विषयभेदात् । गुणप्रधानभावस्यैकत्रविरोधादित्यर्थः । सहयोग इति प्रसङ्गान्निर्दर्शनमभिन्नयोगक्षेममाह । 'सहयोगेऽप्रधाने' (२-३-१९) इत्यनेनाप्रधानात् तृतीया विधीयते पुत्रेण सहागत इति । तत्र पुत्रो देवदत्तस्येति यथा विशेष्यमाणस्तदपेक्षया प्रधानमप्यागमने सहार्थसामर्थ्यादागतसम्बन्धानुमीयमानागमनसम्बन्धोऽप्रधानमिति भवति ततोऽप्रधानलक्षणा तृतीया, तथा पुरुषो राजापेक्षया प्रधानमपि स्वविशेष्यपेक्षया प्रधानत्वाद् राज्ञः पुरुषस्य धनमिति षष्ठी प्रतिपद्यत इति सिद्धम् ॥ ७ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णकप्रकाशे

साधनसमुद्देशे शेषाधिकारः ॥



एवं तावत् कारकात्मा विभक्त्यर्थो विचारितः । प्रथमा तु 'अभिहिते प्रथमा' इत्येवं कैश्चिद् विहिता । तिङादिभिरभिहिते कर्मादौ कारके प्रथमा । पच्यते ओदनः, मांसपचनो वहिः, गोघ्नोऽतिथिः, प्रस्कन्दनः स्तम्भः, निशा नीशाणा पचति देवदत्तः इति यथाक्रमं कर्मादिकर्तृपर्यन्तकारकाभिधानं तिङादिनोदाहृतम् । कृतः कट इति कृता कर्माभिधानम्, औपगव इति तद्धितेन सम्बन्धाभिधानं, चित्रगुरिति समासेन । राज्ञः पुरुष इत्यत्र परस्परापेक्षयोः सम्बन्धमात्रे वाक्यपर्यवसाने अन्यतरपदनिबद्धया षष्ठ्या द्विष्टसम्बन्धाभिधाने परस्मादभिहितलक्षणैव प्रथमा । अत्र तु लक्षणे चोदितम् 'अभिहितलक्षणायामनभिहिते प्रथमाविधिरिति । वृक्षः पर्वतः इत्यादौ तिङादिभिरनभिहिते कस्मिंश्चित् कारके प्रथमा न प्राप्नोतीति विधेयेत्यर्थः । अत्र परिहारः 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ती'त्युक्तः । क्रियानुषङ्गमन्तरेणान्यवहार्यः पदार्थ इति सामान्यरूपा अव्यभिचरितसम्बन्धा सर्वत्रास्तिक्रिया सन्निधीयत इति, वृक्षोऽस्तीति वाक्याप्रयोगादभिहिते तिङा कर्तरीयं प्रथमा । तदुक्तं भाष्ये— 'न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति । अवधृतपदार्थाधिकरणत्वाच्छब्दप्रयोगस्यावधारणस्य सत्तापेक्षत्वादुपचारसत्तासमाविष्टः सर्वः पदवाच्योऽर्थः शब्दार्थ इत्यर्थः । तथाच प्रागुक्तं—

“प्रवृत्तिहेतुं सर्वेषां शब्दानामौपचारिकीम् ।

एतां सत्तां पदार्थो हि न कश्चिदतिवर्तते ॥”

इति । नास्ति बध्यते नीयत इत्याद्यनुषङ्गोऽपि निरूपितस्य सतो भवति इत्यौत्सर्गिकी सर्वत्रेयं सत्ता । तथाच विरोधिभिरविरोधिभिश्च धर्मैरेतस्यामवस्थित एव शब्दः समन्वेतीति प्रागेवोक्तं तत्रैव च निर्णीतम् । एवमपि 'अभिहिता-नभिहिते प्रथमाभावः' इति चोदितम् । प्रासाद आस्त इत्यादावासिक्रियापेक्षया-धिकरणशक्तिर्नाभिहिता । सदिक्रियापेक्षा त्वभिहिता कृता । तत्तश्चाभिहितलक्षणा प्रथमा प्राप्नोति । तथा फलिता वनस्पतयः, तारस्वराः परभृताः इत्यादौ समानाधिकरणसम्बन्धे प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकाभावात् किञ्चित् केनचिदभिहितमित्यभिहितलक्षणा प्रथमा न स्यात् । नीचैः उच्चैरिति चास्तिपदाध्याहारेणाधिकरणशक्तिप्रधानस्याव्ययस्यासम्बन्धान्न केनचिदभिधानमिति कथं प्रथमा ॥

एवं 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा' इत्येतदप्यनेनैव दृष्टान्तेन लक्षणमलक्षणम् । अपरमप्यत्र दूषणं— 'शतृशानचोश्च निमित्तभावात् तिङभाव-

स्तयोरपवादत्वादिति । इह विभज्यान्वाख्यानपक्षे देवदत्त पच् लृ इति स्थिते यावत् तिङ् उत्पत्तिर्नास्ति तावत् तिङ्समानाधिकरणत्वाभावात् प्रथमा न प्राप्नोति । तथाच देवदत्तशब्दादविशेषविहिताः सर्वे स्वादयः स्थिता इति लटः स्थाने द्वितीयाद्यन्तपदसामानाधिकरण्ये विधीयमानौ शतृशानचौ प्राप्नुतोऽपवादभूतौ, न तु तिङः । तेषां तु लिङादिरवकाशो भवेत् । स एव च प्रथमाया अपीति पचति देवदत्त इति लट्समानाधिकरणः प्रयोगः प्रथमान्तो न स्यात् । तदेवं लक्षणान्तरे प्रत्याख्याते 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाण —' (२-३-४६) इत्याद्याचार्य्यमेव लक्षणं न्याय्यमवस्थापितम् । तत्र विचार्यते — ङ्याप्प्रातिपदिकस्य स्वादिप्रकृतित्वेन विज्ञातत्वात् प्रातिपदिकस्यैवार्थ इति लब्धे, अर्थविशेषणं प्रातिपदिकग्रहणं नोपयुज्यते । तथाच तदसंयुक्तमेवार्थशब्देन । अनर्थकात् प्रथमां विधातुम् अध्यागच्छति पर्यागच्छतीति अनर्थकस्यापि च निपातस्य प्रातिपदिकसंज्ञोपसङ्ख्याता । यद्येवं, संज्ञासामर्थ्यात् प्रथमा भविष्यति । नहि विभक्तिविधानाद(न्यः ? न्यस्य) प्रातिपदिककार्यस्य सम्भवः । किञ्च 'अधिपरी अनर्थकौ' (१-४-९३) इति गतिसंज्ञावाधानार्थात् कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधेरलिङ्गादर्थवत्कृतमेवां भवतीत्यनुमीयते । अन्यथा क्रियाविशेषद्योतकत्वाभावे गतिसंज्ञाप्राप्तिरेव न स्यात् । स्वादिविधाने च भिन्नवाक्यतापक्षेऽविशेषेणोत्पद्यमानाः स्वादयः सिद्धा एव । अत्रैकवाक्यतापक्षेऽपि प्रत्ययनियमे प्रकृतापेक्षत्वान्नियमस्य कर्मण्येव द्वितीया न तु करणे इत्यनर्थकादव्यावृत्तिरेव । अर्थनियमो वाश्रयणीयः कर्मणि द्वितीयैव इत्यादि । एवञ्च कृत्वाव्ययेभ्योऽपि निःसङ्ख्येभ्यः स्वादयो विद्यन्ते इत्युच्चैर्नाचैरित्यप्यत्र नोदाहृतम् । अव्ययाल्लुग्वचनमप्यत्र ज्ञापकमस्ति । क्रमव्यतिक्रमे च प्रयोजनाभावात् पाठक्रमायाता प्रथमैवात्र । तस्मादर्थविशेषणमेव प्रातिपदिकग्रहणम् । सामर्थ्यमलब्धमपि व्याप्यर्थं प्रातिपदिकमात्रार्थं प्रथमां विधत्ते, नाव्ययादेव ॥

तत्र प्रातिपदिकसामान्येन विशेष्यमाणोऽर्थः सत्तेति केचिदाहुः । साँ हि सर्वत्रार्थेष्वव्यभिचरितसम्बन्धा प्रथमं प्रतीयमाना विभक्त्यादिसम्बन्धनिरपेक्षस्य प्रातिपदिकमात्रस्यार्थ इति व्यवस्थाप्यते । कल्पितान्वयव्यतिरेकवशेन हि शास्त्रीयार्थनिर्णयः । तत्र च शुद्धस्य प्रातिपदिकस्य वृक्षं वृक्षेणेत्यादौ

१. 'च' क. पाठः. २. 'धात् सर्वस्वादय इति स्थि', ३. 'ठ', ४. 'त्वे वि' ख. पाठः. ५. 'र्थस' क., 'र्थस्यात्र स' ख. पाठः. ६. 'भ्यो नि' ख. पाठः. ७. 'सा स' क. पाठः.

विभक्त्यर्थाननुगमेऽपि सत्तामात्रानुगमात् तदर्थत्वानिश्चयः । निरधिकरणा च सत्ता न सम्भवतीति द्रव्याधिकरणैव तदर्थः । तावति हि निरपेक्षः शब्दः । लिङ्गादौ प्रत्ययापेक्षणाद् मात्रग्रहणाच्चेहेयानर्थो न्यबस्थाप्यते । ततश्च पञ्चक-पक्षेणास्यैविरोधः । येनाप्युक्तं प्रातिपदिकार्थः सिद्धतेति, तेनापि नामपदाना-माख्यातपदवैलक्षण्येन सिद्धस्वभावार्थामिधायित्वमुक्तं न तु साधनसम्पाद्यता सिद्धतास्याभिप्रेता, येन शब्दान्तरप्रयोगसमधिगम्यत्वात् तस्याः प्रातिपदिक-मात्रार्थता न भवेदिति चोद्येत । धर्ममात्रे च शब्दस्य विश्रान्त्यभावान्निमित्तेना-त्मरूपतामापादितो निमित्ती प्रातिपदिकार्थ इति केचित् स्फुटमेवाचक्षते । नि-मित्तं जातिगुणक्रियाः । निमित्ती तदाश्रयः, समवायवक्तात् तिरोहितरूप इव । अत एव निमित्तेनात्मरूपतामापादित इत्युच्यते । न तु भावतो रूपान्तराप-त्तिरत्र विवक्षिता । तदाच्छुरणमात्रं तु तथैवाध्यवसायात् । न चात्र विरम्य-व्यापारः, उपाच्युपरक्तस्यैव द्रव्यस्य शब्दात् प्रतीतेः । न तु प्रातिपा(द्य ? द्यं) प्रातिपदिकाच्छुद्धं द्रव्यं पश्चादुद्भूतलिङ्गादिविशेषं प्रतीयते । एवं द्वेकपदोपा-त्तेनापि तेनापत्यादिनेव प्रातिपदिकार्थो व्यतिरिच्यते । न चैवं, तस्माद् विशिष्ट-स्यैवार्थस्य प्रातिपदिकवाच्यत्वाल्लिङ्गोपरक्तस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वाद् मात्रग्र-हणादधिकव्युदासे कुमारी वृक्षः कुण्डमिति लिङ्गग्रहणस्योदाहरणं दत्तम् । यथाहि कर्माद्यधिके प्रातिपदिकार्थे प्रथमा न भवति, मात्रग्रहणात् सम्बोधने प्रथमाविधेश्च लिङ्गात्, तथा लिङ्गाधिकेऽपि न स्यादिति लिङ्गग्रहणं क्रियते । परिमाणग्रहणं प्रस्थादीनां परिच्छेदकनिमित्तस्तद्व्यत्यभेदेन प्रयोगः साधुर्यथा स्यादिति । प्रस्थः परिमाणमेषां व्रीहीणां प्रस्थो व्रीह्यैः । एवं द्रोणो व्रीहयः । खारी आढकमिति । सोऽयमित्यभेदोपचारे हि भेदापहानान्मानमेयसम्बन्धो न प्रतीयते । आनन्तर्यादिसम्बन्धोऽन्तरमपि वा प्रतीयेतेति परिमाणाधिके प्राति-पदिकार्थे मानमेयसम्बन्धनिमित्ताभेदोपचाराभिव्यक्त्यर्थं प्रथमा विधीयते । असति तु प्रथमाविधानेऽस्मिन् 'तदस्य परिमाणम्' (५-१-५७) इति योग-विभागात् तद्धितः पक्षे वाक्यं वा स्यात् । इदानीं तु वचनसामर्थ्यात् त्रयमपि भवति । तदेतद् वक्ष्यति —

“मानमेयाभिसम्बन्धविशेषेऽङ्गीकृते तथा ।

प्रस्थादीनामसाधुत्वं तद्धितेन विना भवेत् ॥

तद्धितो योगभेदेन वाक्यं वा स्याद् विभाषितम् ।

परिमाणाधिके तत्र प्रथमा शिष्यते पुनः ॥”

इति । क्रियानिमित्तस्य चात्र परिमाणशब्दस्याश्रयणादुन्मानादेरपि ग्रहणम् । शुक्लादीनां तु मतुब्लोपात् तद्वति वृत्तावभेदविवक्षायामेव प्रातिपदिकार्थग्रहणादेव प्रथमासिद्धिः । एवं विंशत्यादीनां गुणिनि वृत्तौ । वचनशब्देन पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्या सङ्ख्योच्यते । तेन सङ्ख्यायामभिहितायामपि प्रथमानेन विधीयते । तद् यथा एको द्वौ बहवः । द्वितीयादयस्तु यथायथं कर्मादिष्वेभ्यः सिद्धा एव, कर्मादिविशिष्टानामेकत्वादीनामेतैरप्रत्यायनात् । मात्रशब्दोऽवधारणार्थ इति कर्मादिविशिष्टे प्रथमा न भवति । तत्र वा द्वितीयादयो बाधकाः । सम्बोधनविशिष्टे प्रथमाविधानाद् वा लिङ्गात् कर्माद्याधिके तदभावसिद्धिः । नहि व्यतिरेकवति प्रातिपदिकार्थे प्रथमाया भावे सम्बोधने विधिरुपपद्यते, अनेनैव सिद्धत्वादिति मात्रग्रहणं प्रत्याख्यातम् । मीयते अनयेति मात्रा सङ्ख्या । तस्याः समाहारद्वन्द्वेन निर्देशः । तत्र सङ्ख्यायामभिहितायामेकादिभ्यो यथा स्यादिति मात्रग्रहणस्य प्रयोजनं वचनग्रहणेनैव सिद्धमित्यन्यतरच्छक्यमवक्तुमित्युक्तं भाष्ये । साकल्यार्थं तु मात्रग्रहणं परिमाणशब्दस्य रूढित्वशङ्कापनोदनेनोन्मानादिग्रहणार्थमिति केचित् ।

अवधारणार्थत्वेन स्थिते मात्रशब्दे ‘पदसामानाधिकरण्ये उपसङ्ख्यानमधिकत्वाद्’ इत्युक्तम् । ‘न वा वाक्यार्थत्वादि’ति चात्र परिहरोऽभिहितः । अनपेक्षितेतरपदार्थसमन्वयव्यतिरिक्त एव प्रातिपदिकार्थे प्रथमाविधिवीरपुरुष इत्यादावित्यर्थः । तदेवं यथान्यासमेव प्रथमाविधिर्युक्तः ॥

सम्बोधनेऽपि प्रथमोक्ता । तत्र सम्बोधनस्वरूपं व्याचष्टे —

सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः ।

प्राप्ताभिमुख्यो ह्यर्थात्मा क्रियासु विनियुज्यते ॥ १ ॥

परिसमाप्तरूपस्य पदार्थस्य क्रियायां विनियोगार्थं यदा(भि)मुखीकरणं तावन्मात्रं सम्बोधनं प्रातिपदिकार्थाधिकं रूपम् । मात्रग्रहणेन कर्मादिसाधनरूपतां सम्बोधनस्यापावर्तयति । य एव हि गमनादौ नियुज्यते कर्ता स एवाभिमुखीकृतः । सम्बोधनविधितोऽभिमुखीकृतस्य च नियोगोत्तरकालं क्रियासाधनात् परम्परया क्रिबोपकार(क)तामनुभवति सम्बोधनं, न तु साक्षात् कारकम् ॥१॥

क्रियापेक्षेऽपि च सम्बोधने विशेषणविशेष्यभाववद् वाक्यार्थता नास्ति अपि तु कर्मादिसाधनवत् पदार्थत्वमेवेत्याह —

**सम्बोधनं न वाक्यार्थ इति वृद्धेभ्य आगमः ।**

निश्चायकं प्रमाणमागमः । इतरपदनैरपेक्ष्येण सम्बोध्यमानतावगतेः पदार्थ एव सम्बोधनं क्रियाकाङ्क्षित्वेऽपि । तद् यथा कर्मादीनां नानापेक्षित-क्रियाणां साधनत्वमवकल्पते इति समाश्रयितव्या क्रिया न चातो वाक्यार्थ-त्वम्, एवं सम्बोधनस्यापि । गम्यमानक्रियं त्वेकपदमपि वाक्यं वृक्ष इत्यादि-वदिति वाक्यार्थोऽपि सम्बोधनं भवत्येव ।

इदानीं प्रकृतं निगमयति —

**उद्देशेन विभक्त्यर्था वाक्यार्थात् समंपोदधृताः ॥ २ ॥**

संक्षेपवचनमुद्देशः । तेन हेतुना । विभक्तीनामर्थाः कर्मादिकारकस्व-भावाः पारमार्थिकादखण्डाद् वाक्यार्थादनेकारकविशेषणविशिष्टक्रियास्वभा-वात् पृथगपोद्धारबुद्ध्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामपोदधृताः । यथाहि वाक्यादख-ण्डात् पदापोद्धारः, तथा वाक्यार्थात् पदार्थापोद्धारः । विभक्त्यर्थश्चापि पदार्थ एव । तत्रापि त्वपोद्धारे पदार्थाद् विभक्त्यर्थापोद्धारो व्याख्येयः । वाक्यार्थ एव तु स्थितलक्षणेऽसत्यस्तु पदार्थ इति वाक्यार्थादित्याह । अन्ये त्वाहुः — उद्देशेन वाक्यार्थावयवेनोपलक्षितत्वाद् वाक्यार्थादिति वाक्यार्थैकदेशभूतात् पदा-र्थादेव विभक्ता इत्ययमेव स्पष्टोऽर्थ इति ॥ २ ॥

इदानीं विभक्त्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थादग्न्यत्वे शास्त्रीयं लिङ्गमाह —

**विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाववचनादवसीयताम् ।**

**अन्यो द्रव्याद् विभक्त्यर्थः सोऽव्ययेनाभिधीयते ॥ ३ ॥**

‘अव्ययं विभक्ति —’ (२-१-६) इति विभक्त्यर्थे वर्तमानमव्ययं समर्थेनोत्तरपदेन समस्यत इत्युक्तम् । अधिस्तीति । तत्र यदि द्रव्यमेव विभ-क्त्यर्थो भवेत्, तदा स्त्रीशब्देनैव तस्योक्तत्वादव्ययमप्रयोगार्हमेव । तदस्याप्र-युज्यमानस्य कुतः समासः । तस्माद् विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावशासनादवसीयते प्रातिपदिकमेव कर्मादीनि साधनानि नाभिधत्त इति । तथाह्यधिकरणशक्ति-मव्ययं पदमभिदधदुत्तरपदेनानुभवति समासम् ।

१. ‘पूर्वेभ्य’, २. ‘ध्यता’, ३. ‘यां चैक’, ४. ‘सु’ ख. पाठः. ५. ‘द्विक’, ६. ‘तः द्रव्याद् वा’ क. पाठः.



“दृष्टो ह्यव्यतिरेकेऽपि व्यतिरेकोऽन्वये सति ।”

इत्यादिना पूर्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामयमर्थः साधितः । सम्प्रति लिङ्गदर्शनेनोपो-  
द्वलितः । ननु च पञ्चकप्रातिपदिकार्थपक्षे विशिष्टस्य निर्भागस्य द्रव्यस्य प्राति-  
पदिकेनोक्तत्वाद् विशेषद्योतनाय विभक्तय इवाव्ययमपि प्रयोगार्हं स्यात्, द्यो-  
तकानां नियमाभावादिति कथमेतलिङ्गं युज्यते । सत्यमेतत् । किन्तु त्रिकपक्षे  
लिङ्गमिदमुपन्यस्यते । तथाहि — ‘अव्ययं विभक्ति—(२-१-६) इति विभ-  
क्त्यर्थ उपलक्षितः । पञ्चकपक्षे तु द्रव्यात्मभूतस्य विशेषस्य विभक्तिभिः प्रका-  
शनात् पदेनैवार्थ उपलक्ष्येत, समुदायवाच्यत्वात् तस्य, न केवलया विभक्त्या ।  
पञ्चकपक्षेऽपि वा नियतस्य शक्त्यात्मनो विशेषस्य प्रातिपदिकमात्रादप्रतीति-  
र्विभक्तीनामेवासौ विषयः । तथाच प्रातिपदिकवाच्यादनियतशक्तेर्द्रव्यादन्यो  
नियतशक्तिर्विभक्त्यर्थ इति युक्तमुच्यते । एवञ्च कृतवान्वयव्यतिरेकोवपूर्वाभि-  
धाने द्योतने वा यथायोगं पक्षद्वये व्याप्रियेते ॥ ३ ॥

ननुच समानकर्तृकयोः पशौ कर्तरीत्येवमादोलिङ्गात् द्रव्यस्य साधनत्वावगमात् कथं  
द्रव्यादन्यो विभक्त्यर्थ इत्याशङ्क्य शक्तेः साधनत्वमुपपादयितुमाह—

द्रव्यं तु यद् यथाभूतं तदत्यन्तं तथा भवेत् ।

क्रियार्थभेदेऽपि तस्यासौ द्रव्यात्मा नापह्रीयते ॥ ४ ॥

सर्वावस्थांस्त्वनपायाद् एकस्वभावं द्रव्यं सदैवाचलमिति वृक्षं वृक्षेण-  
त्यादौ साधनवैचित्र्यं निर्निबन्धनं स्यात् । वृक्षं पश्य, वृक्षेण फलितमित्यादि-  
क्रियानानात्वनिमित्तो द्रव्यस्य भेद इत्यपि मिथ्या । क्रियानानात्वेऽपि भ्रुवं  
द्रव्यं स्वरूपान्न प्रच्यवते । सम्बन्धिभेदमात्राद् वस्तुनोऽन्यथात्वायोगात् ॥ ४ ॥

एवञ्च कृत्वा —

तस्माद् यत् करणं द्रव्यं तत् कर्म न पुनर्भवेत् ।

सर्वस्य चान्यथाभावस्तस्य द्रव्यात्मनो भवेत् ॥ ५ ॥

करणभावेनावधृतं द्रव्यं कर्मतया न प्रख्यायेत । उपलक्षणं चैतत्  
कारकान्तरेषु । कर्मतया चावगतं शेषतया न विज्ञायेत । एकत्वाच्च द्रव्यस्य

१. ‘हि’ क. पाठः. २. ‘व्य’ ख. पाठः. ३. ‘वितःप्र’ क. पाठः. ४. ‘कोऽपू’,  
५. ‘य’, ६. ‘योगेऽपि’, ७. ‘स्थान’ ख. पाठः. ८. ‘क्षे फ’ क. पाठः. ९  
‘ण्ड’, १०. ‘ज’ ख. पाठः.

साधनस्य प्रासाद आस्ते आसने शेते इति ल्युटाभिधानादधिकरणस्य सप्तमी न स्यात् । शक्तेस्तु साधनत्वे क्रियाभेदेन तद्भेदात् सदिक्रियापेक्षायामधिकरण-  
शक्तावभिहितायामप्यासिक्रियापेक्षायां तु तस्यामभिहितादन्यत्रानभिहित इति  
पर्युदासाश्रयणात् सप्तमी सिध्यति । तथाच वार्तिकम् — ‘अनाभिहिते हि वि-  
धानम्’ इति । अथ क्रियान्तरयोगे करणस्य कर्मात्मतया परिणामः, तदा सकल-  
स्यैव द्रव्यस्वभावस्य वस्त्वन्तरापत्तिः स्यात्, न करणांशस्यैव, तस्य द्रव्यादन्य-  
त्वात् । शक्तेस्तु साधनत्वे क्रियाभेदेन तद्भेदेऽपि तदाधारस्य द्रव्यस्यान्वयिनो-  
ऽवस्थानात् । शक्त्यन्तरत्यागोपादानयोगे युक्तः करणादिरूपतया सम्भवः ।  
असमर्थस्य च द्रव्यस्य क्रियासिद्धावनङ्गत्वात् सामर्थ्यमेव तदाधारं साधनं  
युक्तम् । न चैतावता द्रव्यस्यापि साधनाधारत्वात् साधनभावः कल्पयितुं  
न्याय्यः । नहि देवदत्तस्य पचिसाधनत्वे तदाधारस्य पीठस्यापि तत् कल्प्येत  
इति शक्त्य एव साधनं न तु शक्तिमद् द्रव्यम् । समानकर्तृकयोः इति तु  
शक्त्याधारद्रव्यैगतैकत्वाध्यारोपनिमित्तं समानत्वं कर्तृशक्त्योः । पशौ कर्तरि  
हस्तिसूचकयोः कर्त्रोरिति पशौ द्रव्ये यः कर्ता हस्तिसूचकयोर्द्रव्ययोर्गौ कर्तार-  
विति व्याख्येयम् । अथवा कर्तृशक्त्याश्रयः पशुरेव कर्तेति सामानाधिकरण्यम् ।  
‘कर्मणि द्वितीया’ (२-३-२) इत्यादावपि शक्तीनां सङ्ख्यायोगात् तदाधारं  
द्रव्यमेव निर्दिश्यते । तेन कर्मैकार्थसमवेतायां सङ्ख्यायां विभक्त्य इत्यर्थः ।  
निराधारायाश्च शक्तेरनुपपत्तेर्द्रव्यमेव शक्त्याविष्टं साधनं लकारवाच्यम् । तच्च  
विशेषात्मकमेव क्रियाकर्त्तरि, नियतेन त्वात्मनानभिहितं पदान्तरेणाभिव्यज्यत  
इति देवदत्तः पचतीत्यादिसामानाधिकरण्येन प्रयोगोपपत्तिरिति सर्वं सुस्थम्  
॥ ५ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णकप्रकाशे  
साधनसमुद्देशः सप्तमः ॥

## अथ क्रियासमुद्देशः ।

इह साध्यापेक्षत्वात् साधनस्य साधना(न्तर ? नन्तरं) समुद्दिष्टायाः क्रियायाः शास्त्रीयं लक्षणमाह —

यावत् सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।

आश्रितक्रमरूपत्वात् तत् क्रियेत्यभिधीयते ॥ १ ॥

इह 'क्रियावचनो धातुरिति' पूर्वाचार्यलक्षणे 'अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुत्वं वक्तव्यमिति' चोदितम् । तथाहि — यथा किं करोति, पचतीति पचादीनां करोतिना सामानाधिकरण्यात् क्रियाविशेषवाचकत्वाध्यवसायः, न तथा भवत्यादीनाम् । नहि भवति किं करोति भवतीत्यादीति न ते क्रियावचनाः स्युः । किञ्च परिस्पन्दस्वभावा लोके क्रिया प्रसिद्धा । अस्ति-भवतिविद्यतीनां च न परिस्पन्दस्वभावोऽर्थ इति सकलधातुव्यापकं क्रिया-लक्षणं भाष्ये प्रणीतं 'कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिये'ति । तत्र विचार्यते — सर्वेषां वा कारकाणामेकः प्रवृत्तिविशेषः, प्रतिकारकं भिन्ना वा प्रवृत्तिरिति । आद्ये पक्षे फलभूता भूति पक्ष्यादिकान्या वेति द्वैतम् । तत्र न तावत् सर्वेषामेकः प्रवृत्तिविशेषः । असम्भवात् । नहि यैव करणस्य प्रवृत्तिः सैव कर्तुः, यैवाधिकरणस्य सैव सम्प्रदानस्येत्यादि । अनेकाश्रयाया एकस्याः क्रियाया अदर्शनात् । तस्मात् प्रतिकारकं भिन्ना वा प्रवृत्तिः क्रिया । इत्थं च क्रियावाची धातुरिति सकलकारकव्यापाराभिधायी धातुः प्राप्तः । किमतः । इदमतः । सर्वकारकाभिधायी लकारः स्यात् । धातुक्तव्यापारसाधनो हि लो धातोः परः प्रयुज्यमानो न्याय्यः । नैतदस्ति । कर्तृकर्मणोर्लस्यानुशासनात् तद्व्यापार एव लान्तात् प्रतीयते । ननु न शब्दनिमित्तेन नामार्थेन भवितव्यम्, अपित्वर्थनिमित्तेन शब्देनेति साधनमात्रे लोऽनुशिष्यताम् । भवेदेतद्, यदि साधनमात्रव्यापारो लान्तादवगम्यते, कर्तृकर्मव्यापार एव तु प्रतीयत इति शब्दशक्त्यनुसारेणानुशासनं युक्तम् । न तर्हि साधनमात्रव्यापाराभिधायी धातुः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदनवगमाद्, उपायान्तराभावाच्च प्रकृतिप्रत्ययार्थानुसरणस्य । सत्यमेतत् । किन्तु देवदत्तः काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचतीत्यादौ विशेषेण पचतेर्धातोः सर्वकारकव्यापारस्वीकारोपलब्धेरखिलकारकव्यापाराभिधायी धातुरित्यु(पागमतः पगमात्) । प्राधान्यात् तु कर्तृकर्मणोर्लकारो-

१. 'ति प्रतीय' ख. पाठः. २. 'का वा प्रवृत्तिः स्यादन्या', ३. 'दाववि'  
ग. पाठः.



त्यप्तेस्तद्व्यापार एव लान्तात् प्रतीयत इत्येकीयमतम् । अन्ये मन्यन्ते — सम्प्रदानादिव्यापारे धातोर्न वृत्तिः । करणादिव्यापार एव तु वृत्तिः । तथाच करणादावेव स्वातन्त्र्यविवक्षा नापादानादौ । इत्थं चाधिश्रयणोदकासेचनेत्यादिना कर्त्रादीनामेव व्यापारः क्रियेति वार्तिककारो दर्शयति । अतश्च कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रियेति क्रियायाः स्वरूपमात्रं कथितं, नतु धातुवाच्यत्वम् । यस्य कारकस्य या प्रवृत्तिः सा क्रिया । ततो बहुकारकविषयत्वेन बह्वच एव पाकक्रियाः । काचिदेव धातुनाभिधीयते कर्मगता कर्तृगता वा पच्यते पचतीति । अत एव कर्तृकर्मणोरेवोत्पद्यते लकारः तद्व्यापारस्यैव धातुनाभिधानात् । अन्ये तु विशेषपदे भरं कृत्वा प्रवृत्तीनां विशेषः प्रवृत्तिविशेष इति सकलकारकजन्या विकृतिरूपरूपा भूतिः फलभूता कारकप्रवृत्तेः क्रियेति व्याचक्षते । अपरे पुनः कारकमत्र प्रधानं विवक्षितं कर्तृरूपं, न पुनरप्रधानं करणादि । बहुवचनं त्वनेकक्रियाभेदेन कर्तृभेदात् । कर्तृग्रहणमेव न कृतं कर्मणि लकारदर्शनात् तस्य व्युदासो मा भूदिति । तेन यत्र सम्भवति कर्म तत्र तद्व्यापारोऽपि क्रिया । यद्येवं तदपेक्षयैव बहुवचनं व्याख्येयं, कर्मार्थत्वाच्च प्रवृत्तेस्तदपि प्रधानम् । नैतदस्ति । कर्मणोऽसर्वविषयत्वात् । कर्ता पुनः सर्वत्र स्थित इति व्यापकत्वात् स एवात्र प्रधानं कारकं विवक्षितम् । अत्र च 'अन्यथा शुष्कौदने कारकाणि प्रवर्तन्ते । अन्यथा मांसौदने' इति भाष्यमेव लिङ्गमाह । तथाहि — मांसौदने संरम्भवत्त्वेन प्रवर्तते कर्ता । शुष्कौदने मन्दप्रस्थानेन । यथा च संरम्भेण मन्दतया च प्रवृत्तिं दर्शयति, अतोऽवसीयते कर्तैव कारकग्रहणेनाभिधीयत इति । तथाहि चेतनत्वात् स एव तथा प्रवर्तते । तदेवम्प्रकारा संरम्भ्वा तद्विपरीता वा प्रवृत्तिविशेषरूपा क्रियेति भाष्यकारेण स्वयमेवोदाहृता । अत्र केचिच्चोदयन्ति — चेतनस्यैवैवं प्रवृत्तिसम्भवादचेतनः कर्ता न गृहीतः स्यादिति तत्प्रवृत्तिः क्रियेति नोक्तं स्यात् । मांसौदनादौ च करणादीनामपि सम्भवात् तत् कथं कर्तैवात्र निर्दिष्ट इति । अत्रोच्यते — संरम्भस्य सामान्यस्य च कर्तुरेव सम्भवः । नहि कंसपात्रादिकमधिकरणमन्यद् वा कारकं संरम्भवत्त्वेन मन्दतया वा प्रवर्तते । सामान्येन च कर्तृकर्मणां ग्रहणादचेतनप्रवृत्तिरपि गृहीतैव । 'अन्यथा मांसौदन—' इत्यादिना तु संरम्भेण मन्दतया च प्रवृत्तिविशेष उपलक्षितः । न पुनः पूर्वोक्ता कर्तृमात्रप्रवृत्तिर्नियम्यते । ततः कर्तुर्या

विशिष्टा प्रवृत्तिः सा क्रियेत्यर्थः । एवञ्च प्रवृत्तेरेव विशेष इति समासः । कर्म-  
णोऽपि सूचितत्वात् कारकशब्देन तद्व्यापारोऽपि क्रियेति प्रतीयते । अन्यथा  
कर्तृपदमेवाकरिष्यदित्युक्तम् । अस्मिन् मते 'अथ कः पचेः प्रधानोऽर्थः ।  
योऽसौ तण्डुलानां विकृतिरिति भाष्यं कथम् । कर्तृव्यापारो हि क्रिया धातु-  
वाच्या । सा च विक्लेदना, नतु विकृतिः । नास्ति विरोधः । नात्र शब्दार्थौ  
निरूप्यते, अपितु वस्त्वर्थ इत्यर्थेन रूपेण विकृतिः प्राधान्यादेवमुक्तम् ।  
शाब्देन तु रूपेण विकृतिरुपसर्जनं विक्लेदनमर्थः । कर्मणि लकारोत्पत्तौ  
तु विकृतिरेवार्थ इति केचित् । विक्लेदनोपसर्जना विकृतिरित्यपरे । तेन  
कर्तृकर्मव्यापार एव सर्वत्र धात्वर्थ इतीदं दर्शनम् । अन्ये तु 'सामान्यभूता  
क्रिया वर्तत' इत्येतद्वाच्यानुसारेण प्रवृत्तिमात्रमगृहीतविशेषं सकलकारकानु-  
यायि क्रियेति मन्यन्ते । तथाहि — फलजननैव साधारणात्मिका क्रिया  
प्रवृत्तिविशेष इत्युच्यते प्रवृत्तिश्चायं विशेषश्चेति । विशेषोऽस्याः फलजनना-  
रूपत्वं, न पुनरधिश्रयणादिरूपतैव । तेन जननाख्यो विशेषः प्रवृत्तीनां क्रिया ।  
सर्वेषां हि कारकाणामेका प्रवृत्तिः फलजननालक्षणा । सर्वाणि हि फलजन-  
नाय प्रवर्तन्ते । अतो यत् फलजननारूपं, तत् सर्वकारकेष्वविशिष्टम् । कि-  
ञ्चित् खलु कारकं केनचिदेव रूपेण जनयतीति फलजनना सर्वसाधारणरूपैव ।  
अवान्तरभेदेन तु जनकत्वात् करणादिव्यपदेशः । कणाददर्शने चैका क्रियानेकत्र  
न भवेत् । तीर्थिकान्तरदर्शनं चेह नाश्रीयते । अत एव परिस्पन्दलक्षण एव  
व्यापारो न क्रिया । प्रवृत्तिरित्येतावत्युच्यमाने हि लोकप्रसिद्ध्या परिस्पन्दलक्षण  
एव व्यापारः प्रतीयते । विशेषग्रहणात् तु प्रवृत्तिमात्रमवगम्यत इति केचिद्  
व्याचक्षते । तथाहि — सर्वा प्रवृत्तिः प्रवृत्त्यन्तराद् भिद्यमाना विशेषरूपतामापा-  
द्यत इति सकलकारकानुयायीदं लक्षणम् । विशेषश्च सजातीयाद् विजातीयाच्च ।  
तत्र सजातीयाद् भेदः, अन्यथा कारकाणि शुष्कौदने प्रवर्तन्ते अन्यथा  
मांसौदने इति प्रतिपादितः । भुजिक्रिया हि कारकभेदाद् भिद्यमानात्रोक्ता ।  
औदासीन्येन शुष्कौदने कारकाणां प्रवृत्तिः । संरम्भेण तु मांसौदन इति  
विशिष्यते । यदि च संरम्भरूपतैव साधनानां क्रिया स्यात्, तदा शुष्कौदने  
भुजिः क्रियारूपतां न प्रतिपद्येतेति प्रवृत्तिविशेष इति क्रियासामान्यलक्षणम् ।  
विजातीयाद् भेदस्तु पचति पठतीत्यादौ स्पष्ट एव । ननु द्रव्यादन्यत्वमेव

१. 'ना कः पाठः. २. 'यो', ३. 'तिरिति ना', ४. 'व धात्वर्थः सर्व एवेति',  
५. 'क्रियाद्' ग. पाठः.

तावत् कथं क्रियायाः प्रतिपन्नमिति वक्तव्यम् । तत्राप्युक्तम् — 'इह सर्वेषु साधनेषु सन्निहितेषु कदाचित् पचतीत्येतद् भवति । कदाचिन्ने'त्यादि । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पचत्यादिशब्दवाच्या क्रिया द्रव्यात् कारकशक्तियुक्तादन्या । तथाहि — औदासीन्यावस्थायां सत्स्वपि साधनेषु पचतीत्यादिप्रख्यापाख्ययोरभावादर्थान्तरविषयत्वं तयोः । तद् यथा घटसन्निधानेऽनुत्पद्यमानानां पाकजानामग्निसंयोगापेक्षित्वम् । 'अथवा यया देवदत्त इह भूत्वा पाटलिपुत्रे भवति, सा नूनं क्रिये'त्यपरमत्रोक्तम् । पूर्वेण ग्रन्थेन कादाचित्कः प्रख्याविशेषो हेतुः क्रियाया व्यतिरेकेऽभिहितः । स त्वसत्यपि विषये मरीचिकाजलावसायवत् स्यादितिदमपरमत्र लिङ्गमुपन्यस्तम् । तथाहि — प्राप्तिलक्षणं फलं द्रव्यमात्रादभवद् व्यापारान्तरं ततोऽन्यदावेदयते । मिथ्याप्रत्यये विषयस्याभावात् फलानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । नच साधनादेव शक्त्यात्मनः फलोपजनः, शक्तत्वेऽपि व्यापाराभावे फलादर्शनादित्यस्ति कश्चित् सोऽर्थः, यः क्रमविशेषापेक्षः कार्यमभिनिर्वर्तयति । सा च क्रिया न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुमित्यनुमानगम्योक्ता । ननु च पचतीति प्रख्याया निरालम्बनत्वेन आन्तत्वादनुमापकत्वमयुक्तं स्यात् । सालम्बनत्वे तु प्रत्यक्षैव क्रिया प्रख्याविशेषविषयत्वात् । फलानुमानेऽपि प्रतीतासौ शब्देन नाभिधीयते । फलमुपजनय्य व्यतीतायास्तस्या वर्तमानाभिधानं विरुध्यते । अत्रोच्यते — इह व्याकरणे न वस्त्वर्थोऽर्थः, अपितु शब्दार्थोऽर्थः । तथाचान्वयव्यतिरेकाभ्यां धातुभागस्य योऽर्थो व्यवस्थाप्यते, नासौ साक्षादुपलब्धुं शक्यते । समाश्रितक्रमो ह्यर्थात्मा आख्यातात् प्राधान्येन प्रतीयमाना क्रियेति, शाब्देन रूपेण क्रिया चैव हि भाव्यते । स्वभावसिद्धं तु द्रव्यमित्युक्तम् । वास्तवेन रूपेण साधनाधीनसिद्धेरनित्यस्य द्रव्यस्य कथं स्वाभाविकी सिद्धिः स्यात् । शाब्देन रूपेण वस्तु भाव्यमानात्मकमपि प्रातिपदिकैः सिद्धरूपमुच्यते । तथाहि — द्रव्यशब्दाः प्रवर्तमानाः घटः क्रियते, पटः क्रियत इत्यादिसाध्यमानावस्थेष्वपि सन्मात्राकारावलम्बनं प्रत्ययं जनयन्ति । घटस्य हि भाव्यमानावस्था शिवकस्तूपकादीनामवस्थानां क्रमेण प्रादुर्भावः । न चासौ घटशब्दात् प्रतीयते, क्रियत इति क्रियाशब्दप्रयोगादेव तदवगतेः । तथाच यः पदान्तरनिरपेक्षाच्छब्दादन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थोऽवगम्यते स तस्यार्थ इति, घट इत्यस्मात् केवलात् सत्ताकारस्यैवार्थस्यावगमात् प्रातिपदिकार्थः सचेति निर्णीतम् । क्रियापदप्रयोगात् तु आश्रितक्रमरू-

पतावगमात् तिङन्तानां भाव्यमानोऽर्थोऽवस्थाप्यते । घटः क्रियत इति च घट इत्येवं बुद्ध्या गृह्यमाणो योऽर्थः स निर्वर्त्यत इत्येवं पदसमन्वयः । घटोऽभूद् भविष्यतीत्यादावपि सदाकारप्रत्ययादभिधेयात्मना नित्यत्वमर्थानामित्य-  
नित्येष्वपि नित्यत्वमभिधेयात्मना स्थितमित्युक्तम् । तस्माच्छाब्देन रूपेण भाव्यमाना क्रियेति ध्वनतीत्यादावपि क्रियात्वमिति वक्ष्यते । एवञ्च 'पूर्वा-  
परीभूतस्य सक्रमस्यार्थस्यागमापायित्वाद् भागानामवर्तमानत्वात् प्रत्यक्षत्वा-  
भावः' इत्यपि वक्ष्यते । तदेवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्रव्यादनुमिता क्रिया । नन्वेवमप्यस्त्यादीनां क्रियात्वं न स्यात् । नहि सर्वेषु साधनेषु सन्निहितेषु कदाचिदास्ति भवति विद्यते वेति भवति, सर्वदा भावात् । पचतितरामित्या-  
दाविव चास्तितरामित्यादौ प्रकर्षाभावात्, किं करोति पचतीत्यादिवच्च किं करोति अस्तीत्यादिप्रश्नप्रतिवचनाभावात्, सत्तायाश्च निर्विशेषत्वाद् भेदाभावः ।  
अत्र ब्रूमः — इह 'अन्यथा साधनान्यस्तौ प्रवर्तन्ते, अन्यथा प्रियतावि'ति प्रवृत्तिविशेषरूपत्वं तावदस्ति । अस्तौ ह्यात्मोपग्रहरूपेण साधनानां प्रवृत्तिः । एवं भवतौ विद्यतौ च । प्रियतौ त्वात्मपरित्यागरूपेणेत्यस्ति तावद् विजाती-  
याद् भेदः । असंरब्धसाधनसाध्या च सत्ता नियतमेव साधनानां सन्निहितेति प्रस्थोपाख्ययोः कादाचित्कत्वाभावः । प्रकर्षप्रत्ययश्चापि दृश्यते । विद्यतेतरा-  
मयमिह नित्यसन्निधानात् । अनियतसन्निहिताद्धि नित्यसन्निहितस्य सत्ता वि-  
शिष्यते । तेन साधनान्यत्वादभिद्यमानापि प्रकर्षेण युज्यते । किं करोतीति च क्रियाविशेषप्रश्ने अस्ति, न काञ्चित् पच्यादिकां क्रियामनुतिष्ठतीत्यस्ति प्रति-  
वचनम् । सामान्येन ह्यवगतायां सत्तायामस्य प्रश्नरूपपक्षेः । नास्ति क्रिया-  
विषय एवायम् । प्रत्यासन्नविनाशे च किं करोति देवदत्तः, अस्ति तावद्, विद्यते तावदिति भवत एव प्रश्नप्रतिवचने । किञ्च सर्वासां क्रियाणामनन्तर-  
फलजनकत्वमस्तावप्येतदस्ति । किमत्र फलमिति चेदात्मा मोक्षरूपेणेति ब्रूमः ।  
'षड् भावविकाराः' इति च निरुक्तकारवचनाद् भावशब्दाभिधेयायाः सत्तायाः समस्तक्रियायोनित्वे मूलभूतायाः क्रियात्वं प्रत्यस्या न विवादः । यद्यपि च भाव-  
विकारेषु तिष्ठतिर्नोपसङ्ग्यातः, तथाप्यस्यास्त्येव क्रियाधर्मान्वयः । तथाहि —  
'क्रिया क्रियाया निवर्तिका भवति द्रव्यं द्रव्यस्येत्युक्तम् । तिष्ठतीत्युक्ते च वृद्धव्यपक्षयोर्निर्वृत्तिः प्रतीयत इति क्रियैषा कारकाणां प्रवृत्तिरूपा । असंरब्धानि हि वृद्धावपक्षये च कारकाण्यौदासीन्येनावतिष्ठन्ते । तथाहि — यावत् कारकाणि



प्रवर्तन्ते तावत् पूर्वापरीभूतावयवः साध्यमानस्वभावः प्रवृत्तिविशेषस्तेषामव-  
धार्यते । यदधीना फलनिष्पत्तिः । शब्दार्थोऽर्थ इति चैतल्लक्षणमिति वस्तुतः  
सिद्धमपि साध्यत्वेनाभिधीयमाना क्रिया । तद् यथा ध्वनतीति । एवं सत्तादी-  
नामपि साध्यतयाख्यातेनाभिधानात् क्रियात्वमित्यस्यादीनां धातुत्वं सिद्धम् ।  
तथा तिष्ठतेरपि क्रियान्तरनिवृत्तिवचनत्वादेतदेव क्रियालक्षणमनुगामि । तथा  
हि—तिष्ठतीत्युक्ते न वर्धतेऽपक्षीयते वेति गम्यते । तथाच क्रियान्तरापाकरणेन  
कारकप्रवृत्तिविशेषत्वात् क्रियात्वम् । साधनसंसर्गदर्शनाच्च भूमौ तिष्ठति बलेन  
तिष्ठतीति । एवमुपवसतीति भोजननिवृत्त्याकारा प्रवृत्तिः क्रिया । विनश्य-  
त्यपक्षीयत इत्यसदवस्थापूर्वभावी कारकप्रवृत्तिविशेषः समाश्रितक्रमः क्रि-  
येति भावविकारेषु प्रपञ्चयिष्यते । तदेवं साधनेभ्यो भिन्ना क्रिया साधनेभ्य-  
श्चान्यद् भवद् वस्तु किमन्यत् साध्यात् स्यादिति साध्यस्वभावा क्रिया धातु-  
वाच्या । नहि संयोगविभागात्मकः सिद्धस्वभावोऽर्थो धातुवाच्यः, साध्यतया  
पूर्वापरीभूतत्वेनावगमात् । तद्व्यतिरिक्तस्य चापरस्य कर्तृव्यापारस्याप्रतीतेर्न  
भावनान्या काचिद् धात्वर्थो विद्यते । समस्तधात्वर्थसामान्यरूपश्च करोत्यर्थ इति  
पचत्यादिना सामानाधिकरण्यं प्रतीयते । पाकः पचतीति च कृदाख्याताभिहित-  
योर्भावयोः सिद्धसाध्यतारूपभेदाद् बुद्धिभेदः । पाकं करोति पचतीति च धात्वर्थ  
एव विक्लेदनाख्यः शब्दात् प्रतीयमानो वास्तवकर्मगतविक्रिचिनिष्ठतया व्या-  
क्रियते । विक्लिद्यतस्तण्डुलान् विक्लेदयतीत्यर्थः । अत एव विक्लिद्यन्ति पचन्तीति  
कर्मकर्तृगतव्यापाराभिधानात् प्रतीतिभेदः । द्वयर्थः पचिरिति च कर्तृव्यापा-  
रस्य धात्वर्थतायामुपपद्यते । तस्मान्न भावना काचिदिति यागेन भावयेत् स्वर्ग-  
मिति नैष वाक्यार्थो यजेतेति, अपितु यजिः साध्यमानशरीरोऽवसीयते, यद-  
नुष्ठानात् फलं वस्तुसामर्थ्याद् भवतीति क्रियाविवेके क्रियैव प्रधानभूता वा-  
क्यार्थ इति निर्णीतं तत एवावधार्यमलमिह विस्तरेण ॥ १ ॥

इदानीमेतदेव क्रियालक्षणमुदाहरणेन स्फुटीकरोति —

कार्यकारणभावेन ध्वनतीत्याश्रितक्रमः ।

ध्वनिः क्रमनिवृत्तौ तु ध्वनिरित्येव कथ्यते ॥ २ ॥

घण्टा ध्वनतीति ध्वनिराख्यातेनोपात्तपौर्वापर्यक्रियात्वमनुप्राप्तोऽभिधी-  
यते । तथाहि — घण्टा ध्वनेः कारणं, कार्यं ध्वनिः । तयोः सम्बन्धेन हेतुना

कार्ये सव्यापारा घण्टा ध्वनतीत्येवमुच्यते । ध्वनेरेव वा प्रबन्धेन जायमानस्य वीचीसन्तानवद् विप्रसृतावयवत्वात् पूर्वो भागः कारणम् । उत्तरस्तु कार्यः । यदा तूपरतव्यापारा घण्टा, तदा पूर्वापरभावस्य निवृत्तौ घण्टाया ध्वनिरित्येवं सिद्धतया शब्देन प्रतिपादितो न क्रियालक्षणमनुपतति । ध्वनिं करोतीति तु शब्दान्तरसम्बन्धात् प्रतीयमानो वाक्यार्थः, न पदात् साध्यतयावसायः, न स्वशब्दादिति क्रियात्वाभावः । प्रातिपदिकेन सिद्धस्वभावतापन्नोऽर्थोऽभिधीयते । तत्र करोतीति त्वाख्यातात् साध्यरूपतावसायः शब्दान्तरसम्बन्धात् प्रतीयमानो वाक्यार्थः, न पदार्थः । एवं पाकं करोतीत्यादावपि द्रष्टव्यम् । आख्यातेनैव हि साध्यस्वभावः क्रियारूपोऽर्थः प्रत्याय्यते, न नामपदेन । शब्दश्च स्वार्थे यथाभिधानं प्रमाणमिति निश्चितमेतत् । तथाहि शब्दार्थोऽर्थो न वस्त्वर्थ इत्य-  
सकृदुक्तम् ॥ २ ॥

अत्रैवोदाहरणान्तरमाह —

श्वेतते श्वेत इत्येतच्छ्वेतत्वेन प्रकाशते ।

आश्रितक्रमरूपत्वादभिधानं प्रवर्तते ॥ ३ ॥

श्वेते गुणे श्वेतते इत्येतत् तिङन्तमभिधानं क्रमरूपाश्रयेण प्रवर्तमानं क्रियारूपतामावेदयते । तत्रैव च श्वेतशब्देन सिद्धावस्थो गुणः कर्तृत्वेनोच्यते श्वेत इति । तदाह — श्वेतत्वेन प्रकाशत इति । शौक्ल्येन गुणेनोपलक्षितः प्रति-  
भासत इति श्वेतत इत्यस्यार्थः कारिकायामेव व्याख्यातः ॥ ३ ॥

तदेवं शब्देन साध्यतयाभिधीयमानः समाश्रितक्रमः पौर्वापर्यवानर्थः क्रियेति वि-  
श्रुते पूर्वापरीभूतस्य क्षणप्रवाहस्य युगपदसन्निधानादेकक्रियालक्षणानुपपत्तिरित्याश-  
ङ्क्याह —

गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् ।

बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥ ४ ॥

क्रमवतां क्षणानामेकफलोद्देशेन प्रवृत्तानां सङ्कलनाबुद्ध्या समापादितै-  
क्यानां क्रियात्वव्यवहारः । तत्रावयवानां समुदाये गुणभावापत्तेः शब्दभेद-  
प्रयोजकत्वाभावादेकधातुपादानक्रियैका समुदायस्वभावावतिष्ठते । तस्याश्चाव-  
यवाश्रयः क्रमः पौर्वापर्यं च व्यवहियते । समुदायाश्रयं चैकत्वमध्यारोपितम्,  
उत्पत्तिसमनन्तरनिरुद्धानामवयवानां वस्तुभूतसमुदायाभावात् । ततश्चाभिश्य-  
णादीनां व्यापाराणां यः समुदायो बुद्ध्यैकत्वेन गृहीतः स पचत्यादीनां



वाच्यः । समुदायादेव हि फलं निष्पद्यते न \*विचटनमात्राद् अधिश्रयणादि-  
वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति व्यवहितैरप्याधिश्रयणादिभिः समीहितफलानुगुणैर्यथास्वं वि-  
शेष आधातव्यः, इत्यनेकापेक्षे कार्ये नानन्तर्यमात्रेण कस्यचिद् विशेष इति,  
फलविशेषसम्पादकत्वेन पचादीनामर्थः प्रतीयमानः फलैक्यादेकत्वेनाध्यवसीय-  
मानः क्रिया ॥ ४ ॥

यदि तर्हि समुदायः क्रिया, अधिश्रयणादीनामवयवानां पचिक्रियात्वं न स्यात् ।  
तथाच सर्वास्वधिश्रयणाद्यवस्थासु पचतीति प्रत्ययो न प्राप्नोतीति केषुचित् क्षणेष्वतीतानाग-  
तेषु तावन्मात्रस्य पचिरूपत्वाभावाद् भूतभविष्यद्व्यवहारो न स्यादित्याशङ्क्याह —

**समूहः स तथाभूतः प्रतिभेदं समूहिषु ।**

**समाप्यते ततो भेदे कालभेदस्य सम्भवः ॥ ५ ॥**

अधिश्रयणारम्भ एव फलामिसन्धेः समस्तक्रियाकलापस्तत्रैवाध्यस्यते ।  
तथाच पचतीति वर्तमानकालतायां प्रयोगः । तावन्मात्रस्य च फलोपयोगिनो  
रूपस्यातीतत्वादपाक्षीदित्यपि प्रयुज्यते । क्षणान्तरस्य च भाविनोऽध्यारोपितप-  
चिरूपस्यामिसन्धाने पक्ष्यतीति । तथाभूत इति गुणभूतक्रमजन्मावयवः ।  
तथाभूतस्य हि समुदायस्य प्रत्येकमवयवेष्वध्यासात् तत्प्रत्ययोपपत्तिः ।  
अध्यासश्च सर्वत्र पचतीति प्रत्ययस्यानुवृत्तेरेव ज्ञायते । प्रत्ययवयपरिसमाप्त-  
त्वाच्च समुदायस्यावयवानां तद्रूपाध्यारोप उपपद्यत एव । एवमप्येकत्राव-  
यवे समुदायरूपारोपात् साध्यताप्रत्ययः कथम् । एकत्र ह्येकीकृते समुदायेऽवय-  
वान्तराभावात् किमपरमवशिष्टं यत् साध्यं प्रतीयेत । अत्रोच्यते—न समुदाय-  
बुद्ध्यैकत्वेन नाप्यवयवबुद्ध्या अयं चायं चेति समुच्चयेन प्रत्येकं समुदायस्या-  
वयवेष्वारोपोऽत्र, किं तर्हि, पूर्वापरीभूतावयवत्वेनैव । तथाचैकस्मिन्नप्यवयवे  
व्यपगते समुदायस्य व्यपगमारोपादपाक्षीदिति भूतकालता । भाविनि च पक्ष्य-  
तीति भविष्यत्कालता । वर्तमाने तु पचतीति तत्कालता ॥ ५ ॥

यदि तर्हि प्रत्ययवयवं समूहाध्यारोपात् क्रियात्वं, तदा तस्यावयवस्य वर्तमानस्य प्रत्य-  
क्षत्वात् कथमिदमुक्तं भाष्ये— 'क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा न शक्या पिण्डीभूता निदर्श-  
यितुं, यथा गर्भो निर्लुठितः । साक्षावनुमानगम्ये'त्याशङ्क्याह —

**क्रमात् सदसतां तेषामात्मानो न समूहिनाम् ।**

**सद्वस्तुविषयैर्यान्ति सम्बन्धं चक्षुरादिभिः ॥ ६ ॥**

\* अवयवानां विभागो विचटनम् इति १५ पद्यव्याख्यानाद् गम्यते ।

समूहिनां क्रियाक्षणानां क्रमेण भवतां सदसद्रूपत्वात् सदेकवस्तुविषयै-  
रिन्द्रियैः सम्बन्धाभावादिन्द्रियार्थसन्निकर्षजज्ञानविषयभावापत्त्ययोगादत्यन्ताप-  
रिदृष्टा साधनेभ्योऽन्यानुमानगम्या क्रिया भाष्येऽभिहिता । एकस्मिन्नपि हि  
क्षणे समूहोऽध्यस्यमानः समाश्रितपौर्वापर्य एवाध्यस्यते । तथारूपस्यैव च  
क्रियात्वात् तेन च रूपेणेन्द्रियाविषयत्वात् ॥ ६ ॥

एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति —

यथा गौरिति सङ्घातः सर्वो नेन्द्रियगोचरः ।

भागशस्तूपलब्धस्य बुद्धौ रूपं निरूप्यते ॥ ७ ॥

इन्द्रियैरन्यथाप्राप्तौ भेदांशोपनिपातिभिः ।

अलातचक्रवद् रूपं क्रियाणां परिकल्प्यते ॥ ८ ॥

गौरश्च इति वर्णसमुदायो युगपद्भाव्यवयवो वर्तमानावयवद्वारेण  
श्रोत्रेन्द्रियपरिच्छेदोऽपि संस्कारक्रमायातान्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्यः, तथा क्षणसमाहारा-  
त्मिकापि क्रिया वर्तमानक्षणगतेन्द्रियसम्बन्धाध्यारोपितप्रत्यक्षभावा समुदायरूप-  
तया फलानुमेया । तत्र स्फोटः प्रत्यक्ष एवेति नासौ दृष्टान्तोऽक्रमोद्भि-  
न्नश्च । समुदायस्तु वर्णानामुच्चरितप्रध्वंसिनामयुगपत्कालत्वादप्रत्यक्षो बुद्ध्या  
निरूपितैकत्वे दृष्टान्तो वर्णसमाहारमात्रदर्शनाश्रयेण क्रियाया अप्येवंरूपत्वा-  
दसमसमयावयवसमाहारात्मकत्वात् । अत एवालातचक्रवदित्याह । आम्यमा-  
णोरमुकराजीनां चक्राकारतया भ्रान्त्याध्यवसायवत् क्रियाक्षणानामेकत्वपरिक-  
ल्पना, प्रत्यक्षताभिमानश्च । क्रियाया प्रत्यक्षतयाध्यवसितया सह गृहीतसम्ब-  
न्धमाख्यातपदं प्रयुज्यते । एकपदोपात्ताङ्गभूतकारकभेदावधारणानिर्ज्ञातभेदा  
धातुभिरभेदेन प्रत्याख्यत इति शब्दार्थत्वमाश्रित्योच्यते एका क्रियेति । तथाच  
साधनस्य लकारेणानभिधाने क्रियैकत्वेन व्यवहियते आस्यते भवद्विरिति ॥७,८॥

भवत्वेवमधिश्रयणाद्यवयवानां पञ्चादिक्रियाणाम्, अधिश्रयणादीनां त्ववयवक्रियाणां  
प्रत्यक्षतैव न्याय्येत्याशङ्क्याह —

यथा च भागाः पचतेरुदकासेचनादयः ।

उदकासेचनादीनां ज्ञेया भागास्तथापरे ॥ ९ ॥

अधिश्रयणादीनामपि संस्कारकाः स्वावयवा विद्यन्त इति तेऽपि पूर्वाप-  
रीभूताः क्रमवन्त एव क्रियाविशेषाः प्रत्यक्षभावमतिवर्तन्त एव । तथाहि —

स्वावयवपरिकल्पनया पूर्वापरीभूतसमुदायात्मका एवैते । तद् यथा — हस्त-  
प्रसारणस्थालीविन्यासेष्टकाविनियोजनादयोऽध्यारोपितसमुदायरूपाः कालत्रया-  
भिधायिनापि अध्यशिश्चिदधिश्चिदधिष्यति अधिश्चयतीति शब्देन प्रत्याख्यन्त  
इत्यवयवसमूहात्मकत्वात् पचिक्रियावदप्रत्यक्षत्वमेव ॥ ९ ॥

पर्यन्तवर्ती भागस्तर्हि निरंशः प्रत्यक्षः स्यादित्याशङ्क्याह—

यश्चापकर्षपर्यन्तमनुप्राप्तः प्रतीयते ।

तत्रैकस्मिन् क्रियाशब्दः केवले न प्रयुज्यते ॥ १० ॥

अल्पीयसः परमाणुप्रख्यस्याशक्यावयवविभागस्य क्रियाक्षणस्य क्रियात्वं  
नास्ति । आश्रितक्रमरूपत्वात् क्रियाया इति, न तेन क्रियाया अप्रत्यक्षताव्य-  
भिचार उद्भावनीय इत्यर्थः । क्रियात्वाभावादेव च क्रियाशब्दस्याप्रयोगः, शब्दा-  
र्थोऽर्थ इति न्यायात् । क्रियाशब्दस्याप्रयोगे क्रियात्वाभावमाह । साध्यमानरूप-  
तया हि तिष्ठन्तेनाभिधीयमानोऽर्थः क्रिया । केवले च निरंशे क्षणमात्रे क्रियाश-  
ब्दाप्रयोगः । अयमर्थः — नेह वास्तवो भागभेदाश्चिन्त्यते, अपितु शब्दात्  
प्रतीयमानः । शब्दाच्च क्षणमात्रस्वभावापि विप्रकीर्णावयवा समूहात्मनैव सर्वा  
क्रिया प्रतीयत इति सिद्धं शब्दवाच्यतया क्रियायाः सक्रमत्वमतीन्द्रियत्वं  
च । क्रमरूपानध्यासे तु प्रत्यस्तक्रमो नाख्याताभिधेयः ॥ १० ॥

यदा तु प्रयोगस्तदा —

पूर्वोत्तरैस्तदा भागैः समवस्थापितक्रमः ।

एकः सोऽप्यसदध्यासादाख्यातैरभिधीयते ॥ ११ ॥

सोऽप्यपकर्षपर्यन्तमनुप्राप्तो भागः समूहान्तःपाती पूर्वोत्तरभागगतपौ-  
र्वापर्याध्यारोपितक्रमः क्रियालक्षणमनुपतत्येवेति, क्रमात् सदसतां तेषां सम्-  
हिनामप्रत्यक्षतैवेति सर्वथात्यन्तापरिदृष्टा क्रियेति सिद्धम् । अनेनैवाशयेन  
निरुक्तकारः प्राह — ‘पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाभिचष्टे व्रजति पचती-  
त्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तम्’ इति । न क्षणानां पूर्वापरीभावोऽत्यन्तभेदः ।  
नहि यः पूर्वक्षणः स एव परः सम्पद्यते । न चैकस्यार्थस्य रूपान्तरेणापरि-  
णामे च्विप्रत्यय उपपद्यते । अवयवेषु तु समुदायाध्यासात् तस्य चाभेदात्  
पूर्वापरीभावो युज्यते । पूर्वावयवानुस्यूतत्वे रूपान्तरेणावस्थानाध्यवसाया-  
च्छ्वर्थोऽपि च सङ्गच्छते । भागशः प्रत्यक्षत्वाच्च न शक्या पिण्डीभूता पांसुरा-  
शिवत् क्रिया निदर्शयितुमित्युक्तम् ॥ ११ ॥



एवं साध्यस्वभावः सक्रमोऽर्थः क्रियेति लक्षणे सत्ताया नित्यत्वादसाध्यत्वादक्रम-  
वात् कथमस्तीति क्रिया तिष्ठन्तवाच्येत्याशङ्क्याह —

कालानुपाति यद् रूपं तदस्तीति प्रतीयते ।

परितस्तु परिच्छिन्नं भाव इत्येव कथ्यते ॥ १२ ॥

इह साध्यत्वेनाभिधीयमानोऽर्थः सिद्धोऽपि क्रियेति । क्रिया चैत्र हि  
भाव्यते, स्वभावसिद्धं द्रव्यमिति शाब्देन रूपेण क्रियालक्षणारूपाणात् सत्ता-  
प्याख्यातात् साध्यतया प्रतीयमाना क्रिया । तथाच कालात् क्रिया विभ-  
ज्यत इति कालानुपातिता यथायथमुपपद्यते अभूदस्ति भविष्यतीति । क्रिया-  
धर्मस्य कालाभिव्यङ्ग्यत्वस्य दर्शनादस्त्यादीनां क्रियात्वं, सिद्धस्य कालेनायो-  
गात् । नहि घट इत्युक्ते कालविशेषावगतिरस्ति । निर्ज्ञातायां च सत्तायां किं  
करोतीति प्रश्नसम्भवादस्तीति प्रतिवचनाभावः, न तु क्रियात्वाभावात् ।  
विनाशाशङ्कायां किं करोति देवदत्त इति प्रश्ने, अस्ति तावदिति प्रतिवचनोप-  
पत्तेः । कृभ्वस्तयो हि क्रियासामान्यवचनाः, पचत्यादयः क्रियाविशेषव-  
चनाः । करोतिना हि पचत्यादीनां सामानाधिकरण्यात् तद्विशेषत्वावसायो  
ब्राह्मणो गार्ग्य इति यथा । यथा ब्राह्मण्यं सामान्यं तद्विशेषो गार्ग्यस्तथा  
करणं सामान्यं पाकादयस्तद्विशेषा इति किं करोति पचतीत्यादिसामानाधिकरण्यो-  
पपत्तिः । इत्थं च करोत्यर्थप्रश्नः पचत्यादिभिर्व्याकृतो भवति । अर्थभेदे तु न  
प्रश्न(साःस)मानाधिकरणो निर्णयो भवेत् । अत एव च विशेषसामानाधि-  
करण्ये विशेषवचना अपि कृभ्वस्तय इत्युक्तम् —

“अभिन्नां चैव भिन्नां च प्राहुः कृभ्वस्तयः क्रियाम् ।

एकानेकविशेषस्था यथाहुः सार्वनामिकाः ॥”

इति । अनेकव्यक्तिसमवेता सामान्यात्मिका अभिन्ना । नियतव्यक्तिनिष्ठा  
भिन्ना । सामान्यस्य प्रत्येकं परिसमाप्तत्वात् प्रतिनियतविशेषपरेऽभिधाने सा-  
मान्यशब्दोऽपि प्रयोगार्ह एव । तद् यथा सर्वनामशब्दाः सर्वार्थावमर्श-  
योग्या एव नियतेऽर्थे प्रयुज्यन्ते तं ब्राह्मणमानयेति । अत एव सर्व-  
स्मिन् प्रातिपदिकार्थे प्रवृत्तेः सार्वनामिका इत्युक्ताः । ननु च करोत्यर्थविशे-  
षत्वे सर्वधात्वर्थानामासनमपि करणमिति किं करोतीति प्रश्ने न करोत्यास्ते  
इति करोत्यर्थनिषेधेनोत्तरं कथं सङ्गच्छते । उच्यते — नात्र क्रियासामान्यं  
पृच्छ्यते, अपितु लोकप्रसिद्ध एव गमनादिर्विशेषः । तत्रैव लौकिकानां क्रिया-  
त्वाभिमानादिति युक्त एव गमनादिव्युपरमे करोतिप्रतिषेधः । यदा तु यां

काश्चित् क्रियां जिज्ञासते, तदास्ते शेते इत्यपि प्रतिवचनं भवत्येवेत्यासनादेरपि क्रियात्वम् । कथमपरिस्पन्दरूपस्य तस्य तथात्वमिति चेत्, तत्र । यस्मान्न कायव्यापार एव क्रियालक्षणः, अपितु साधनानां प्रवृत्तिविशेष इति प्रक्रान्तम् । स च प्रवृत्तिविशेषः सर्वत्रैवानुभवसिद्धः । पर्वतस्तिष्ठतीत्यादावप्याश्रितक्रमरूपस्यार्थस्यावगमात् । नहि सर्वेषां साधनानामेकरूपो व्यापारः केनचिदुपपादयितुं शक्यते । तस्मात् पर्वतादेरप्येकदेशपरित्यागलक्षणस्तिष्ठतौ व्यापारोऽस्त्येव । तदेवमाख्यातान्नियतकालास्तिक्रिया प्रतीयते । सैव च सत्ता नामपदात् सिद्धतया प्रतीयते भाव इति । अपूर्वापरो हि भावः शब्दशक्त्यनुरोधात् तिष्ठन्तेनासादितपूर्वापरोऽभिधीयते पचतीति । कृता तु सिद्धरूपः पाक इति । अत्रापि च धातुभागेन साध्यमानावस्थैव क्रियाभिधीयते । एतावांस्तु विशेषः—आख्याते प्राधान्येनोच्यते पूर्वापरीभूता क्रिया, कृत्सु प्रत्ययार्थे गुणीभूतेति । तथाचौदनस्य पाक इति प्रकृत्यर्थद्वारकः साधनयोग उपपद्यते । साधने च प्रत्ययः । अन्यथा कस्य तत् साधनं प्रत्ययार्थः स्यात्, कस्य वा सिद्धताख्यो धर्मो घञादिनोच्येत, प्रत्ययार्थस्य च सिद्धतायाः सत्त्वभूतस्य प्राधान्यात् तस्याभ्यावृत्त्ययोगात् पञ्चकृत्वः पाक इति प्रयोगायोगः । क्रियोपपदाश्रयस्तु प्रत्ययः प्रकृत्यर्थाश्रयः भोक्तुं पाक इति भवतीत्यनन्तरकाण्डे निर्णीतमिहाप्यग्रे निर्णेष्यते । तदेवं पूर्वोत्तरभागगतक्रमश्रद्धेणाख्याताभिधेया सर्वैव क्रियाध्यारोपितक्रमेति न सत्ताया अपि काचित् क्रियात्वे विचिकित्सा ॥१२॥

यद्येवं क्रमस्यासतोऽध्यारोपादमुख्यत्वं क्रियायाः प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह —

व्यवहारस्य सिद्धत्वान्न चेयं गुणकल्पना ।

उपचारो हि मुख्यस्य सम्भवादपदिश्यते ॥ १३ ॥

गोशब्दस्य सास्नादिमति मुख्यत्वात् तत्समानगुणे वाहीकादावुपचरिता प्रवृत्तिरित्युच्यते । क्रियायास्तु समानकालानाश्रितपौर्वापर्यावयवाया अभावान्न मुख्यता काचित् । सर्वत्र पूर्वोत्तरासमसमयावयवगतक्रमरूपाध्यारोपादिति नोपचारार्थः कश्चित् । एवंविध एव हि क्रियाव्यवहारः प्रसिद्धः । तथाचैकोऽपि क्षणः समाश्रितक्रमः क्रियेत्युक्तम् ॥ १३ ॥

अत्र पूर्वं प्रतिभेदं समूहः समूहिषु समाप्यत इति क्रमकल्पनोक्ता । अधुना प्रकारान्तरेणाह —

आहितोत्तरशक्तित्वात् प्रत्येकं वा समूहिनः ।

अनेकरूपा लक्ष्यन्ते क्रमवन्त इवाक्रमाः ॥ १४ ॥



समूहिनः क्षणाः प्रत्येकमक्रमा अपि भावतः समनन्तरवर्तिक्षणसमूह-  
गतभेदक्रमाध्यारोपादनेकत्वेन सक्रमत्वेन चावसीयन्त इति प्रत्येकं ते क्रिया-  
लक्षणमनुपतन्ति । तथाच सर्वत्राधिश्रयणादौ पचतिशब्दप्रवृत्तिः, अतीताना-  
गतवर्तमानतासिद्धिश्च पचत्यपाक्षीत् पक्ष्यतीति । पूर्वं समूहस्यैव प्रत्येकम-  
ध्यास उक्तः । इह तूत्तररूपस्य पूर्वेषु, न तु पूर्वस्य परेषु तस्यानुभववासना-  
वशेनैव तद्विशिष्टोत्तरप्रतिपत्तेरयत्नसिद्धत्वादिति विशेषः ॥ १४ ॥

अथवा प्रधानभूतैव पच्यादिक्रिया फलं प्रत्यनन्तरा अधिश्रयणादीनां तु तादर्थ्यात्  
तथात्वमित्याह —

अनन्तरं फलं यस्याः कल्पते तां क्रियां विदुः ।

प्रधानभूतां तादर्थ्यादन्यासां तु तदाख्यता ॥ १५ ॥

यत्समनन्तरमोदनादिफलनिष्पत्तिः, सा क्रिया फलोपायत्वेनानुष्ठीय-  
माना । तथाहि — यत् तद् विचटनं तण्डुलावयवानामवयवान्तरेभ्यो विभागो  
यदनन्तरं मार्दवादयो निष्पद्यन्ते, तद् यदाधिश्रयणादिषु प्रत्यस्तरूपं भवति,  
तदा पचतीत्याख्यातशब्दाभिधेयं क्रियारूपमिति । यतो ह्यनन्तरं फलनिष्पत्तिः  
सा क्रिया । विचटनानन्तरमेव चौदननिष्पत्तिरिति विचटनमेव तु पाकः ।  
पूर्वं तु व्यापारास्तदुपकारिणो न कार्यजन्मनि साक्षादुपयुज्यन्ते । नहि साक्षा-  
दजनयत् किञ्चित् कारकं नाम । यस्त्वधिश्रयणादिकाले पचतीति प्रत्ययः,  
स विचटनोपायत्वादधिश्रयणादीनां प्रधानभूतविचटनक्रियाध्यासवशात् ।  
नन्वेवमधिश्रयणस्यासिद्धस्योपकारकत्वाभावात् सिद्धत्वं, तत्र पचिरूपाध्यास-  
श्चेति प्रत्यक्षः पाकः प्राप्तः । नैतदेवम् । सिद्धस्वभावस्यार्थस्य धातुवाच्यत्वा-  
भावादधिश्रयणं सिद्धेन रूपेण न पचिः, अपितु साध्येन विचटनरूपेण  
धातुवाच्यम् । तदध्यासात् पचिः । सिद्धसाध्ययोर्हि निष्पन्नानिष्पन्नयोरधि-  
श्रयणविचटनयोरैकात्म्यापत्तौ पचत्यादिशब्दप्रयोगः । विचटनस्य तर्हि नियत-  
कालत्वात् पूर्वापरीभावः कथम् । उच्यते । विचटनं पाकशब्दवाच्यं भेदा-  
भावाद् यद्यपि न पूर्वं न परं, तथापि गुणक्रियासु तद्रूपारोपाद् गुणक्रियाणां  
पौर्वापर्यात् पूर्वापरीभूतमित्युच्यते । अन्ये तु विचटनस्यैव रूपमधिश्रयणादि-  
रूपं प्रतिपन्नाः, न रूपशून्यानधिश्रयणादीनप्रत्यस्तविचटनरूपानिति । पूर्वत्र  
मतेऽधिश्रयणादिषु विचटनरूपस्याध्यासात् पचिप्रत्यय उक्तः । सम्प्रति तु विच-

टनस्यैवानेकरूपत्वादिति मतविकल्पः । अत्र चायमाशयः — शब्दप्रमाणका  
वयम् । शब्दाच्चाधिश्रयणादयः पाकात्मनावगम्यन्ते । नच पचतिप्रत्ययस्य  
सर्वावस्थासु विशेषसुपलभामहे, येनाधिश्रयणादिषु पचतिरूपाध्यासाद् गौणः स  
आश्रीयेत । तस्मादनेकरूपं विचटनमेव शब्दार्थ इति केचित् । यथा तु कारि-  
कार्थः, तथा विचटनमेव मुख्यं पचिरूपं पूर्वापरानुसन्धानेन समाश्रित-  
क्रमं साध्यमानावस्थम् । तत्समर्थानां तु व्यापाराणामुपचरितं तत् क्रिया-  
त्वम् । तथाच 'अथ कः पचेः प्रधानोऽर्थः यासौ तण्डुलानां विक्लित्तिरित्यु-  
क्तम् । तत्रैव च कर्मकर्तृविषये धातुर्वर्तते पच्यते ओदनः स्वयमेवेति ।  
तादर्थ्याच्च गुणक्रियाणां प्रधानक्रियाख्योपचारे द्व्यर्थः पचिर्भवति । अधिश्रय-  
णोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणक्रियाः प्रधानस्य कर्तुः पाक इति चोच्यते ।  
यत् तदभिसन्धिपूर्वकं प्रेषणमध्येषणं वा युक्तं, यत् 'सर्वः पच्यर्थः स्यादि'ति च  
भाष्ये कर्तृव्यापारस्य पचेरुपलक्षणार्थत्वात् सर्वधात्वर्थविषयस्याभिधानं, ताद-  
र्थ्यादेव धातुभिरस्मिन् दर्शने युज्यते । सर्वत्रैव हि कर्तृभावनोपसर्जनमर्थमभिद-  
धति धातवः । तथाच कर्तृस्थक्रियाणामपि बुध्यते द्वेष्टि इच्छतीत्यादौ बोधनं  
निर्वर्तयतीत्याद्यर्थः । कर्तृव्यापारश्चात्र यथायथं करणप्रणिधानादयः । अस्ती-  
त्यत्रात्मानं विभर्तीत्यर्थः । तथाचात्मभरणार्था व्यापारास्तादर्थ्यादभिधीयन्त  
एव । एवञ्च कृत्वा द्व्यर्थः पचिरिति पचिग्रहणं सर्वधातूपलक्षणार्थं वेदितव्यम्,  
उदाहरणमात्रत्वादस्य । तदेवं प्रत्येकं व्यापारभेदाः समारोपितसमूहरूपाः  
समारोपितान्तरक्षणभेदा वा क्रमिकाः क्रियारूपत्वाच्च व्यवहारस्य समान-  
सङ्केताः समारोपं प्रतिपद्यन्त एव । फलप्रसवयोग्योऽन्त्यो भागः क्रिया ।  
तदर्थस्त्वन्त्ये व्यापारा इति दर्शनभेदेनोपपादितम् ॥ १५ ॥

इदानीं सत्तायाः क्रमरूपाध्यासेऽपि साध्यता कथमित्याह —

सत्सु प्रत्ययरूपोऽसौ भावो यावन्न जायते ।

तावत् परेषां रूपेण साध्यः सन्नभिधीयते ॥ १६ ॥

सत्सु हेतुषु प्रत्ययरूपो हेतुस्वभावोऽसौ पदार्थः कारणात्मना सत्त्वाद्  
यावन्न जायते कार्यात्मना सत्त्वं न प्रतिपद्यते, प्रत्ययरूप आविर्भूतस्वभावो  
वा यावन्न सम्पद्यते, तावदत्रान्तराले परेषां हेतूनां रूपेणोपलक्षितः सिद्धत्वात्  
कर्तृभावमनुभवन् स्वात्मना साध्यो भवन्नाख्यातेन पूर्वापरीभूतः साध्यमानाव-

स्थोऽभिधीयते समुद्युक्तकारणव्यापारः प्रतिष्ठामासादयंस्तिङन्तगोचरः पदार्थ इत्यर्थः । तत्र च पूर्वभागो जायतेशब्दगोचरः । यथा वक्ष्यति —

“पूर्वभागस्तु यज्जातात् तज्जन्मेत्यपदिश्यते ।”

इति । उत्तरभागोऽस्तिशब्दगोचरः । सत्ताप्रतिलम्भाभिमुख्यं हि जन्म । तत्र व्यापृतं वस्तु व्यापारावसाने सत्तां समासाद्यास्तीति पूर्वव्यापाराध्यारो-  
पेणाभिधीयते । अस्त्यात्मानं विभर्ति सत्तां भावयतीति यावत् । एवं समाश्रिते  
साधनव्यापारे साध्यता ॥ १६ ॥

तदभावे पुनः —

सिद्धे तु साधनाकाङ्क्षा कृतार्थत्वान्निवर्तते ।

न क्रियावाचिनां तस्मात् प्रयोगस्तत्र विद्यते ॥ १७ ॥

परिसमाप्तरूपे भावे फलाभावान्निरेपेक्षकारणव्यापारेऽपरिगृहीतव्यापारे  
परिगृहीतक्रमार्थवचनानि तिङन्तपदानि प्रयोगं नासादयन्ति । तथाच तत्र भाव  
इति सिद्धार्थवाचकं नामपदं प्रवर्तत इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

तदेवं सर्वैव क्रिया साध्यस्वभावा क्रमवतीति निगमयितुमाह —

स चापूर्वापरीभूत एकत्वादक्रमात्मकः ।

पूर्वापराणां धर्मेण तदर्थेनानुगम्यते ॥ १८ ॥

सोऽनन्तरप्रतिपादितसतत्त्वः क्रियाख्योऽर्थ एकत्वात् पूर्वापरभावरहि-  
तोऽत एव पूर्वापरभागगतानुपूर्वीरहितोऽपि तद्व्यतिरिक्ततदर्थपूर्वापरक्षणगतानु-  
पूर्वीसमारोपादाश्रितक्रमरूपं क्रियालक्षणं पुष्पातीत्यर्थः । तदर्थेनेति तादर्थ्याद्  
गुणक्रियागतो धर्मः प्रधानक्रियायामुपचर्यत इत्याह ॥ १८ ॥

यतः फलैक्यादभेदाध्यवसायोऽत्रेत्याह —

असन्निवर्तते तस्माद् यत् सत् तदुपलभ्यते ।

तयोः सदसतोश्चासावात्मैक इव गृह्यते ॥ १९ ॥

एकफलोद्देशेन प्रवृत्तानां क्रमवतां क्षणानां पूर्वो व्यपगतोऽसन् ।  
वर्तमानश्चोपलभ्यते क्षणः सन्निति । तयोर्भिन्नयोरप्यैक्यमध्यवसायापूर्वापरसामि  
पूर्वापरीभूता क्रमवती क्रिया व्यवस्थाप्यते ॥ १९ ॥



एवं तावत् 'पदार्थानामपोद्वारे जातिर्वा व्यक्तिरेव वे'ति व्यक्तिवादिमतेन क्रिया-  
लक्षणोऽपोद्वारपदार्थो निर्णीतः । इदानीं जातिवादिमतेनाह ---

**जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्तिनीम् ।**

**असाध्या व्यक्तिरूपेण सा साध्येवोपलभ्यते ॥ २० ॥**

सर्वत्रप्रत्ययानुवृत्तिप्रमाणसाधिता जातिरिति पचतीति प्रत्ययस्य कर्तृ-  
कर्मादिभेदेऽप्यनुवृत्तेः क्रियाव्यक्तिसमवेता जातिरवश्याभ्युपगन्तव्या । सैव च  
धातुवाच्या । स्फोटवच्चास्या असमसमयभाविभिरपि क्षणैरभिव्यक्तिः । अत  
एवानेकव्यक्तिवर्तिनीमित्याह । जातित्वादेवानेकव्यक्तिवर्तित्वे लब्धे सदसू-  
व्यक्तिव्यङ्ग्यत्वमावेदयितुमिदमुक्तम् । भ्रमणत्वादिजातिवदुपव्यञ्जनावृत्तिबलन  
क्रियाजातिरभिव्यक्तिमासादयति । तथाच स्वतो नित्यत्वेऽप्यस्याः स्वाश्रयमुखेन  
साध्यत्वं क्रमवत्त्वं च क्रियालक्षणमवतिष्ठते । अतश्च स्वाश्रयद्वोरणैवास्याः  
साधनाकाङ्क्षा ॥ २० ॥

यथा व्यक्तिदर्शने 'अनन्तरं फलं यस्याः' इति मतान्तरमुपदर्शितं, तथात्रापि  
जातिदर्शने प्राह ---

**अन्ते या वा क्रियाभागे जातिः सैव क्रिया स्मृता ।**

**सा व्यक्तेरनुनिष्पादे जायमानेव गम्यते ॥ २१ ॥**

यस्याः क्रियान्व्यक्तेरनन्तरं फलं निर्वर्तते, तत्र समवेता या जातिः सैव  
क्रिया । पूर्वास्तु तादर्थ्यात् क्रिया इति पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वात् पुनरिह  
नोक्तम् । स्वाश्रयनिष्पादनद्वारेण चास्या अपि साधनयोगः साध्यत्वं च ॥ २१ ॥

एवमपरा जातिदर्शनभेदेन क्रियेत्युक्तम् । इदानीं परा सत्ताख्या महासामान्यरूपा  
जातिः क्रियेत्युपपादयति ---

**स्वव्यापारविशिष्टानां सत्ता वा कर्तृकर्मणाम् ।**

**क्रिया व्यापारभेदेषु सत्ता वा समवायिनी ॥ २२ ॥**

“सम्बन्धिभेदात् सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु ।

जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥”

इत्युक्तत्वात् क्रियाजातित्वं सम्बन्धिभेदोपधानेन सत्तायाः समर्थयितुं कर्तृकर्म-  
समवेतव्यापारावच्छिन्ना सत्ता क्रिया जातिरित्याह । व्यतिरेकिणोऽपि हि भावाः

सत्ताया भेदोपाधय इत्युक्तं कर्तृकर्मणामिति । तत्रैव क्रियासमवायात् तेषु च व्यापारविष्टेषु क्रियाव्यवहारात् तत्समवेतैव क्रियोचिता । व्यापारसमवेता वा सत्ता स्वाश्रयोपहितभेदा अस्तु क्रिया । किमनेन व्यवधानेन कर्तृकर्मगता सत्तेति ॥ २२ ॥

अत्रैव सत्ताजातिदर्शने मतान्तरमाह —

अन्त्ये वात्मनि या सत्ता सा क्रिया कैश्चिदिष्यते ।

भाव एव हि धात्वर्थ इत्यविच्छिन्न आगमः ॥ २३ ॥

यदनन्तरं फलं तत्र व्यापारभागे या सत्ता सा क्रिया, पूर्वास्तु ताद-  
र्थ्यात् । व्यापारविशिष्टा चेत् सत्ता क्रियया अलमनया, व्यापार एवास्तु क्रि-  
येत्याशङ्क्यागमेनैतदभ्युपगमयति—भाव एव हीत्यादिना । ‘षट् भावविकारा  
भवन्तीतिहस्माह वापर्यायणिरिति भाष्यकारेणैवागमोऽनुसृतः । तथाच —

“तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते ।”

इति सत्तैव भावशब्दवाच्या गुरवः क्रियेति मन्यन्ते । सैव हि सम्बन्धभेदोप-  
धानमात्रेण भिद्यमाना शब्दार्थवैचित्र्यमुपपादयति । तथाहि — संबन्धिनो-  
ऽप्यस्यास्तत्त्वतः स्वशक्तिविष्फारा एवेति सत्ताद्वैतवादाभिप्रायेणेदं निगमयति  
‘सत्ता स्वशब्दयोगेनेत्यादि ॥ २३ ॥

इदानीं बुद्धिः शब्दार्थ इति बौद्धपक्षे क्रियाव्यवस्थामाह —

बुद्धिं तज्जातिमन्ये तु बुद्धिसत्तामथापरे ।

प्रत्यस्तरूपां भावेषु क्रियेति प्रतिजानते ॥ २४ ॥

बुद्धिरिति तत्प्रतिभास्याकारोऽत्र विवक्षितः । तस्यैव हि भावेष्वा-  
ध्यारोपो दृश्यविकल्पयोरभेदाध्यवसायात् । मतभेदेन चात्र जातिव्यक्ती क्रिये ।  
महासामान्यं वा सत्ता । बुद्ध्याकारसमवायिनी सत्ता क्रिया भावेष्वाध्यारोपिता च  
सैवमिति तदाश्रयेण साधनाकाङ्क्षासाध्यत्वं च सर्वमुपपद्यते । एतच्चोपचा-  
सत्ता शब्दार्थ इति नयेन कथ्यते । सत्तायाः क्रियात्वे ‘सैव भावविकारेषु  
षट्स्थानाः प्रपद्यते’ इत्युक्तम् । तत्र भावस्य सत्ताया विकारा विशेषाः षट्  
सर्वक्रियाणां योनयः । षट्त्वमपि नात्यन्ताय भेदावलम्बि ॥ २४ ॥



यतः,

आविर्भावतिरोभावौ जन्मनाशौ तथापरैः ।

षट्सु भावविकारेषु कल्पितौ व्यावहारिकौ ॥ २५ ॥

सत्कार्यनये पदार्थानामाविर्भावोऽभिव्यक्तिरेवोत्पत्तिः । तिरोभावश्च ध्वंसः । असत्कार्यनये तु जन्मापूर्वोत्पत्तिर्विनाशश्च लयः । इत्येतौ दर्शनभेदेन भिन्नौ द्वौ भावविकारौ षट्सु मध्ये परिकल्पितौ व्यवहारप्रसिद्धयारोपितौ । तथाहि — सत्तालक्षणस्य भावस्य नित्यत्वादुदयप्रध्वंसायोगः । सदैकस्वरूपत्वाच्चाविर्भावतिरोभाववपि न स्तः । धर्मान्तरस्य तु तौ सत्तागतत्वेन व्यवहृतौ सतो विनाशविरोधोऽपि सतश्च जन्मायोगो धर्मान्तरस्यापि ॥ २५ ॥

एवं जन्मनाशावेव कल्पितौ क्रियाव्यवहारं सर्वं व्याप्नुत इत्याह —

ताभ्यां सर्वप्रवृत्तीनामभेदेनोपसङ्ग्रहः ।

जन्मैवाश्रितसारूप्यं स्थितिरित्यभिधीयते ॥ २६ ॥

सर्वः क्रियाकलापो यथायोगं जन्मनाशाभिन्नः । उपचयापचयरूपौ हि विकारावजस्रप्रवृत्तिषु भावेषु । तौ च तात्पर्यतो धर्मान्तराविर्भावतिरोभावलक्षणौ । तथाहि — जन्म केनचिद् धर्मेणाविर्भावः । तत्र सव्यापारं पूर्वोत्तरावस्थात्यागावाप्त्योरन्तराले वर्तमानं जायते इत्यभिधीयते । वस्त्वात्मलाभोन्मुखं समासादितरूपं तु सव्यापारमिवास्तीत्याख्यातपदेनाभिधीयत इत्यस्तित्वमात्मलाभपर्यायमाविर्भावरूपस्य जन्मन एवोत्तरोऽवस्थाविशेषः । तथाच निरुक्तकारः — ‘जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे’ इत्याह । पूर्वभावस्य विपरिणामादेर्व्यावहारिकात् प्रथमस्यास्तित्वस्यादिर्जन्म इत्यर्थः । तथास्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणमाचष्टे इत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्येति जन्मोत्तरकालतामेवाभिव्यनक्ति । अवधारणं निश्चयः । अस्त्यात्मानं भावयति । अस्याश्च भाव्यमानायाः सत्तायाः सन्तानेन प्रवृत्तेः पूर्वोत्तरक्षणनिरोधोपजनाभ्यां सङ्ग्रहः । यावच्च सदृशसन्तानप्रवाहस्तावदलक्षितविवेको भावोऽस्तीत्यवधारणमर्थमभिधीयते । अस्त्यात्मानं विभर्त्येव न ध्वंसत इत्यर्थः । विसदृशसन्तानोपजनेऽर्थभेदेन विपरिणमत इति व्यपदिश्यते तत्त्वादप्रच्युतं वस्तु । यदाह निरुक्तकारः — ‘विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद् विकारमाचष्टे’ इति । अत्रैवोपचयविवक्षायां

१. ‘स्त्वध्यासः’ ग. पाठः. २. ‘धौ स’, ३. ‘रः’, ४. ‘य’ ख. पाठः.  
५. ‘व्यायाः’ ग. पाठः. ६. ‘न वृ’, ७. ‘भानोप’, ८. ‘नं भावयत्येव’ ख. पाठः.

वर्धत इति । यदाह निरुक्तकृत् — ‘वर्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं संयोगिनां प-  
दार्थानामाचष्टे’ इति । वर्धते शरीरेण, वर्धते विजयेन इति । अपचयविव-  
क्षायां तु पूर्वमपक्षीयत इति तदनन्तरं विनश्यतीति तिरोभावाभिधानमवस्था-  
द्वयेन । यदाह स एव — ‘अपक्षीयत इति स्वाङ्गापचयं संयोगिनामर्थानां  
वाचष्टे, विनश्यतीति पूर्वभावस्यान्तमाचष्टे’ इति । पूर्वभावोऽस्तित्वमुक्तः ।  
तदेवं द्वाभ्यां षड् व्याप्ताः । तत्राव्याप्तिर्भाष्यकृतोद्भाविता । सर्वथा स्थित इत्यत्र  
धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । बाह्यो ह्येतन्म्यस्तिष्ठतिरित्याशङ्क्य तिष्ठतेरपि क्रियात्वं  
वक्तुमुक्तं

“जन्मैवाश्रितसारूप्यं स्थितिरित्यभिधीयते ।”

इति । सदृशप्रवाहरूपतया अनिर्धार्यमाणविभागं जन्मैवमभिधीयते स्थितिरिति  
जायत इतिवत् तिष्ठतीत्यपि सिद्धम् । क्रियान्तरनिर्वर्तकत्वेन चैवमभिधानाद्  
व्यापारविशेषः साध्यस्वभावो धातुनाभिधीयत एव ॥ २६ ॥

किं बहुना, जन्मनाशावपि नार्थान्तर्भूतौ, अथितु सत्तैव धात्वर्थः सर्वत्रेत्याह —

जायमानान्न जन्मान्यद् विनाशेऽप्यपदार्थता ।

अतो भावविकारेषु सत्तैका व्यवतिष्ठते ॥ २७ ॥

धर्माणां धर्मिपारतन्व्येणावभासात् ततो व्यतिरेको न सिद्धः । अतश्च  
धर्म्येवानुगतो व्यावहारिकैः सर्वावस्थो व्यवहर्तुं सकृदशक्य एवमभिधीयते  
जायते अस्ति विपरिणमते वर्धते इति । सत आविर्भावविरोधाद् असतोऽपि  
निरीहस्यात्मासादनासमर्थत्वाज्जन्मार्थो वस्तुतोऽपि न कश्चित् । सतो निरन्वय-  
ध्वंसविरोधाच्च विनाशोऽपि न व्यतिरिक्तः पदार्थः कश्चित् । तस्योपजने  
भावस्य प्रागिवोपलम्भप्रसङ्गात्, तेन तस्य विनाशे तस्यापि व्यतिरिक्तस्योदये  
पूर्ववत् प्रसङ्गादुत्पद्यमानस्य च भावताप्रसङ्गादित्यादिदूषणमन्यैरेवाभिहितमनु-  
सन्धेयम् । एवञ्च षड्भावविकारेषु सत्यभूता सत्तैव महासामान्यस्वभावा ।  
तस्याश्च नित्याया अप्याख्यातवाच्यत्वेन क्रमरूपोपग्रहबोधेन साध्यस्वभावता-  
लक्षणक्रियात्वमुक्तम् । नामपदप्रत्याग्यत्वेन तु साधनत्वम् ॥ २७ ॥

असत्यपि च वस्तुनो जन्मादिभेदे व्यवहारः तत्तद्रूपतया प्रसिद्धः । तथाहि —

पूर्वभागस्तु यज्जातात् तज्जन्म व्यपदिश्यते ।

आश्रितक्रमरूपेण निमित्तत्वे विवक्षिते ॥ २८ ॥

१. ‘क्तम्’ ग. पाठः. २. ‘ह्येभ्य’ ख. पाठः. ३. ‘व वाश्रि’, ४. ‘नेर्न तु  
भा’, ५. ‘दुपपाद्य’, ६. ‘ज’, ७. ‘तद्’, ८. ‘न्मेत्यप’ ग. पाठः.

परिनिष्ठितरूपो भावो जात इति व्यपदिश्यते । अस्मात् तु पूर्वोऽवस्था-  
विशेषो जन्म, यद्वशादसौ जात इति व्यपदेशमासादयति । तच्च जन्म नि-  
मित्तत्वेन साधनानां सव्यापारत्वे विवाक्षिते पूर्वापरीभूतं जायतेशब्दगोचरः  
क्रिया भवति ॥ २८ ॥

यतः,

आख्यातशब्दैरर्थोऽसावेवंभूतोऽभिधीयते ।

नामशब्दाः प्रवर्तन्ते संहरन्त इव क्रमम् ॥ २९ ॥

असौ जाताद् वस्तुनः पूर्वो भागः कारणात्मनावस्थानलक्षणो वस्तुतो-  
ऽविद्यमानक्रमोऽप्याख्यातशब्दाज्जायत इत्यस्मादेवम्भूतः समाश्रितक्रमः प्रती-  
यत इति क्रियालक्षणमनुपतत्येव । तथाहि —

“पूर्वस्मात् प्रच्युता धर्मादप्राप्ता चोत्तरं पदम् ।

तदन्तराले भेदानामाश्रयाज्जन्म कथ्यते ॥”

इति पूर्वोत्तरावयवभेदानुपूर्वीसमाश्रयेणैव जन्यर्थो व्याख्यातः । स एव च पूर्व-  
भागो जन्मेति नामपदेन संहतक्रमरूपतया द्रव्यायमाणः सिद्धरूपोऽभिधीयते ।  
आख्यातवाच्येन चाभेदाध्यवसायाच्च तत्र दृष्टस्य क्रमस्योपसंहरणाभिमान इति  
संहरन्त इवेति इवशब्दः । एवं सर्वत्र नामाख्यातयोः सिद्धसाध्यरूपार्थाभि-  
धानमनुसरणीयम् ॥ २९ ॥

यथाच जन्म पूर्वभागस्वभावं, तथा विनाशोऽप्युत्तरभागस्वभाव इति केषाञ्चिन्मत-  
मित्याह —

फलं फलापदेशो वा वस्तु वा तद्विरोधि र्हेत् ।

तदन्यै एव पूर्वेषां नाश इत्यपदिश्यते ॥ ३० ॥

फलं कार्यरूपं कारणविरुद्धं विनाशाख्यां लभते । तद्यथा संयोगः  
कर्मणः, ज्ञानं वा ज्ञानान्तरस्य, धर्माधर्मयोः सुखदुःखसंवेदनमित्यादि वाच्यम् ।  
फलापदेशो यः फलमिति भ्रान्त्या परमपदिश्यते वस्तुतोऽफलमपि । तद् यथा  
घटस्य कपालादयो मुद्गराभिघाताज्जायमानाः, पटस्य तन्तवः शीर्णस्यानन्तर्यात्  
फलत्वेनाभिधीयमानाः विनाशव्यपदेशमासादयन्ति । तदिति बुद्धिस्थविनाश्य-  
प्रत्यवमर्शः । तस्य यो विरोधी भावोऽकार्यभूतोऽपि, सोऽपि विनाश इति व्यव-

१. 'त्वे सा', २. हाराभिधान', ३. 'तथा स' घ. पाठः. ४. 'च ।'  
ग. पाठः. ५. 'न्यदेव' क. पाठः.



हियते । तद् यथा संयोगस्य विभागः, सुखस्य दुःखमित्यादि । तदेवमन्यदेव वस्तुविनाशः । नत्वपदार्थो भावरूपस्तुच्छः । तस्यावस्तुत्वादभाव्यत्वं, भाव्यत्वे वा तुच्छतायोग इति चिरन्तनवैशेषिकाणां मतम् । स चाख्यातेन क्रियारूप-  
तयाभिधीयते सक्रमो विनश्यतीति, नामपदेन तु संहतक्रमो विनाश इति ॥ ३० ॥

ननु च वस्त्वन्तरं कथं वस्तुनो विनाश इत्याशङ्क्योपपादयति —

**नैवास्ति नैव नास्तीति वस्तुनो ग्रहणाद् विना ।**

**कल्पते पररूपेण वस्त्वन्यदनुगम्यते ॥ ३१ ॥**

यथा कस्यचिद् रूपस्य अनुभवं विना अस्तीति व्यवहारो न कल्पते, तथा नास्तीत्यपीति दृष्टान्तगर्भमभिधानम् । तदयमत्रार्थः — संसर्गिरूपविवेकेन न कश्चिदपि वस्तुनो व्यवहार इति यथा सत्ताभिसन्धानादि नास्तीति व्यव-  
हियते, तथा फलाद्युपजने नास्तिताव्यवहारोऽपि युज्यते । भावप्रतियोगी ह्यभावः, स च शून्यतारूपो न युज्यते, अकिञ्चिद्रूपस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् । नहि प्र-  
त्ययश्च जायते प्रत्येतव्यं च नास्तीति युज्यते । तस्माद् वस्त्वन्तरं फलाद्येव विशेषनाश इति युक्तमुच्यते । पररूपेणैव हि वस्तुनो ब्रह्मकल्पस्यान्यान्यरूपतया व्यवहारावतरणम् ॥ ३१ ॥

ननु च वस्तुनो ग्रहणं विना अन्वतमसे स्पर्शनेन्द्रियेण शून्यतारूपानुभवादभावोऽव-  
सीयत इत्याशङ्क्याह —

**भावाभावौ घटादीनामस्पृशन्नपि पाणिना ।**

**कश्चिद् वेदाप्रकाशेऽपि प्रकाशे तत एव वा ॥ ३२ ॥**

पाणिना संस्पर्शमन्तरेणाप्रकाशे तत एव वस्तुनो ग्रहणात् प्रकाश इव वस्तूनां भावाभावावैत्येव कश्चित् प्रतिपत्ता । तथाहि सत्यप्यालोके तद-  
भावे वा प्रमाणान्तरात् पुरोऽवस्थितं वस्तु सम्भावयन् भावमवैति, तद्विरोधिनं चार्थं निश्चित्याभावमिति, वस्तुग्रहणायत्तावेव भावाभावव्यवहारौ । सर्वस्या-  
मपि दशायां समन्धकारेऽपि पूर्वप्रवृत्तवस्तुग्रहणानुस्मरणनिमित्तत्वात् पाणि-  
सञ्चारेणापि चाभावावसायो वस्तुग्रहणादेव हस्तस्थास्पृष्टस्यानुभवात् । हस्त-  
गतं हि स्पष्टव्यरूपमर्थान्तरविविक्तमनुभूय स्पर्शनेन्द्रियेणार्थान्तरस्याभावो नि-  
श्चीयते । तदेवं स्थितमेव वस्त्वन्तरं फलाद्यभाव इति ॥ ३२ ॥

१. 'पि ह', २. 'र्ग', ३. 'र्शेन्द्रि', ४. 'संसर्गम', ५. 'णाग्रहणानु',  
६. 'मितद् व' ख. पाठः.



इदानीं दर्शनान्तराश्रयेण जन्मनाशौ विभजति —

व्यापि सौक्ष्म्यं क्वचिद् याति क्वचित् संहन्यते पुनः ।

अकुर्वाणोऽथवा किञ्चित् स्वशक्त्यैवं प्रकाशते ॥ ३३ ॥

व्यापकं प्रधानतत्त्वं क्वचिद् देशे काले वा सौक्ष्म्यं तनुतामापद्यत इति सावस्था तिरोभावात्मिका नाशो नश्यतीति च नामाख्याताभ्यां सिद्धसाध्यरूपतयाभिधीयते । तदुक्तं —

“तिरोभावाभ्युपगमे भावानां सैव नास्तिता ।

लब्धक्रमे तिरोभावे नश्यतीति प्रतीयते ॥”

इति । क्वचित्पुनस्तदेव व्यापि वस्तु स्वनिमित्तवशात् संहन्यते सङ्घातरूपतां भजते इति सावस्थाविर्भावात्मिका जन्म जायत इति च पूर्ववद् व्यवहियते । एतच्च प्रधानस्यावस्थाद्वयमनवरतप्रवृत्तिशीलरजोगुणवशाद् भवतीति क्रियारूपमनुपततीति । तदेवं निरुक्तकारमताश्रयेण भावविकाराः क्रियासामान्यरूपा व्याख्याताः ॥ ३३ ॥

यद्वा निष्क्रिय एवैको व्यापकः परब्रह्माभिधानां भावोऽचिन्त्यप्रभावशक्तियुक्तो जन्मनाशव्यवहारमविद्यादशायां वर्तयति । नतु भावतो जन्मनाशौ कौचित् । तथाहि —

सर्वरूपस्य तत्त्वस्य यत् क्रमेणेव दर्शनम् ।

भागैरिव प्रकलृप्तिश्च तां क्रियामपरे विदुः ॥ ३४ ॥

सर्वपरिकल्पातीततत्त्वमपि ब्रह्म समाधिष्टसर्वशक्तित्वात् सार्वरूप्येणारभासमानं कालाख्यस्वातन्त्र्यशक्तिप्रवर्तितक्रमभावभासं पूर्वापरीभूतावयवसमाहारात्मिकां क्रियाप्रतिपत्तिमुपजनयति साध्यस्वभावभावविषयाम् । सिद्धस्वभावभावविषये तु दिक्शक्तिप्रकल्पितभागभेदप्रकल्पनान्मूर्तिप्रविभागमारचयति । तथाचाप्रविभागमपि देशकालाभ्यां प्रविभक्तमिव चकास्तीति । तत्प्रविभागानुसारिणौ जन्मनाशौ समस्तक्रियाभेदानुयायिनौ व्यावहारिकौ प्रसिद्धौ । तदेवं विवर्तदर्शनेन क्रियाख्याता । पूर्वं तु परिणामदर्शनेनोक्ता । अत एवात्र क्रमेणवेतिवशब्दः । एकस्य हि तत्त्वादप्रच्युतस्य वस्तुतः क्रमो नास्ति । तथातु दर्शनमात्रम् । अत एव,

“अकुर्वाणोऽथवा किञ्चित् स्वशक्त्यैवं प्रकाशते”

इति तत्त्वादप्रच्युतस्य निष्क्रियस्य सक्रियस्येव प्रकाशनं विवर्तो द्योतितः ॥ ३४ ॥

इदानीं सत्ताद्वैतदर्शनेन षड् भावविकारा भवन्तीति निरुक्तकारमतमेव निगम-  
यितुमाह —

सत्ता स्वशक्तियोगेन सर्वरूपा व्यवस्थिता ।

साध्या च साधनं चैव फलं भोक्ता फलस्य च ॥ ३५ ॥

“तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते ।”,

तथा

“सैव भावविकारेषु षडवस्थाः प्रपद्यते ।”

इति जातिसमुद्देशे सर्वभावानुयायिनी सत्सदिति प्रत्ययहेतुः सन्मात्ररूपस्य सर्व-  
त्रानुगमान्महासामान्यस्वभावा सत्ता सर्वशब्दानां विषय इति प्रतिपादितम् ।  
तथाच स्वशक्तिरूपोपाधिनियमितशरीरा सर्वात्मकत्वमनुभवन्त्यपि सिद्धसाध्य-  
रूपतया नामाख्यातपदवाच्यतामनुभवति । तद्व्यतिरेकेण च पदार्थान्तराभावात्  
सैव विचित्रशक्तित्वाद् भोग्यभोक्तृतत्साधनरूपतया विश्वयात्रामुद्ब्रह्ति । सर्वत्र  
भोक्त्रादिषु सन्मात्रस्य संविद्रूपस्यानुगमात् तस्यैव सत्यता, विकल्पपरिघटितस्तु  
नानाव्यवहार इति सर्वाद्वैतवादिषु समानमेतत् ॥ ३५ ॥

अधुना यत्तत् साधनसमुद्देशे

“प्रवृत्तिरेव प्रथमं क्वचिदप्यनपाश्रिता ।

शक्तीरेकाधिकरणे स्रोतोवदपकर्षति ॥”

इति क्रियालक्षणमुक्तं, तदनुस्मारयति —

क्रियामन्ये तु मन्यन्ते क्वचिदप्यनपाश्रिताम् ।

साधनैकार्थकारित्वे प्रवृत्तिमनपायिनीम् ॥ ३६ ॥

प्रवृत्तिलक्षणेयं क्रिया नित्यानाश्रिता ‘अपूर्वं कालशक्तिं वे’त्यादिना  
पूर्वमेव व्याख्याता साधनशक्तिभिः सह साध्यमेकं फलं साधयतीति ताः शक्तीः  
द्रव्याणां प्रवहद्रूपा सती समाकर्षयति ॥ ३६ ॥

क्वथमस्या नित्यायाः साध्यत्वमिति चेदाह —

सामान्यभूता सा पूर्वं भागशः प्रविभज्यते ।

ततो व्यापाररूपेण साध्येव व्यवतिष्ठते ॥ ३७ ॥

प्रथमावस्थायामपूर्वादिरूपतया सा प्रवृत्तिः सामान्येनाभिधीयते । पर-  
तस्तु यथास्वं साधनव्यापारोपपादितप्रविभागा साध्यमानरूपतया क्रियेति

व्यवहियते । तथाचानुद्भिन्नविशेषरूपदशायां कारकशक्तीनां प्रवर्तिका । ततो निष्कृष्य प्रवृत्तिरिति सामान्यसमाख्ययानाश्रितैव भण्यते । विशेषप्रक्रमे तु साधनसमवायिनी साध्यतामनुभवन्ती यथायथं पचिक्रिया भिदिक्रियेत्यादि-  
व्यवहारं वर्तयति । अत एव कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रियेति लक्षणमुद्दिष्टम् ॥ ३७ ॥

**प्रकृतिः साधनानां सा प्रथमं तच्च कारकम् ।**

**व्यापाराणां ततोऽन्यत्वमपरैरुपवर्ण्यते ॥ ३८ ॥**

अपूर्वादिस्वभावसौ सामान्यभूता प्रवृत्तिर्द्रव्याणां कारकशक्तीरादधाना प्रकृतिरिति भण्यते । अत एव प्रवर्तकत्वात् स्रोतसा तुल्या कथिता । एवं-  
भूतापि च नित्यत्वाद्व्यसाधनसाध्या न भवतीति तदेवं प्रथममाद्यं कारकं,  
कारकाणामपि साधकमित्यर्थः । तदेव प्रकृतिरूपं साधनभेदेषु प्रविभक्तशरीरं  
विशिष्टक्रियास्वभावमित्येकीयं मतम् । अन्ये तु ततः सामान्यभूतात् प्रवृत्ति-  
लक्षणात् साधनभेदात् समवेतानां विशिष्टक्रियास्वभावानां व्यापाराणामन्यत्वं  
भेदमभ्युपयन्तीति दर्शनविकल्पः सामान्यविशेषयोर्व्यतिरेकाव्यतिरेकमतावल-  
म्बनेनोक्तः ॥ ३८ ॥

तदेवं विभक्तलक्षणा क्रियाख्यातशब्दैरभिधीयते इत्युक्तम् । अत्रोच्यते साधनसङ्ख्या-  
कालपुरुषोपग्रहा अप्याख्यातपदात् प्रतीयन्त इति । कथं क्रियावाचि निश्चयेन तदित्याशङ्क्यो-  
पपादयति —

**बहूनां सम्भवेऽर्थानां केचिदेवोपकारिणः ।**

**संसर्गे कश्चिदेपां तु प्राधान्येन प्रतीयते ॥ ३९ ॥**

बहूनामर्थानां सम्भवे सति सम्बन्धोऽवश्यंभावी । तत्र च न सर्वे सम-  
शीर्षिकया सम्बन्धभाजः । अपितु केचिदेवोपकारिणोऽङ्गभूताः । ततोऽन्यः  
कश्चिदुपकार्योऽङ्गीति प्रतीयते । तथाच प्रधानोपसर्जनभावे सति सम्बन्धः  
प्रतिष्ठामासादयति ॥ ३९ ॥

१. 'श्रयैव', २. 'ति', ३. 'वो' ख. पाठः. ४. 'व च प्र', ५.  
'वैतिरु', ६. 'दस', ७. 'त' ग. पाठः.



ततः किमित्याह —

साध्यत्वात् तत्र चाख्यातैर्व्यापाराः सिद्धसाधनाः ।

प्राधान्येनाभिधीयन्ते फलेनापि प्रवर्तिताः ॥ ४० ॥

व्यापाराः क्रियारूपाः साध्यस्वभावाः तिङन्तैः प्रधानभावेनाभिधीयन्ते इति साधनाद्यभिधानेऽप्याख्यातस्य क्रियावाचित्वमुपपद्यते । क्रियाप्रधानं ह्याख्यातम् । प्रधानेन च व्यपदेशा भवन्ति । सिद्धसाधना इति सिद्धं निर्वृत्तं साधनं कारकमेषामिति कारकापेक्षया व्यापाराणां प्राधान्यमुद्दीपयन्ति । भाव्यं हि निर्वर्त्य प्रधानं भूतापेक्षया । यद्येवं क्रियापेक्षयापि फलं प्रधानं तदर्थं प्रवृत्तेरित्याशङ्क्याह—फलेनापि प्रवर्तिता इति । वस्तुवृत्तेन भवतु फलं प्रधानम् । आख्यातात् तु क्रियायां एव प्राधान्याध्यवसायः । पचतीति हि न फलं शब्देनोपादीयते । अपितु पदान्तरनिबन्धनं तत् । एकपदनिबन्धनेषु चार्थेषु गुणप्रधानभाव एव चिन्त्यते । पच्यते इत्यपि कर्मणि प्रयोगे शब्दात् पाकस्यैव साध्यतया प्राधान्यं प्रतीयते । पाको निर्वर्त्यते इति ह्यत्रार्थः । स तु पाकः फलसाधनयेति सामर्थ्यात् प्रतीयते फलं प्रत्यङ्गभावः क्रियायाः । साक्षात्तु शब्दव्यापारेण प्राधान्यमेवास्याः । क्रियैव हि प्रधानभूता चोदिता सत्यनुष्ठीयते । वस्तुसामर्थ्यात् तु फलं भवति । न तु फलाय क्रिया चोदिता, प्राधान्येन चोदनाद् यजेत इत्यादि । अत एव सैव प्राधान्याद् वाक्यार्थो वैयाकरणानामिति क्रियाविवेकेऽस्माभिः प्रपञ्चितं तत एवावधार्यम् । साधनानां तु सिद्धानां परमनुपकुर्वतामभिधाने प्रयोजनाभावात् तिङन्तेन गुणभूतान्येव क्रियायां साध्यायां तान्यभिधीयन्ते । कर्मणोऽपि साधनस्य साधारणस्य कारकत्वस्य भावात् क्रियां प्रति गुणभाव एव । यत्र तु तदेव फलं तत्र फलरूपानुप्रवेशादस्य वास्तवं प्राधान्यं, न तु शाब्दम् । एतच्च क्रियाविवेकादेव विस्तरतोऽवगन्तव्यम् । सङ्ख्यापुरुषौ साधनाधारद्रव्यधर्मत्वात् साधनद्वारेण क्रियामुपकुर्वन्तौ गुणभूतौ । तत्र कालोपग्रहौ तु साक्षादेव क्रियोपकारितया गुणभूतौ । यत्र च भावे लकारस्तत्र सङ्ख्याद्यपेक्षमेव प्राधान्यं क्रियायाः । एकपदोपात्तस्य साधनस्याभावात् सङ्ख्याया साक्षात्सम्बन्धः प्राधान्यादेव न भवति, क्रियायाः साध्यत्वाद्ध्यसौ प्रधानम् । न ह्यनिर्वृत्तं परस्याङ्गभा-

१. 'ति', २. 'याः प्रा', ३. 'ति न' ग. पाठः. ४. 'त्र भा' ख. पाठः. ५. 'तस्य' ग. पाठः.



वमुपगन्तुमर्हति । तथाच 'असत्या भेदाभाव इत्येका क्रिये'ति भाष्यम् । एक-  
शब्दश्चायं भेदाभावप्रदर्शनपरो न सङ्ख्यावचनः । असत्त्वभूतत्वेन निःसङ्ख्य-  
त्वात् क्रियायाः ॥ ४० ॥

यद्येवं सङ्ख्यावाचिभ्यः क्रियागणनावृत्तौ कृत्वसुजादयः कथं पञ्चकृत्वः पचति  
द्विः पचतीत्याशङ्क्योपपादयति —

एकत्वावृत्तिभेदाभ्यां भेदाभेदसमन्वये ।

सङ्ख्यास्तत्रोपलभ्यन्ते सङ्ख्येयावयवक्रियाः ॥ ४१ ॥

निस्सङ्ख्या एकापि क्रिया यदा आवर्तते, तदा आवृत्तिनिबन्धनं भेदं  
स्वतश्चभेदमुपादाय भेदाभेदयोगेऽस्याः सङ्ख्याः दृश्यन्ते । सङ्ख्येयाः अवयव-  
क्रिया यासाम् । अयमर्थः — एकफलत्वादेकर्तृकत्वाच्च क्रियैका पुनःपुनः  
प्रवृत्तिलक्षणां चावृत्तिमनुभवति । तत्राख्यातेन सकलक्रियाप्रवाहोऽभेदेनाभिधी-  
यते । आवृत्तिनिबन्धनं तु भेदमवयवाधिकरणं सङ्ख्यापदमनुभवति । तथाच  
कृत्वसुजाद्युत्पत्तिः । न ह्यत्यन्तभेदेऽभेदे वा आवृत्तिः सम्भवति । अपि  
तु भेदाभेदाभ्याम् । एवं तावत् क्रियायाः स्वतः सङ्ख्यायोगो नास्ति ।  
पचति पचतः पचन्ति इति तु साधनगतसङ्ख्यासम्प्रत्यय इति । इह तर्हि कथं  
सङ्ख्याभेदावगमः पाकः पाकौ पाकाः इति । नह्यत्र साधनमस्ति । कृदन्तैः  
सिद्धतयाभिधीयमानत्वात् क्रियायाः सङ्ख्यायोगो न विरुध्यते ॥ ४१ ॥

यदि तर्हि सिद्धतयाभिधानं, तदा —

सिद्धस्यार्थस्य पाकादेः कथं साधनयोगिता ।

साध्यत्वे वा तिङन्तेन कृतां भेदो न कश्चन ॥ ४२ ॥

परिनिष्ठितरूपः पदार्थः साधनसम्बन्धं नानुभवति । तथाच पाकादि-  
रिति तत्रापि साधनयोगाभावाद् कृत्प्रयोगे कर्तृकर्मणोः षष्ठीविधिर्नोपपद्यते ।  
अथ कृदभिहिते पाकादौ साध्यतैव, तदा भाष्यकाराभिमतः कृतां तिङन्तेन  
भेदो विरुध्येत । भाष्यकारो हि पञ्चकृत्वः पचतीतिवत् पञ्चकृत्वः पाक  
इति प्रयोगं नेच्छति ॥ ४२ ॥

१. 'नव' ख. पा. : २. 'यः' ग पाठः. ३. 'ते तत्र य', ४. 'ये कर्मणि ष'  
ख. पाठः.

अथ पाकादेः सिद्धत्वेऽपि षष्ठ्याः साध्यतयाभिधानं यत्राख्याते स विषय इत्याशङ्क्य  
व्युदस्यति —

तत्र कारकयोगाया यद्याख्यातनिवन्धनम् ।

षष्ठ्याः सा लेन सम्बन्धे व्युदस्ता कर्तृकर्मणोः ॥ ४३ ॥

‘कर्तृकर्मणोः कृति’ (२. ३. ६५) इति वचनादाख्यातमविषय एवास्या  
षष्ठ्याः । अभ्युपगम्यापि तूच्यते ‘न लोकाव्यय—’ (२. ३. ६९) इति लंका-  
रप्रयोगे प्रतिषिद्धा षष्ठीति नायमस्या विषयः । अत एव कृद्ग्रहणस्यैतद्व्यवर्तने  
अनुपयोगात् तदनादेरुक्तम् । शत्रादिव्यावृत्त्यर्थं तु तत्र लग्नग्रहणम् ॥ ४३ ॥

एवं तर्हि पाकादौ साधनसम्बन्धकाले साध्यत्वं सङ्ख्याभेदप्रतिपत्तिवेलायां तु सि-  
द्धत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह —

एकाभिधान एकोऽर्थो युगपच्च द्विधर्मभाक् ।

न सम्भवति सिद्धत्वे स साध्यः स्यात् कथं पुनः ॥ ४४ ॥

एकोऽर्थो युगपद् विरुद्धधर्मद्वययोगी न सम्भवति इति सिद्धसाध्यो-  
भयरूपता पाकादेरेकपदोपादानस्य नास्ति । भिन्नशब्दोपादानस्तु स धर्मद्वययोगी  
भवत्येव पचति पाचकः इत्यादि ॥ ४४ ॥

इदानीमेकाभिधानत्वमेवात्र नास्ति, अपितु भिन्नाभिधानत्वमिति पाकादौ शब्दद्वयेन  
धातुप्रत्ययरूपेण सिद्धसाध्यरूपेभ्योभयार्थप्रतिपादनमविरुद्धमित्येतदुपपादयितुमुक्तमते —

एतावत् साधनं साध्यमेतावदिति कल्पना ।

शास्त्र एव न वाक्येऽस्ति विभागः परमार्थतः ॥ ४५ ॥

एकशब्दोपादाने द्वर्थेऽन्वयव्यतिरेकवशेन शास्त्रेऽपोद्धारकल्पनायां  
प्रकृतिप्रत्ययविभागेनार्थविभागः शक्यक्रियः । लोके त्वखण्ड एव शब्दः  
अखण्डस्यार्थस्य वाचक इति न तत्रार्थप्रविभागः नापि शब्दप्रविभागः सत्य-  
रूपः । वाक्येन तत्र व्यवहाराच्च वाक्य इत्याह ॥ ४५ ॥

तत्र कियत् साधनं कियत् साध्यं क कथं प्रकल्पने शास्त्र इत्याह —

आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता ।

प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः ॥ ४६ ॥

पचतीत्यादावन्वयव्यतिरेकवशेन धातुभागः क्रियायां प्रत्ययभागस्तु  
कारकादौ वर्तत इति शास्त्रे परिकल्प्यते । यदाह वाक्यकारः — “प्रत्यया-

१. ‘लग्न’ ग. पाठः. २. ‘का’ ख. पाठः. ३. ‘पि सिद्ध’ ड. पाठः. ४. ‘कमेदे व’  
ग. पाठः.

र्थस्याव्यतिरेकात् प्रकृत्यन्तरेषु धातोश्चार्थभिदात् प्रत्ययान्तरेष्वन्वयव्यतिरे-  
काभ्यामि'ति । एवं पाकादावपि ॥ ४६ ॥

तथाहि —

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ।

सत्त्वभागस्तु यस्तस्याः स घजादिनिबन्धनः ॥ ४७ ॥

प्रकृतिप्रत्ययानां शास्त्रेऽसकृदुपदेशादभेदाध्यवसायेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां  
प्रक्रियासिद्धयर्थमर्थवत्ताप्रतिज्ञानाद् य एव धातुराख्याते स एवात्र कृदन्त इति  
तन्निबन्धनोऽप्यभिन्नः साध्यस्वभावः । ततश्चात्र धातुभागवाच्यसाध्यार्थापेक्षि-  
तानि साधनानि स्वनिमित्तं संस्कारं विभक्तिलक्षणं प्रयुञ्जत एव । धातोः  
परस्तु प्रत्ययो घजादिस्तस्य प्रकृत्यर्थस्य सत्त्वभावं दर्शयति । येन लिङ्गसङ्-  
ख्याभ्यां योगः । अतश्च तिङन्तेन कृतां भेदोऽप्युपपन्नः ॥ ४७ ॥

भिन्नाभिधानत्वे धर्मद्वययोगे निदर्शनमत्राह —

बन्धुता भेदरूपेण बन्धुशब्दे व्यवस्थिता ।

समूहो बन्धवस्था तु प्रत्ययेनाभिधीयते ॥ ४८ ॥

बन्धुशब्दे बन्धुता भेदरूपेण वाच्यावस्थिता । बन्धूनां समूहो बन्धु-  
तेति समूहप्रत्ययेऽभेदेन बन्धवस्था वाच्या । नहि समूहो नाम बन्धुभ्योऽन्यः  
कश्चित् । एवञ्च यथा प्रकृतिप्रत्ययावत्र भेदाभेदाभ्यामर्थमभिधत्तस्तथा सिद्ध-  
साध्यताभ्यां पाकादौ धातुप्रत्ययाभ्यामर्थाभिधानम् ॥ ४८ ॥

शब्दभेदाच्चात्र विषयभेदेनाविरोध इत्याह —

तत्र यं प्रति साध्यत्वमसिद्धा तं प्रति क्रिया ।

सिद्धा तु यस्मिन् साध्यत्वं न तमेव पुनः प्रति ॥ ४९ ॥

साधनान्यपेक्ष्य साध्यत्वादनिर्वृत्ता क्रिया धातूपादाना । कृत्प्रत्ययापेक्षा  
तु सिद्धेति न साध्यत्वं तं प्रति । तथाच न साधनयोग इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

अपेक्षणीयभेदत्वं स्वभावद्वययोगे दृष्टान्तमाह —

राज्ञः पुत्रस्य नप्तेति न राज्ञि व्यतिरिच्यते ।

पुत्रस्यार्थः प्रधानत्वं नचास्य विनिवर्तते ॥ ५० ॥

राज्ञः पुत्रस्य नप्ता विजयतामित्यत्र नप्त्रपेक्षया पुत्रस्याप्राधान्ये व्यति-  
रेकेऽपि राजापेक्षया व्यतिरेको न भवति । तथाच तदपेक्षया प्राधान्यं न निवर्तते  
यथा, एवं पाकार्थस्यापि शब्दद्वयापेक्षे सिद्धसाध्यते न विरुध्यते इत्यर्थः ॥ ५० ॥

सदृशतरं दृष्टान्तमाह —

मृगो धावति पश्येति साध्यसाधनरूपता ।

तथा विषयभेदेन सरणस्वोपपद्यते ॥ ५१ ॥

धावतीति तिङुपात्तकर्त्रपेक्षया सरणक्रिया साध्या । दर्शनपेक्षया साधनत्वं कर्मतामनुभवति । नह्यत्र मृगः कर्म द्वितीयाप्रसङ्गादिति सरणक्रियैव कर्म । तस्याश्च साधनप्रत्यक्षतायां प्रत्यक्षताभिमानात् पश्येति दर्शनक्रियोपपत्तिः । साधनत्वं च न साध्यावस्थायामेव, अनिष्पन्नस्य परमनुपकुर्वतः साधनत्वायोगात् । उत्तरकालं तु साधनत्वं निर्वृतायाः क्रियायाः क्रियान्तरं प्रत्युपपद्यते । एवं घञादिविषयेऽपि धातुना साध्यत्वेनाभिहितायां क्रियायां प्रत्ययेन सिद्धताभिधानम् । प्रकृतिप्रत्ययौ च प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति सिद्धतायाः प्राधान्यात् साध्यतागताः वृत्त्यभावात् कृत्वसुजादयो न भवन्ति । कृत्यादयस्तु लकारवत् साध्यवस्थं भावं स्वभावादाचक्षते । केवलं तु शब्दान्तरोपादानमेषां साधनमिति कृत्वोर्थप्रत्ययसम्बन्धो भवत्येवैषाम् । द्विः शयितव्यं भवता । त्रिर्भुक्तं देवदत्तन । द्विर्भुक्त्वा गतः । द्विर्दत्तवान् ॥ ५१ ॥

तदेवं —

लकृत्यक्तखलर्थानां तथाव्ययकृतामपि ।

रूढिनिष्ठाघञादीनां धातुः साध्यस्य वाचकः ॥ ५२ ॥

सर्वत्रैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां साध्यस्वभावोर्थाभिधायित्वं धातोः । संज्ञाशब्दानामपि व्युत्पत्तिकर्मणि क्रियाया उपयोगः । तत्र लकारे क्रिया प्राधान्येनाभिधीयते । कृत्यक्तखलर्थेष्वपि तथैव । निष्ठातो भेदेन क्तो नपुंसकविषय उक्तः । एवं साध्यताभिधानात् साधनसम्बन्धो न विरुध्यते । तत्र साधनसम्बन्धादेव साध्यतावसायः । धातुप्रातिपदिकाभ्यां हि स्वार्थस्य सिद्धसाध्यते नावेद्यते । अपितु साधनसम्बन्धायता धात्वर्थस्य साध्यताप्रतीतिः । साधनविभक्तयश्च प्रातिपदिकादुत्पद्यमानास्तदर्थस्य सिद्धतामावेदयन्ते । गतमेतत् ॥ ५२ ॥

‘परिदेवते श्रस्त्रनी भविष्यन्त्यर्थे’ इत्युपलङ्घयानं ‘कालविप्रकर्षात् तूपमानमिति’

१. ‘नाक्रियापे’ ख. पाठः. २. ‘यौ प्र’ ग. पाठः. ३. ‘ध्यस्स’ ख. ग. ४. ‘वाभि’ ग. पाठः.



प्रत्याख्यातम् । तत्र भाष्य उक्तम् — 'न तिङन्तेनोपमानमस्ति' इति । तत् कथं तिङन्तेनो-  
पमानं न भवतीत्येतदुपपादयति —

साध्यस्यापरिनिष्पत्तेः सोऽयमित्यनुपग्रहः ।

तिङन्तैरन्तरेणैवमुपमानं ततो न तैः ॥ ५३ ॥

इह तिङन्तार्थः साध्यस्वभावोऽपरिनिष्पन्नरूपः सोऽयमित्युपमेयेन स-  
हाभेदकल्पनेनोपग्रहीतुं न पार्यते । तिङन्तपदैः सिद्धरूपस्यैवंप्रत्यायनासम्भ-  
वात् । अतश्च इयं नु कदा गन्तेत्यादौ क्रिया क्रियया नोपमीयते । तद् यथा  
सिंहो माणवक इति सोऽयमित्यभेदेनाध्यवसायादिवार्थगर्भः सम्बन्धो नैवमत्र ।  
असिद्धत्वादेव सोऽयमिति सम्बन्धस्यैवाभावात् । ततश्च इवशब्दमन्तरेण सिंहो  
माणवक इतिवद् अत्राभेदेनोपमानोपमेयभावो नास्ति । इवशब्दप्रयोगे तु भे-  
देनोपमानोपमेयभावः प्रतीयते, क्रन्दतीव गायतीति । तत्र च साध्यत्वादेवं न  
क्रियागतः सैः । साधनगतस्तु यो गायति स क्रन्दतीवेति न क्रिययोः सारू-  
प्यम् । अपितु सर्वनाम्ना व्यापारे गुणभूतमपि साधनं प्राधान्येन प्रत्यवमृश्य  
सम्बध्यते । तद् यथा यः पचति तस्यापत्यमिति न तिङन्तार्थस्यापत्ययोगः ।

“लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाङ्गनं नभः ।”

इति तूत्प्रेक्षा । नोपमा, उपमेयानिर्देशात् ॥ ५३ ॥

ननु स्वतोऽसिद्धत्वन्मा भूत् क्रियाया उपमानोपमेयभावः, साधनमुखेन तु भविष्य-  
तीत्याशङ्क्याह —

साधनत्वं प्रसिद्धं च तिङ्क्षु सम्बन्धिनां यतः ।

तेनाध्यारोप एव स्यादुपमा तु न विद्यते ॥ ५४ ॥

तिङन्तवाच्यविषये ये सम्बन्धिन उपादीयन्ते, तेषां साध्यार्थापेक्षया  
कारकत्वं च निश्चितम् । अन्यथा सम्बन्धाभावात् । अतः पर्वतश्चलति नभ-  
श्चलति इत्यादौ पर्वतादीनां श्रुत्या तावत् साधनभावः प्रत्याख्यते । स तु यदि  
नाम नावकल्पत इत्यध्यारोपितसामर्थ्याश्चलने साधनभावमुपयान्त्यगादयः, न  
त्वतो वाक्याच्चलतीवेत्युपमानोपमेयभावः प्रतीयते तद्यथा — शक्त्यतिशय-  
ख्यापनाय कश्चिदभिधत्ते पर्वतं भिनत्ति, महोदधिं प्रतरतीति । नास्माद् भिनत्ती-

१. 'व क्रि' ग. पाठः. २. 'सन् सा', ३. 'या उ', ४. 'वा' ख. पाठः.  
५. 'द्वत्त्वं ति' ग. पाठः.

वेत्यादिप्रतिपत्तिः । अपितु सम्भावितसामर्थ्यं साधनमभिसम्बध्यते क्रियया । एवं 'विभक्त्यलश्रुताद् वेदः' इत्यादावध्यारोपेणैव सम्बन्धो नोपमेयेति कारक-मुखेनापि क्रियायामुपमानोपमेयभावाभावः । इत्थं च इयं नु कदा गन्तेत्यादावध्यारोपेणैवोपपत्तिर्याख्येया । भविष्यत्सामान्ये भविष्यदनद्यतनत्वेन दीर्घकाल-तया गमनस्य विवक्षिते तत्र गन्तृत्वाध्यारोपः ॥ ५४ ॥

इतश्च क्रिययोपमानोपमेयभावो नास्तीत्याह —

न्यूनेषु च समाप्तार्थमुपमानं विधीयते ।

क्रिया चैवाश्रये सर्वा तत्र तत्र समाप्यते ॥ ५५ ॥

चन्द्र इव दर्शनीयं मुखमस्या इत्यादावुपमानं परिपूर्णगुणं प्रासिद्धम्, उपमेयं तु न्यूनगुणमिति । क्रिया तु साधनसाध्या स्वाधारे परिसमाप्ता सर्वैव समति नोपमाविषयः ॥ ५५ ॥

अत्रोदाहरणात्थमाह —

येनैव हेतुना हंसः पततीत्यभिधीयते ।

आतौ तस्य समाप्तत्वादुपमार्थो न विद्यते ॥ ५६ ॥

गमिक्रियां साधयन् हंसः पक्षाभ्यां पततीत्युच्यते, आतिरपि पक्षि-विशेषस्ताभ्यामेव स्वपक्षाभ्यां तथैव गमिक्रियां निष्पादयन्ती पततीत्यभिधीयते इति प्रत्याश्रयपरिसमाप्तत्वात् क्रियाया न्यूनाधिकभावाभावात् सजातीयत्वे सति गवय इव गवय इतिवदुपमानोपमेयभावो नास्तीत्यर्थः । आतिः पतति हंस इवेति तु साधनयोरुपमानोपमेयभावो न तिङन्तवाच्ययोः क्रिययोः ॥ ५६ ॥

ननु सजातीययोः क्रिययोर्मा भूदुपमानोपमेयभावः, विजातीययोस्तु स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि निषेधति —

क्रियाणां जातिभिन्नानां सादृश्यं नावधार्यते ।

सिद्धेश्च प्रक्रमे साध्यमुपमातुं न शक्यते ॥ ५७ ॥

भिन्नजातीयाः पचति गच्छतीत्यादयः क्रियाः परस्परतोऽत्यन्ताय व्याव-र्तमानाः सादृश्यनिबन्धनमुपमानोपमेयभावं नासादयन्ति । इदं तदिति च सिद्ध-तया परामृष्टमुपमानं क्रियारूपमन्यत्र साध्यस्वभावे क्रियारूपे सम्बन्धमुपनेतु-मशक्यम्, आख्यातात् प्रतीयमानायाः क्रियायाः सिद्धत्वेनायोगात् । तदेवं तिङन्तार्थस्योपमानोपमेयभावाभावात् 'कालविप्रकर्षात्तूपमानमि'त्यस्य वार्तिक-स्यायमर्थः— गमनाध्ययनयोरलसविषयतया सम्भावनायां भविष्यत्सामान्यमपि

१. 'लघ्या', २. 'ण समन्वयो नो' ख. पाठः. ३. 'क्ष' ग. पाठः. ४. 'इष' ख. पाठः. ५. 'योर्मा' ग. पाठः.

दीर्घकालतयोपमायानद्यतनकालतया अधिवशायां प्रत्ययः सिद्धः । अनद्यतन इवायं भविष्यत्काल इत्यर्थः । 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' (३. २. १२६) इति तु लक्ष्यलक्षणभावस्य शतृशान्चप्रयोगेण प्रतीतिर्भवति क्रियायास्तथोक्तः । एवं हेतुहेतुमद्भावस्य लिङ्प्रत्ययादभ्यन्तरयोगे । इतिशब्दप्रयोगादपि हन्तीति पलायते वर्षतीति धावतीति विशेषणविशेष्यभावोऽपि न सिङ्गन्तवाच्यावस्थायाम्, अपितु स्वातन्त्र्येण परामर्शे सति क्रियाया उपपद्यते । तथैवोपमानोपमेयभावस्तु न सम्भवति न्यूनाधिकभावाभावात् । पचतिकलं पचतितरामिति क्रियासम्बन्धिना न्यूनाधिकभाव इत्याहुः । गतमैदः ॥ ५७ ॥

इदानीमिदं विचार्यते । इह 'धातुवाच्योऽर्थः साध्यस्वभावो घञादिवाच्यस्तु सिद्धस्वभावः' इति भाष्ये अनयोर्भावयोर्बाह्याभ्यन्तरयोर्मैदोऽभिहितः । तमेव इदानीमपश्येत् न व्युत्पादयितुमर्ह —

वनं वृक्षा इति यथा भेदाभेदोपपाश्रयात् ।

अर्थात्मा भिद्यते भावे स बाह्याभ्यन्तरे क्रमः ॥ ५८ ॥

वृक्षसमुदायो वनमित्यभेदेन कथ्यते । वृक्षा इति तु भेदेन नानात्वेन । तथाच भिद्यतेऽर्थस्वभावो न शब्दशक्तिमात्रकृतोऽत्र भेद इत्यात्मग्रहणम् । भेदाभेदयोरन्यत्वात् समुदायावयवौ भिन्नावेव । एवं धात्वर्थो भावोऽभ्यन्तरे प्रकृतिरूपे वाच्यतया भवः प्राथमकलियक्त्वाद् आभ्यन्तरैः । स साध्यमानावस्थतया घञादिप्रत्ययवाच्याद् बाह्यात् सिद्धरूपाद् भावाद् भिद्यते । प्रकृतिवाच्यो हि भावोऽभेदेन प्रतीयते, साध्यमानावस्थस्य सिद्धधर्मसंख्यायोगाभावात् । साधनभेदप्रतीत्यैव चाख्याते भेदप्रतीतिर्धातुरभेदेनैव क्रियामाचष्टे । घञादिप्रत्ययवाच्यस्तु भावः सिद्धतयाभिधानात् लिङ्गसंख्याभ्यां भेदेनैव प्रत्याख्यते पाकः पाकौ पाकाः इति । आख्याते च साध्यमानावस्थस्य भावस्य प्राधान्यात् स्वधर्मेण कालेन साधनधर्मेण च प्रत्यक्तादिना पुरुषेण योगः । फलवत्त्वाच्च क्रियायाः कर्त्रभिप्रायादिनात्मनेपदादिधात्येन फलधर्मेणोपग्रहेण योगः । घञादिविषये तु सिद्धत्वाद् द्रव्यायमाणत्वाच्चैवं कालादियोगः, केवलं द्रव्यधर्मेण लिङ्गेन संख्यया च योगः । तदेवमनयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भावयोर्बाह्याभ्यन्तरयोर्मैदः । यस्तु लकारवाच्यो भावः शक्यते स्थायित इत्यादौ, असौ धात्वभिधेयामेव साध्यतामनुवर्तते, नतु घञादाविव सिद्धरूपः । स्वात्मावस्थो हि भावः साधनात्मना सिद्धतया चासंसृष्टो लकारवाच्यः । धातुवाच्यस्तु साध्यतया युक्त

१. 'तेति व', २. 'ति पलायते वर्षतीति वा धा' ग. पाठः. ३. 'मेाद् इ' ख. पाठः. ४. 'रः सा', ५. 'वो मि' ग. पाठः. ६. 'दयोगेनै' ड. पाठः. ७. 'या' ख. पाठः.

इति नायं लकारः स्वार्थिकः । तद्यथा स्वात्मप्रतिष्ठे प्रातिपदिकार्थे विधीय-  
माना प्रथमा न स्वार्थिकत्वेन व्यवहियते । धात्वभिधेयसाध्यतानुवर्तनाच्चाऽय-  
भावस्य कालादिना योगः । भाव्यत्वाच्च कर्त्रा न वियुज्यतेऽयमिति द्विविधो  
बाह्योऽपि भावो व्यवहियते तिङभिहित एकः कृदभिहितोऽपरः । तुमुच्चादि-  
विधौ च क्रियासामान्येन सिद्धसाध्यरूपोभयधर्मानाश्रयेण उपपदमुपादीयते ।  
तेन भोक्तुं पाकः कारकस्य ब्रज्येत्यादिसिद्धिः । साध्यमानावस्थमन्यदेवोपल-  
क्षितं वा क्रियारूपं धात्वर्थमाश्रित्य तुमुच्चादिविधिरित्यदोषः । अभ्यावृत्तिस्तु  
भाव्यमानधर्म इति सिद्धताविषये तदभावात् कृत्वैवार्थप्रत्ययाः पाकादिप्रयोगे  
न भवन्ति । तदेवं घञादिवाच्यो विलक्षणो भावः । तत्र 'कर्तरि कृत्' (३.  
४. ६७) इति वचनात् कर्तरि घञादीनां प्राप्तौ भाव इत्यर्थो निर्दिश्यते । स  
च प्रत्ययविधेः प्राधान्याद् गुणभूतोऽत्रेति गुणे सङ्ख्यविवक्षायां यथाश्रुतस्य  
च लिङ्गस्य विवक्षायां वचनान्तरे लिङ्गान्तरे च प्रत्यया न स्युरिति वार्तिक-  
कारेण भावे सर्वलिङ्गा निर्देशः कर्तव्यतया चेदितः । लिङ्गग्रहणस्योपलक्षणा-  
र्थत्वात् सङ्ख्येयमपि गृह्यते तत्र । तेन भूतौ भवने भावे भावयोरित्यादिनिर्देशः  
कर्तव्यः । तथाच पक्तिः पचनं पाकः पाकावित्यादिसिद्धिरित्यर्थः ॥ ५८ ॥

अत्र भाष्यकारेण 'निर्देशे नान्तरीयकत्वाल्लिङ्गसंख्यमन्त्रमिति' सर्वतः सिद्धिरुपा-  
दिता । तत्र कथं नान्तरीयकत्वेनातन्त्रत्वमित्युपपादयति —

सामान्ये भाव इत्यत्र यल्लिङ्गमुपलभ्यते ।

भेदानामनुमेयत्वान्न तत् तेषु विवक्ष्यते ॥ ५९ ॥

क्रियासामान्यवचनाः कृञस्तस्य इति भवतिना अर्थनिर्देशः क्रियमाणः  
सर्वधात्वर्थविषयः कृतो भवतीति भावे इति सामान्यचेदनायां भावशब्दार्थे  
सामान्यरूपे भिन्नार्थप्रकृतीनां प्रत्ययानामसम्भवाद् विशेषपर्यवसाने यथावि-  
शेषं स्त्रियां भावे नपुंसके भावे इति भावसामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या प्र-  
धानस्य प्रत्ययविधेर्भूयोनुग्रहानुरोधान्नियतव्यक्तिगतलिङ्गसङ्ख्योपादानमतन्त्रम-  
विवक्षितमित्यर्थः । सर्वव्यक्त्यनुयायि हि भवत्यर्थसामान्यमत्र निर्दिदिक्षितम् ।  
तच्च निराश्रयं निर्देष्टुमशक्यमिति नान्तरीयकं नियतव्यक्त्युपादानम् । अन्येषां  
तु व्यक्तिविशेषाणां सामर्थ्यात् सन्निधानमिति यथाविशेषं सर्वलिङ्गसङ्ख्या-

१. 'त इति', २. 'र इति तु', ३. 'अ' ख. पाठः. ४. 'कृत्या नि'  
ग. पाठः. ५. 'अ' ख. पाठः. ६. 'व' ग. पाठः.



परिग्रहः । सकलविशेषपरिग्रहाय सामान्यचोदनायां नान्तरीयकनियतोपात्त-  
विशेषनिष्ठतायोगात् । तद् यथा — अयं गोः पदा न स्पष्टव्य इति सामान्य-  
चोदनायां नेदन्ता निर्दिष्टनियतव्यक्तिनिष्ठैव ॥ ५९ ॥

ननु च सामान्यचोदनायां विशेषपर्यवसानाद् भवतु पाकादौ बहुप्रकारेऽपि प्रत्ययः,  
प्रातिपदिकार्थस्तु भावः इति पुंस्त्वं श्रुते कथं तदुच्यते इत्याशङ्क्याह —

निर्देशे चरितार्थत्वाल्लिङ्गं भावेऽविवक्षितम् ।

उपमासविधत्वाच्च भावादन्यत् पचादिषु ॥ ६० ॥

प्रातिपदिकार्थस्य सत्त्वभूतस्य लिङ्गरहितस्यासम्भवात् तन्निर्देशे नान्त-  
रीयकं लिङ्गोपादानम् । ततश्च तन्नैर्देशिकमविवक्षितम् । कार्ये निरुपाधि-  
र्भावार्थ एव विधावङ्गम् । स चात्रोपमानसदृशः धातुसामान्याद् विधेः, यथा  
भवतेर्भावस्तथा पचतेः पाकस्त्यजतेस्त्यागो धात्वर्थोऽत्र प्रत्ययार्थत्वेन बोद्धव्य  
इत्यर्थः । अतश्च भावाद् भवत्यर्थाद् अन्यदर्थरूपं विशिष्टं पचादिधातुविषये  
पाकादिरूपं प्रत्ययार्थः । तथा भावादपरं पक्तिरित्यादौ यद्यपि लिङ्गं, तथापि  
भिन्नलिङ्गयोरुपमानोपमेयभावो न विरुध्यत इत्यर्थः ॥ ६० ॥

‘पचतेर्भवन्तौ यत् तन्निर्दिश्यते’ इत्यत्रैव परिहारान्तरं भाष्येऽभिहितं व्याचष्टे—

भवतौ यत् पचादीनां तावदत्रोपदिश्यते ।

नच लिङ्गं पचादीनां भवतौ समवस्थितम् ॥ ६१ ॥

पूर्वं सामान्यचोदनायां सर्वव्यक्तितात्पर्यादतन्त्रे लिङ्गसङ्ख्ये इत्युक्तम् ।  
इदानीं तु ये एते पुंस्त्वैकत्वे उपात्ते ते अविवक्षिते एव सामान्यगते । सामान्यं  
ह्येकं व्यक्तिभेदेऽप्यनुवर्तमानमेकत्वं न जहात्येव । अन्यथा सामान्यमेव न  
भवेत् । अतश्च व्यक्तिविशेषाणां लिङ्गसङ्ख्यान्तरयोगेऽपि पचादीनां भवतौ  
वर्तमानं यदूर्ध्वं सन्मात्रं पुंस्त्वैकत्वानुगतं तावन्मात्रं सामान्यमत्र निर्दिश्यते ।  
नच विशिष्टं लिङ्गसङ्ख्यं सन्मात्रे रूपेऽस्तीति पक्तिः पचनं पाकौ पाका  
इत्यादौ सन्मात्रस्य रूपस्याजहत्स्वल्लिङ्गसङ्ख्यस्यानुवृत्तेस्तदाश्रयो विधिः सर्व-  
त्रोपपद्यत इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

१. ‘यां’, २. ‘ष्टि’, ३. ‘स्त्वं कथं न त्य’ ख. पाठः. ४. ‘धिकभावार्थं  
रुविधाव’, ५. ‘पिच प’, ६. ‘प’, ७. ‘कं’, ८. ‘सम्पद्य’ ग. पाठः.

ननु च सामान्यस्य विशेषात्मकत्वाद् विशेषगतं लिङ्गं सामान्यसम्बन्धेवेति नियत-  
लिङ्गोपादानेऽन्यत्र कथं विधिरित्याशङ्क्याह --

एकश्च सोऽर्थः सत्ताख्यः कश्चिच्चित् कैश्चिदुच्यते ।

लिङ्गानि चास्य भिद्यन्ते पचिरूपादिभेदवत् ॥ ६२ ॥

स एकोऽर्थो भावशब्दाभिधेयः सकलधात्वर्थविषयसिद्धतासमवेतसामा-  
न्यरूपो घञादिप्रत्ययवाच्यः सत्ताख्यः स्वशक्त्या कैश्चिच्छब्दैः केनचित्  
प्रकारेणाभिधीयते । भावः सत्तेत्येवमादिभिः शब्दैः सामान्यरूपः । पाक-  
स्त्यागः इत्यादिविशेषशब्दैर्विशेषरूपः । तत्र च यथा पचे रूपं स्वभाव  
इति व्यक्तिविशेषोपाश्रयवशात् सत्ताख्योऽर्थो भिद्यते, तथा शब्दभेदेन पक्तिः  
पचनमित्यादिना लिङ्गानि स्त्रीत्वादीन्यस्य विशिष्यन्ते । एवमपि च विशेषे  
सर्वव्यक्त्यनुयायि व्यापकं रूपमखण्डितमिति तदाश्रयेण सर्वत्र स्वकार्यं सम्पा-  
दयति । नतु नियतव्यक्तिगतेन लिङ्गसङ्ख्यादिना धर्मेण नियम्यते महा-  
विषयत्वात् । सामान्यस्य विशेषस्वीकारसामर्थ्यात् । विशेषस्य तु सामान्यमा-  
त्मसात्कर्तुमसामर्थ्यात् स्वलिङ्गेन नियमे लिङ्गान्तरे विधिं प्रापयितुमशक्तिः । तथा-  
च भाष्यं—‘यत् पचतेर्भवतिर्भवति, न तद्भवतेः पचतिर्भवति । किञ्च पचते-  
र्भवतिर्भवति सामान्यम् । किञ्च भवतेः पचतिर्भवति विशेषः’ । सामान्यवि-  
शेषभावेनान्योन्यस्वीकारसामर्थ्यमुक्तम् । भवतिर्हि सामान्यं पचिं स्वी-  
करोति, नतु पचिर्विशेषो भवतिमित्यर्थः ॥ ६२ ॥

सम्बन्धिभेदेनैक एवार्थोऽनेकरूपत्वेन प्रतिभासते इत्यत्र भाष्ये निदर्शनमुपन्यस्तं  
व्याचष्टे —

आचार्यो मातुलश्चेति यथैको व्यपदिश्यते ।

सम्बन्धिभेदादार्थात्मा स विधिः पक्तिभावयोः ॥ ६३ ॥

उक्तमिदं भाष्ये—“उपाध्यायस्य शिष्यो मातुलस्य भागिनेयमाह  
उपाध्यायं भवानभिवादयतामिति । स गत्वा मातुलमभिवादयते । तथा मा-  
तुलस्य भागिनेय उपाध्यायस्य शिष्यमाह मातुलं भवानभिवादयतामिति ।  
स गत्वोपाध्यायमभिवादयते” इति । अत्र च यथा एकोऽर्थः कश्चित्  
प्रत्युपाध्यायः, कश्चित् प्रति मातुलोऽभिधीयते, तथा स प्रकारः पक्तिभावयोर्बो-  
द्धव्यः । स्वगतविशेषापेक्षया सामान्यस्वभावोऽपि पचतिर्भावं प्रति विशेषभाव-

१. ‘तु सा’, २. ‘षपूर्वात्म’, ३. ‘न्येव वे’ ग. पाठः. ४. ‘यः’ ख. पाठः.  
५. ‘पं पाठे रूपं स्व’ ग. पाठः. ६. ‘तु पुनः प’ ख. पाठः. ७. ‘र’ ग. पाठः.

मापन्नः पुनः पक्तिं प्रति सामान्यमेव । ततश्च यथोपाध्यायशब्देन मातुल-  
रूपतयानभिधीयमानोऽपि मातुलो वस्तुवृत्तेन तत्त्वात् स्वकार्यं प्रतिपद्यते,  
तथा भावशब्देन सामान्यवाचिना साक्षादनभिधीयमानोऽपि विशेषः सामर्थ्या-  
दनुमीयमानसन्निधिरिति सामान्यप्रयुक्तं कार्यं प्रतिपद्यते । यथाहि नोपाध्या-  
यरूपादन्यैदत्र मातुलत्वं, तथा न भावादन्यत् पचिरूपम् । सामान्यविशेषयो-  
रत्यन्तभेदाभावात् सकलविशेषपरिहारेण सामान्यरूपानुपपत्तेरिति सर्वत्र  
सिद्धिः ॥ ६३ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णकप्रकाशे  
क्रियासमुद्देशोऽष्टमः ॥

अथ कालसमुद्देशः ।

क्रियानन्तरं काल उद्दिष्टः । स हि क्रियायाः परिच्छेदकः । तत्र दर्शनान्तरलक्षितं  
तावत् तत्स्वरूपमाह —

व्यापारव्यतिरेकेण कालमेके प्रचक्षते ।

नित्यमेकं विशुद्रव्यं परिमाणं क्रियावताम् ॥ १ ॥

परापरादिप्रत्ययलिङ्गो व्यापक एकोऽमूर्तोऽत एवाकृतकत्वान्नित्यः कालः  
क्रियाव्यतिरिक्तो जन्मादिक्रियाद्वारेण भावपरिच्छेदको वैशेषिकैराम्नातः । स  
विस्तरतस्तत एवावगन्तव्यः ॥ १ ॥

कालस्य परिच्छेदकान्तरेभ्यः परिच्छेद्यभेदेन भेदमाह —

दिष्टिप्रस्थसुवर्णादि मूर्तिभेदाय कल्पते ।

क्रियाभेदाय कालस्तु सङ्ख्या सर्वस्य भेदिका ॥ २ ॥

मूर्तिरसर्वगतद्रव्यपरिमाणम् । तत् परिच्छिद्यते दिष्ट्याद्यायाममानेन ।  
तथाच मूर्तिमद्रस्तुगतमेतद् दिष्टिर्वितस्तिरित्यादि । एकदिग्विभागावच्छेदेन  
चौनेन वस्तुपरिच्छेदः । एतच्च प्रमाणम् । प्रस्थादिना तु सर्वतोऽवच्छेदेनारो-  
हपरिणाहाभ्यां व्रीह्यादेः परिच्छेदः । प्रस्थः द्रोण आढकमिति एतत् परिमाणम्  
परिः सर्वतोभावे । सुवर्णादि तून्मानं गुरुत्वविशेषेण द्रव्यं परिच्छिन्नति । सुवर्-  
निष्कं पलमित्यादि । एभ्यो व्यतिरिक्तः कालोऽमूर्तक्रियापरिच्छेदहेतुः । सूर्यादि

सञ्चारो हि कालेन मीयते मासः संवत्सर इत्यादि । सङ्ख्या तु मूर्तामूर्तस्य सर्वस्य परिच्छेदमादधाति, प्रमाणादेश्च । द्वौ घटौ । बह्वं आत्मानः । द्वे क्रिये । एका वितस्तिः । द्वौ हस्तौ । चत्वारः प्रस्थाः । पञ्च पलानि । सङ्ख्यापि च सङ्ख्याया मीयते । द्वे विंशती । पञ्च पञ्चाशत इति ॥ २ ॥

कालेन कथं क्रियाः परिच्छिद्यन्ते इत्याह —

उत्पत्तौ च स्थितौ चैव विनाशे चापि तद्वताम् ।

निमित्तं कालमेवाहुर्विभक्तेनात्मना स्थितम् ॥ ३ ॥

जन्मस्थितिविनाशाः समस्तक्रियाकलापान्तर्भावनहेतव इति तद्द्वारेण जन्मादिमतां पदार्थानां निमित्तकारणं कालमाहुः । तदपेक्षो हि पदार्थानामुदयादिरवतिष्ठते प्रविभक्तशरीरः । तथाहि — केचिद् वसन्ते प्रसूयन्ते, अपरे शरदि, प्रावृष्यन्त्य इत्यादि वाच्यम् । एवं स्थितिविनाशयोरपि । उपाधिभेदाच्च भिद्यमानः कालः संसर्गिषु भेदायालम् ॥ ३ ॥

यतश्चोत्पत्त्यादौ भावानां कालो निमित्तम्, अतः —

तमस्य लोकयन्त्रस्य सूत्रधारं प्रचक्षते ।

प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां तेन विश्वं विभज्यते ॥ ४ ॥

यन्त्रपुरुषप्रख्यं विश्वं सूत्रधारपुरुषकल्पकालप्रतिबद्धचेष्टम् । कालेन हि स्वशक्त्या भावानां स्थगनोन्मज्जने जन्मनाशपर्याये विभजता सूत्रधारेणेव यन्त्रपुरुषस्य सूत्रसञ्चारस्वशेनोन्मेषनिमेषादिक्रियाकारिणा विश्वं प्राप्तपौर्वापर्य-प्रविभागम् । प्रविभागलक्षणाश्चेष्टाः कार्यन्ते ॥ ४ ॥

तथाहि —

यदि न प्रतिबन्धीयात् प्रतिबन्धं च नोत्सृजेत् ।

अवस्था व्यतिकीर्येन् पौर्वापर्यविनाश्रुताः ॥ ५ ॥

कालकृतप्रतिबन्धाभावाद् युगपद्भावानामुत्पत्तिः स्यादिति बीजाङ्कुर-नालकाण्डादीनामानुपूर्वीनियमाभावात् सङ्करः स्यादिति कारणादुदयतामपि भावानां कालपरिवासदर्शनादवश्यमपेक्षणीयः कालो निमित्तकारणमेष्टव्यः ॥ ५ ॥

इदानीमेकत्वे विभाविते कालस्य नानात्वमुपाधिभेदनिहितमाह —

तस्यात्मा बहुधा भिन्नो भेदैर्धर्मान्तराश्रयैः ।

नहि भिन्नमभिन्नं वा वस्तु किञ्चन विद्यते ॥ ६ ॥



धर्मान्तराणि वक्ष्यमाणानि संसर्गाणि क्रियारूपाणि । तद्वतैर्भेदैरेकोऽपि कालो नानात्वेन व्यवह्रियते । तथाच नानाविधकार्यजनकः । सर्वत्रैव च पदार्थानां परोपाधिक एव भेदः, स्वतो भेदाभेदाभ्यामनिर्वाच्यत्वात् । तथा चोक्तम् —

“भिन्ना इति परोपाधिरभिन्ना इति वा पुनः ।

भावात्मसु प्रपञ्चोऽयं संसृष्टेष्वेव जायते ॥”

इति ॥ ६ ॥

नहि भिन्नमभिन्नं वेद्येतदुदाहरणेन व्यक्तयति —

नैको न चाप्यनेकोऽस्ति न शुक्लो नापि चासितः ।

द्रव्यात्मा स तु संसर्गादेवंरूपः प्रकाशते ॥ ७ ॥

निरुपाधिर्द्रव्यस्वभावो व्यवहारं नापततीत्येकत्वादिसङ्ख्यासमवायादे-  
कादिव्यवहारः । शुक्लकृष्णरूपसमवायाच्च शुक्लकृष्णरूपतया द्रव्यमभिधीयते ।  
एवं गोत्वादिसमवायाद् गौरित्यादिव्यवहारा बोद्धव्याः । तथा कालेऽप्युत्प-  
त्त्यादिक्रियासम्बन्धवशादुत्पत्तिकालः स्थितिकालो विनाशकाल इत्यादिव्यवहार  
इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अतश्च —

संसर्गिणां तु ये भेदा विशेषास्तस्य ते मताः ।

स भिन्नस्तैर्व्यवस्थानां कालो भेदाय कल्पते ॥ ८ ॥

संसर्गिणः कालस्य सम्बन्धिनः सूर्यादिग्रहप्रचाररूपाः क्रियाविशेषाः ।  
तेषां भेदेनोपहितात्मातिशयोऽसावहोरात्रपक्षमासर्तृयनसंवत्सरयुगमन्वन्तरादि-  
व्यवस्थाभेदमासादयति । तथाहि — दिवसकरोदयास्तमयावधि परिच्छिन्नः  
कालोऽहरिति व्यपदेश्यः । तदुदयविच्छेदोपहितभेदस्तु निशा । आवर्तमान-  
श्चाहोरात्राभ्यां पक्षादिव्यपदेशं यथायोगमासादयति । अक्षिपक्षमगतनिमेषो-  
न्मेषादिक्रियोपहितभेदस्तु क्षणलवकाष्ठादिव्यवहारं वर्तयति ॥ ८ ॥

तदेवमुपाधिभेदाहितविशेषोऽसङ्करेण निमित्तभावमुपजनादिक्रियाव्यवच्छेदेन भावेषु  
कालः प्रतिपद्यते । तथाहि —

विशिष्टकालसम्बन्धाद् वृत्तिलाभः प्रकल्पते ।

शक्तीनां स प्रयोगस्य हेतुत्वेनावतिष्ठते ॥ ९ ॥

वसन्तादिकाले साधनशक्तीनां प्रवृत्तिदर्शनात् तासां प्रयोजको हेतु-  
निमित्तकारणं काल उच्यते । कालप्रेरिता हि शक्तयो जन्मादिक्रिया भावानां  
साधयन्ति ॥ ९ ॥

तथाच —

जन्माभिव्यक्तिनियमाः प्रयोगोपनिबन्धनाः ।

नित्याधीनस्थितित्वाच्च स्थितिर्नियमपूर्विका ॥ १० ॥

कालेन प्रयुक्ताः कारणशक्तयोऽभ्यनुज्ञाताः सत्यो जनयन्ति कार्यमभि-  
व्यञ्जयन्ति च । सत्कार्यदर्शने नियमो जातस्याभिव्यक्तस्य च नियतकालमव-  
स्थानम् । अत एव स्थितिर्नियमपूर्विकेत्याह । सापि शाश्वतरूपकालायत्ता ।  
विनाशोऽपि विनाशकानां कालकृतशक्तिप्रयोगाणां सामर्थ्याद् भावानां काला-  
यत्त इति । 'उत्पत्तौ च स्थितौ चे'त्यादि पूर्वोक्तमेवानेन प्रपञ्चितम् ॥ १० ॥

अन्यदपि कालकृतमाह —

स्थितस्यानुग्रहस्तैस्तैर्धर्मैः संसर्गिभिस्ततः ।

प्रतिबन्धस्तिरोभावः ग्रहाणामिति चात्मनः ॥ ११ ॥

ततः कालादवस्थितस्यापि वस्तुनो वर्धकैः विनाशकैश्चापरैः सम्बन्धि-  
भिर्भावैः क्रमेणानुग्रहो वृद्धिलक्षणः, भावात्मनश्च प्रतिबन्धः स्वकार्यासामर्थ्यं,  
तिरोभावोऽदर्शनं, ग्रहाणं विनश्यत्तेत्यादयः सर्व एव विकाराः कालाधीनाः  
नियतसमयत्वात् ॥ ११ ॥

एवञ्च कृत्वा ये क्रमवन्तः क्रियाविशेषाः भावानां ते कालाधीनत्वात् पृथगप्रत्य-  
वभासमानाः काल एवेति व्यवह्रियन्त इत्याह—

प्रत्यवस्थं तु कालस्य व्यापारोऽत्र व्यवस्थितः ।

काल एव हि विश्वात्मा व्यापार इति कथ्यते ॥ १२ ॥

अनुग्राहकत्वादिभेदेन नियतस्थितिप्रसवनिरोधावस्थासु कालस्य व्यापा-  
रोऽविनाभावीति विश्वस्यैतदायत्तत्वादात्मा सूत्रस्थानीयश्चेष्टाहेतुत्वाद् व्यापार  
एवाभेदेनासौ व्यवह्रियते ॥ १२ ॥

विश्वात्मत्वमेवास्य प्रतिपादयितुमाह —

मूर्तीनां तेन भिन्नानामाचयापचयाः पृथक् ।

लक्ष्यन्ते परिणामेन सर्वासां भेदयोगिना ॥ १३ ॥

१. 'पि च शा', २. 'द्विष्यल', ३. 'स्य व्यवहारो', ४. 'स्यैव  
त' ग. पाठः.

प्राण्यप्राणिरूपाणां भावानां तेन कालेन परिणामकरणादानुपूर्व्या  
वृद्धिहासा विवेकेन लक्ष्यन्ते यौवनस्थाविरावस्थसु । भेदयोगिनेति संसर्गिक्रिया-  
विशेषोपहितनानात्वेनेत्यर्थः । मूर्तिग्रहणेन नित्येषु कालकृतोपकाराभावमाह ।  
प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां हि जन्मविनाशवत्यो मात्राः काले समायतन्ते ॥ १३ ॥

अन्वर्थेन नाम्नैव कालो विश्ववैचित्र्यहेतुरित्याह —

जलयन्त्रभ्रमावेशसदृशीभिः प्रवृत्तिभिः ।

स कलाः कालयन् सर्वाः कालारूपा लभते विभुः ॥ १४ ॥

जलस्योद्धरणार्थं यन्त्रमरघटप्रायं, तस्य भ्रमः परिवर्तनं, तेनावेशस्तस्यैव  
क्षोभः, तत्तुल्याः परावर्तमानस्य कालस्य पुनः पुनर्वसन्तादिभावेनावृत्तयः,  
ताभिरयं विभुर्व्यापको नित्योऽपि कालयति क्षिपति कलाः भावपर्यायाः समु-  
त्सृजति स्वकारणेभ्यः प्रवर्तयतीति कालारूपामन्वर्थं लभते । अनेनैतत् सूच-  
यति — विश्वात्मैक एव परब्रह्माभिधानः सत्यो भावः । स एव नानाविधकार्य-  
कारितयानन्तशक्तित्वेन व्यवह्रियते । तथाच क्रमिकांश्चक्रभ्रमवत्परावर्तमानान्  
भावान् प्रकाशयन् कालयति भूतानीति काल इत्युच्यते । स विभुः स्वतन्त्रः ।  
अत एव 'स्वातन्त्र्यशक्तिः कालः' इति वाक्यपदीये सिद्धान्तितम् — 'अध्या-  
हितकलां यस्य कालशक्तिमुपाश्रिताम्' इत्यत्र । इहापि च सिद्धान्तयिष्यति —  
'शक्त्यात्मदेवतापक्षैर्भिन्नं कालस्य दर्शनमि'ति । यथाहि भ्रामको बाहुना जल-  
यन्त्रं परिवर्तयति, तथा कालशक्त्या विभुर्भावानिति ॥ १४ ॥

प्रतिबन्धलक्षणापि कालप्रवृत्तिरभ्यनुज्ञयैवाक्षितेति सर्वथा कालपास्तन्त्र्यं निदर्शनो-  
पन्यासेनाह —

प्रतिबद्धाश्च यास्तेन चित्रा विश्वस्य वृत्तयः ।

ताः स एवानुजानाति यथा तन्तुः शकुन्तिकाः ॥ १५ ॥

हेमन्तादिकालभेदापन्नेन साधनशक्तयः कालेन प्रतिबद्धास्ता एव वसन्ता-  
दिभावमनुप्राप्तः स एवोत्सृजतीति कालयतीत्युच्यते । तद् यथा — बृहत्पक्षि-  
ग्रहणोपायभूतान् सूक्ष्मपक्षिणस्तन्तुर्वन्धनसूत्रमेव प्रसारितं प्रवर्तयत्युत्सृजति,  
पुनस्तदेव सङ्कोचितं प्रतिबध्नाति । धीवरा हि पक्ष्यन्तराणां ग्रहणाय सूत्र-  
प्रतिबद्धान् पक्षिणश्चेष्टयन्ति । तथाच ते सूत्रप्रतिबद्धास्तस्माच्चविकासाम्भ्यां  
प्रतिबन्धोत्सर्गाविनुभवन्ति, नतूच्छृङ्खला इवोड्डीय गन्तुं प्रभवन्ति, तथेच्छायां

तन्तुनाकर्षणात् । एवं कालसूत्रप्रतिबद्धाः पदार्थाः सङ्कोचविकासलक्षणावुत्पत्ति-  
ध्वंसावनवरतमनुभवन्तीत्यर्थः । अतश्च कालप्रसेवकान्तर्गतं विश्वं प्राप्तकालं  
प्रसूयते, प्रसूतमवतिष्ठते, अवस्थितं कृतकरणीयं विनश्यति ॥ १५ ॥

कथंभित्त्यत्रैव कममाह —

विशिष्टकालसम्बन्धाह्लब्धपाकासु शक्तिषु ।

क्रियाभिव्यज्यते नित्या प्रयोगाख्येन कर्मणा ॥ १६ ॥

इह प्राणिनामुपभोगाय विश्वरचनाप्रपञ्च इति प्रलयपर्यवसानसमयेऽह-  
ष्टवशात् परमाणुषु यथास्वं कार्यजनिकाः शक्तयोऽभिमुखीभवन्ति । दर्शना-  
न्तरे प्रधाने वा मूलकारणे कार्योन्मुखशक्तिषु च नित्येषु मूलकारणेषु परस्पर-  
संश्लेषाय प्रयोगः प्रेरणाख्यः कर्मविशेषो जायते, येन सामान्यभूता प्रवृत्तिरिति  
पूर्वव्याख्यातसतत्त्वा सर्वभावगता नित्या क्रिया प्रकटीक्रियते । तथाच सव्या-  
पाराणि कारणानि परस्परं संयुज्यन्ते ॥ १६ ॥

ततश्च —

जातिप्रयुक्ता तस्यां तु फलव्यक्तिः प्रतायते ।

कुतोऽप्यद्भुतया वृत्त्या शक्तिभिः सा नियम्यते ॥ १७ ॥

तस्यां नित्यायां क्रियायामभिव्यक्तायां सत्यां,

“कारणेषु फलव्यक्तिः कार्यव्यक्तिः प्रजायते ।

स्वाश्रयस्थाभिनिष्पत्त्यै सा क्रियायाः प्रयोजिका ॥”

इति जातेः प्रयोजकत्वमुक्तम् । नियतजातीयाभिसन्धानेन कारणकाणां व्यापारो-  
पपत्तेर्जातिः प्रयोजककर्त्री । सदसत्पक्षभेदेन दर्शनद्वयस्य पूर्वं प्रत्याख्याना-  
दाह — कुतोऽप्यद्भुतया वृत्त्येति ।

“अत्यद्भुता त्वियं वृत्तिर्यदभागं यदक्रमम् ।

भावानां प्रागभूतानामात्मतत्त्वं प्रकाशते ॥”

इत्यत्र निर्णीतमेतत् । सा च जाता कार्यव्यक्तिः कारणशक्तिमिर्नियम्यते, येन  
तत्रैव तिष्ठति । तत्सम्बन्धितया च व्यवहियते । सदसत्पक्षयोरपि च कारणानां



यापारस्य पराकरणात् स्वात्मनि कार्यस्य प्रतिष्ठापनं नियमोऽप्यदभुताश्चर्यभूता  
वृत्तिः ॥ १७ ॥

अनन्तरं किं भवतीत्याह—

ततस्तु समवायाख्या शक्तिर्भेदस्य बाधिका ।

एकत्वमिव ता व्यक्तीरापादयति कारणैः ॥ १८ ॥

इह तन्तुषु पट इत्यादीहप्रत्ययहेतुः समवायः पारतन्त्र्यसाम्यात्  
पूर्वं शक्तित्वेन व्यवस्थापितः । स नियमानन्तरं कार्यकारणयोर्भेदं तिरोधापयति ।  
यत एकत्वमिवात्र भासते । तथाच केचित् कारणव्यतिरिक्तं कार्यं नेच्छन्ति ।  
भेदप्रत्ययविषयेभ्योऽभेदप्रत्ययविषयस्यावयविनोऽवयवेभ्यो वस्तुतो भेदानैक-  
त्वमिति इवशब्दः ॥ १८ ॥

एवं प्रतिष्ठितायां कार्यव्यक्तौ —

अथास्मान्नियमादूर्ध्वं जातयो याः प्रयोजिकाः ।

ताः सर्वा व्यक्तिमायान्ति स्वच्छे छाया इवाम्भसि ॥ १९ ॥

अथेति समुच्चये, ऊर्ध्वशब्देनानन्तर्यस्योक्तत्वात् । कारणशक्तिमि-  
र्यदा व्यक्तिः स्वात्मनि नियमिता तदनन्तरं निष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वात् का-  
र्यव्यक्तिर्जातैव स्वजात्या सम्बध्यते प्रयोजिकया । निष्ठोत्तरकालं तु क्षणा-  
न्तरे रूपादिगुणोपजनाद् इन्द्रियार्थसन्निकर्षात् संयुक्तसमवायेन रूपिद्रव्यसम-  
वायाज्जातयः प्रकाशन्ते । तद् यथा निर्मले जले वृक्षादीनां छाया प्रति-  
बिम्बः जलभेदेन, एवं व्यक्तिभिरैकान्त्यमिव प्राप्ता जातयोऽपि गृह्यन्त इति  
दृष्टान्तसाम्यम् । सर्वा इति सत्ताद्रव्यत्वपृथिवीत्वादयः ॥ १९ ॥

अतोऽनन्तरं गुणानामुत्पत्तिमाह —

कारणानुविधायित्वादथ कारणपूर्वकाः ।

गुणास्तत्रोपलभ्यन्ते स्वजातिव्यक्तिहेतवः ॥ २० ॥

कारणानुविधायित्वेन पूर्वं कारणोत्पत्तेः पश्चात् कार्योत्पत्तिमाह । तेनै-  
कस्मिन् क्षणे निर्गुणैव कार्यव्यक्तिः । ततोऽवयवगुणेभ्योऽसमवायिकारणेभ्यः  
स्वावयविसमवायिकारणसहितेभ्योऽवयविनि रूपाद्युत्पत्तिः । उत्पन्नाश्च रूपादयः  
स्वजाती रूपात्वादिकाः समभिव्यञ्जयन्ति । अदृष्टवशात् परमाणुषु क्रियोत्पन्ना  
पूर्वदेशसंयोगविभागविनाशपूर्वकं परस्परोपश्लेषेण व्यणुकादिप्रक्रमेण भोगसा-

धनान् पदार्थानुत्पादयतीति पिण्डितार्थः । अत्र च सर्वत्र क्रमाख्या काल-  
शक्तिः सव्यापारेत्यभ्यनुज्ञेयम् ॥ २० ॥

कालकृता जन्मपर्याया भावानां व्याख्याताः । इदानीं स्थितिं व्याचष्टे —

**आश्रयाणां च नित्यत्वमाश्रितानां च नित्यता ।**

**ता व्यक्तीरनुगृह्णाति स्थितिस्तेन प्रकल्पते ॥ २१ ॥**

यासां तावत् कार्यव्यक्तीनां नित्या आश्रयाः कारणानि, तासां कारण-  
विनाशपूर्वकस्य विनाशस्याभावादवस्थितत्वम् । अतश्च परमाण्वादीनां कार-  
णानां नित्यत्वं कर्तुं ताः कार्यव्यक्तीरुपकरोति, स्थापकत्वेनावस्थापनात् । अ-  
न्यथाधारविनाशान्नावतिष्ठेरन् । अनित्याश्रयाणामपि कार्यव्यक्तीनामाश्रितानां  
जातीनां नित्यत्वादविनाशकारणमवस्थानं स्वजातिभिरेवानुगृह्यते, तावन्तं कालं  
नियतजातीयतयावस्थानसम्भवात् । अन्यथाधेयानां सामान्यानामपाये द्रव्याण्य-  
व्यवहार्यत्वादवस्थितकल्पानि स्युः ॥ २१ ॥

इत्थं चोत्पत्तिरिव स्थितिरपि पराधीनेत्याह —

**अनित्यस्य यथोत्पादे पारतन्त्र्यं तथा स्थितौ ।**

**विनाशायैव तत् सृष्टमस्वाधीनस्थितिं विदुः ॥ २२ ॥**

कारणं विनोत्पत्त्यभावाद् यथासौ तत्परतन्त्रा, तथा कारणावष्टम्भम-  
न्तरेण स्वतःस्थित्यभावात् कृतकमुत्पत्त्यनन्तरमेव प्रध्वंसमियादिति विनाशा-  
यैव तत् सृष्टं स्याद्, नार्थक्रियार्थमित्यर्थः । तन्मा भूदस्यापार्थक्यं जन्मेति  
कारणायत्तस्थितिकं तन्मन्यन्ते वैशेषिकाः ॥ २२ ॥

ननु क्रमयौगपद्याभ्यां स्थिरार्थक्रियानुपपत्तेरन्ते विनाशदर्शनात् तत्रापेक्षाभावात्  
कृतकः सन्नित्येव विनश्यतीति स्थित्यभाव इत्याशङ्क्याह —

**स्थितः संसर्गिभिर्भावैः स क्रियास्वनुगृह्यते ।**

**नैषां सत्तामनुद्गृह्य वृत्तिर्जन्मवतां स्मृता ॥ २३ ॥**

संसर्गिभिः सहकारिभिः अनुगृहीतो भावोऽर्थक्रियासु योग्यः । न ह्येकं  
किञ्चन जनकं, सामग्रीतः क्रियासिद्धिरित्येषां संसर्गिणां सहकारिणां सत्त्वमस्वी-  
कृत्य कार्ये वृत्तिर्व्यापारो नास्ति जातानां भावानाम् । तदेवं क्रमभाव्यनेकका-  
र्यकर्तृत्वं तत्तत्सहकारिप्राप्तौ स्थितिलक्षणमुपपद्यते । तथाच स्थितिर्मर्यान्ताभ्य-

१. 'णां त्वनि', २. 'वात्र न गृ', ३. 'स्थितिरस्यार्थ', ४. 'स्व' ग. पाठः.

नुज्ञोपपत्तिः । यत्तु सहकारिणः किं कुर्वन्ति इति चोद्यते, तत्र सहकरण-  
मेव सहकारार्थोऽतिशयादेरन्यत्र विचारितत्वाद् यथाप्रतीति स्थिरत्वं समर्थितं  
तद्वादिभिः ॥ २३ ॥

इदानीं प्रतिबन्धलक्षणकालवृत्तिं व्याचष्टे —

जराख्या कालशक्त्या शक्त्यन्तरविरोधिनी ।

सा शक्तिं प्रतिबध्नाति जायन्ते च विरोधिनः ॥ २४ ॥

जीर्यते भावोऽनयेति जरा नाम कालस्य शक्तिः प्राण्यप्राणिसाधारण-  
यौवनादिशक्त्यन्तरप्रतिबन्धिनी कार्यव्यक्तीनां कालान्तरपरिवासावधृतार्थक्रियासु  
सामर्थ्यं विनियति । ततश्च सामर्थ्यविरोधिनीऽवस्थाविशेषाः प्राण्यप्राणिषु प्रज्ञा-  
मान्यशेषादयः प्रादुर्भवन्ति । यतः प्रध्वंसः प्रत्यासन्न इति लक्ष्यते ॥ २४ ॥

एवं जरसाधिष्ठिते भावे,

प्रयोजकास्तु ये भावाः स्थितिभागस्य हेतवः ।

तिरोभवन्ति ते सर्वे यत आत्मा प्रहीयते ॥ २५ ॥

(यैः ? ये) प्रवर्तिताः स्वकार्ये भावाः संसर्गिभिः सहकारिभिः स्थित्यंश-  
हेतवः, ते सर्वेऽस्य जरसाधिष्ठितस्य कृतघ्ना इव सहोपिता अपि निवर्तन्ते ।  
तेषु निवृत्तेषु कृतकरणीयस्यास्य भावस्य स्वरूपं प्रच्यवते ॥ २५ ॥

न तु विनाशकारणैरस्य किञ्चित् क्रियत इत्याह —

यथैवाद्भुतया वृत्त्या निरुक्तं निर्निबन्धनम् ।

अपदं जायते सर्वं तथास्यात्मा प्रहीयते ॥ २६ ॥

जन्मनि सदसत्पक्षभेदेन पूर्वं कारणव्यापारस्य व्युदासादविभाविततत्त्व-  
मविद्यमानकारणभूतनिबन्धनम् अत एव कारणव्यापाराभावात् पौर्वापर्येणांशां-  
शिकयानिष्पत्तेरुक्तं विश्वमाजायमानमुपलक्ष्यत इति पूर्वमेव विवर्तचिन्तायां  
निर्णीतमेतत् । एवं विनाशेऽपि क्रियमाणतायां भावतापत्तेर्निर्निबन्धनमेव प्रहाणं  
कालपरिवासाधीनं भावानामित्यर्थः । तदेवं सर्गस्थितिप्रलया(नाम ? नां) काल-  
कृतप्रतिबन्धाभ्यनुज्ञावशेन सम्भव इति विश्वात्मनः कालस्य व्यापारोऽत्र सर्व-  
त्रेति निर्णीतम् । तदुक्तं —

“प्रत्यवस्थं तु कालस्य व्यापारोऽत्र व्यवस्थितः ।”

इति ॥ २६ ॥

इदानीं परमपि कालानु(मा)नहेतुमाह —

क्रिययोरपवर्गिण्योर्नानार्थसमवेतयोः ।

सम्बन्धिना विनैकेन परिच्छेदः कथं भवेत् ॥ २७ ॥

इह क्रिया तावदनेकक्षणसमाहारात्मिका युगपत् क्षणानामभावात् सक्रमेति कालशक्त्यनुगृहीतैव । सर्वः क्रमो हि कालधर्मः । द्वयोश्च क्रियोरुदयानन्तरध्वंसित्वे समानेऽपि चिरेण कृतं क्षिप्रं कृतमिति विलक्षणः परिच्छेदो विनैकं सम्बन्धिनमुपाधिभूतं नावकल्पते । नानार्थसमवेतयोरित्यनेनाश्रयभेदात् क्रियाभेदमाह । ततश्च नैकक्रियानिमित्तोऽयं व्यपदेशः । पटश्चिरेण कृतो घटश्चिरेण कृत इत्याश्रयभेदेऽप्यनुवृत्तेः । क्रियाया मित्राश्रयसमवेताया भेदे सति तदनुपपत्तेः । अत एव न कार्यद्रव्यनिमित्तोऽयं व्यपदेशः, कार्यद्रव्यस्य भेदादभिन्नव्यपदेशहेतुत्वानुपपत्तेः । नच कारकादि निमित्तमत्र, तस्यापि भेदस्यानुवृत्तेः । तस्माद् यदत्र निमित्तं स कालः । सोऽपि चेद्भिन्नो नासावनुवृत्तः प्रत्ययः स्यादित्युक्तमेकेनेति । एको हि साधारण्यात् कालोऽनुवृत्तं प्रत्ययं जनयति ॥ २७ ॥

यद्येवं विलक्षणश्चिरादिप्रतिपक्षव्यपदेशः कुत इत्याशङ्क्याह—

यथा तुलायां हस्ते वा नानाद्रव्यव्यवस्थितम् ।

गुरुत्वं परिमीयेत कालादेवं क्रियागतिः ॥ २८ ॥

सुवर्णरजतादिद्रव्यसमवेतं गुरुत्वमेक एव तुलादण्डो रेखासूत्रसम्बन्धोपहितभेदो यथा पलादिभावेन परिच्छिन्नति, तथा कालोऽपि स्वशक्तियोगाद् वैश्वरूप्यमनुभवन् निमेषादिक्रियाभेदोपहितनानात्वं क्रियासन्तानं चिरादिभावेन परिमीयते । अभ्यासातिशयवतां हस्तो द्रव्याणां गुरुत्वविशेषं परिच्छिन्नतीति सोऽपि दृष्टान्तः । यथासौ हस्तः, एवं निरुपाधिरेक एव स्वसामर्थ्यात् कालः क्रियागतं भेदं परिच्छिन्नति ॥ २८ ॥

एवं चैकः स कालः—

जहाति सहवृत्ताश्च क्रियाः स समवस्थिताः ।

ब्रीहिर्यथोदकं तेन हायनाख्यां प्रपद्यते ॥ २९ ॥

अवस्थिते एकस्मिन्नेव काले नानाविधाः क्रियास्तत्सहचारिण्योऽप्ययन्ते । अतः स कालो हायनाख्यां संवत्सरपर्यायां प्रपद्यते । जहाति क्रिया इति हायनः । तद्यथा— ब्रीहिर्बीजभूतं सहावस्थितमुदकमपजहद्वायन इति व्यप-



दिश्यते । अत एव 'हश्च व्रीहिकालयोः' (३.१.१४८) इति सूत्रकारेणोप-  
मागर्भं सहैव व्युत्पत्तिरनुशिष्टा । यथा जलैर्व्रीहिः सहावस्थितैरुपक्रियते, तथा  
कालोऽपि क्रियाभिः सहकारिणीभिः भावानुपकरोतीति, औपाधिकोऽस्य भेदो  
मुख्यस्त्वभेदः ॥ २९ ॥

यदि व्यवस्थित एकः कालः, कथमस्य क्रमरूपतेत्याह —

प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां वृत्तिर्या तस्य शाश्वती ।

तथा विभज्यमानोऽसौ भजते क्रमरूपताम् ॥ ३० ॥

कस्याश्चित् क्रियायाः साधनशक्तीनां व्यापारविधाते प्रतिबन्धः । तद्विपर्ययोऽभ्यनुज्ञा । ताभ्यामुपलक्षितां कालस्य नित्या प्रवृत्तिर्भावेषु । सततपरिणामिषु  
हि भावेषु किञ्चिदाजायते किञ्चिदपक्षीयते इति नियतमेतत् । तथाच कार्य-  
निवेशी क्रमः काले समारोप्यते, न त्वसौ तत्र भाविक इत्यर्थः । क्रियाधर्मो  
हि मुख्यः क्रमस्तदन्यत्रोपचरितः । पूर्वोपर्य हि पूर्वापरेषु वस्तुषूपाधिभूतं  
लक्ष्यते नतु स्वतन्त्रम् । एवं यौगपद्यमपि क्रमविरोधी धर्मः कार्यगतः काले  
समारोप्यते ॥ ३० ॥

समविषमरूपतापि कालस्योपचरितेत्याह —

कर्तृभेदात् तदर्थेषु प्रकर्षापचयौ गतः ।

समत्वं विषमत्वं वा स एकः प्रतिपद्यते ॥ ३१ ॥

इह यदानुष्ठातारः श्रुतिस्मृतिनिबन्धनमाचारमनुतिष्ठन्ति, तदा प्रकर्ष-  
पासादयन् कालः स एवैकः कृतादिव्यपदिश्यते । शुभसमाचाराधिकारिबाहु-  
ल्यादभिन्न इत्यर्थः । तदर्थकर्तृसाध्यः समाचारः । यदा तु कर्तारो विशृङ्खला  
यथावत्समाचारमुलङ्घयन्ति, तदा समाचारा(दः)पकर्षोदपचयप्राप्तेः कलि-  
प्रभृतिविषमः कालोऽभिधीयते । तदयमेकोऽप्यनुष्ठातृभेदाद् विभागमासादयति  
कालः ॥ ३१ ॥

अन्यदप्यध्यारोपितं कालस्य विभागमाह —

क्रियाभेदाद् यथैकस्मिन्स्तक्षाद्याख्या प्रवर्तते ।

क्रियाभेदात् तथैकस्मिन्नृत्वाद्याख्योपजायते ॥ ३२ ॥

तक्षणायेविकरणादिक्रियाविशेषोपकल्पिता तक्षायस्कारादिसंज्ञाः यथै-  
कस्यैव कर्तुः प्रवर्तते, तथा विशिष्टपुष्पादिप्रसवलक्षणक्रियाभेदादेकस्यापि

कालस्य वसन्तादिभेदेन समाख्या जायते । आदिग्रहणात् सितासितपक्षव्यप-  
देशोऽहोरात्रव्यपदेशः प्रदोषप्रत्यूषव्यपदेशश्च यथायथं क्रियाभेदोपहितो  
गृह्यते ॥ ३२ ॥

अन्योऽपि कालभेदोऽध्यारोपितो भवतीत्याह —

आरम्भश्च क्रिया चैव निष्ठा चैत्यभिधीयते ।

धर्मान्तराणामध्यासभेदात् सदसदात्मनः ॥ ३३ ॥

उत्पत्तेः पूर्वमसदात्मा पदार्थः । उत्पन्नस्तु सदात्मा । तस्य बुद्ध्यै-  
कत्वेन वस्तुरूपतया स्वीकारे सति विलक्षणधर्मभेदवशादारम्भादिकालौ  
भेदेन व्यवहियते । तथाहि बुद्ध्याभिसन्धाय पदार्थरूपं योग्यसाधनौपार्जन-  
मारम्भकालः । उपार्जितसाधनस्य करणं क्रियाकालः । कर्तव्यस्य समाप्तिर्नि-  
ष्ठाकालः । तदेवं यथाकालं धर्मभेदकल्पनयारम्भादिकालप्रविभागः ॥ ३३ ॥

स च सर्वत्र समान इत्याह —

यावांश्च द्रव्यणुकादीनां तावान् हिमवतोऽप्यसौ ।

नद्यात्मा कस्यचिद् भेत्तुं प्रचेतुं वापि शक्यते ॥ ३४ ॥

अवयविनां निरंशत्वादारम्भादिकालः सर्वेषां समानः । अवयवास्तु  
ततोऽर्थान्तरम् । परिमाणमपि च गुणोऽन्य एवावयविन इति न तद्भेदे तस्य  
रूपं प्रचेतुमपचेतुं वा शक्यते । तस्मादवयविमात्रस्य कार्यद्रव्यस्य समानत्वाच्च  
तद्वशेनाल्पपरिमाणानां महापरिमाणानां चारम्भादिकालो विशिष्यते, अपि त्वव-  
यविव्यतिरिक्तधर्मान्तरवशेनेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तदाह —

अन्यैस्तु भावैरन्येषां प्रचयः परिकल्प्यते ।

शनैरिदमिदं क्षिप्रमिति तैर्न प्रतीयते ॥ ३५ ॥

अल्पपरिमाणमहापरिमाणानामवयविनामन्यैर्व्यतिरिक्तैरेवावयवैर्बहुभिः  
प्रचयोऽल्पैरपचयश्च परिकल्प्यतेऽध्यारोप्यते । तथाच बह्ववयवोऽवयवी  
शनैर्निष्पद्यते, अल्पावयवस्तु क्षिप्रमित्यारम्भादिकालस्तत्र विलक्षणोऽवधार्यते ।  
समुदायतिरोहितभेदत्वादवयवधर्मैरवयविनो व्यपदेशः, नतु भावतः कालो  
भिद्यतेऽवयविनाम् ॥ ३५ ॥

यतः—

असतश्च क्रमो नास्ति स हि भेत्तुं न शक्यते ।

सतोऽपि चात्मतत्त्वं यत् तत् तथैवावतिष्ठते ॥ ३६ ॥

उत्पत्तेः पूर्वमसन् भावः । तस्य निःस्वभावत्वात् पौर्वापर्येण विभागाभावात् क्रमो नास्ति । उत्पन्नस्यापि विद्यमानस्य तेनैव प्रकारेणाशक्यभेदत्वेन स्वरूप-  
स्यावस्थानादविद्यमानः क्रम इति बुद्ध्यनुसन्धाने न क्रमव्यवहारः सदसतोरि-  
त्यर्थादभिहितं भवति । भेदाश्रयो हि क्रमः । स च भेदः पदार्थस्योत्पद्य-  
मानावस्थस्य तत्त्वतः सदसदवस्थाद्वयरूपस्य प्रत्यवस्थमसंभवीति तत्सङ्कलनया  
पूर्वापररूपताध्यारोपः । एवं प्रथम एव क्रमः काल्पनिक इति सर्वस्तथारूपो  
न मुख्यः ॥ ३६ ॥

न केवलं क्रियाभेदनिमित्ताः काले एकस्मिन्नुत्वाद्याख्याः प्रवर्तन्ते, यावद् भूतादिव्य-  
पदेशा अपीत्याह —

क्रियोपाधिश्च सन् भूतभविष्यद्वर्तमानताः ।

एकादशभिराकारैर्विभक्ताः प्रतिपद्यते ॥ ३७ ॥

उत्पन्नध्वस्ता यदा क्रिया भवन्ति, तदा तदुपाधिः कालो भूत इति  
व्यपदिश्यते । यदा तु सन्निहितसाधनाः सम्भाव्यमानोदयाः क्रियाः, तदा  
तदुपाधिः कालो भविष्यत्तां प्रतिपद्यते । प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियोपाधिस्तु  
वर्तमानसंज्ञः । ते च भूतादयः कालविभागाः पुनरवान्तरभेदेनैकादशधा  
भवन्ति ॥ ३७ ॥

कथमित्याह —

भूतः पञ्चविधस्तत्र भविष्यंश्च चतुर्विधः ।

वर्तमानो द्विधाख्यात इत्येकादश कल्पनाः ॥ ३८ ॥

भूतसामान्यं विशेषेभ्यो व्यावृत्तेरेको भूतभेद इति गण्यते । तथा  
चोक्तं 'सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वदि'ति । अद्यतनो द्वितीयो भूतभेदः ।  
अनद्यतनस्तृतीयः । अद्यतनानद्यतनसमुदायस्ताभ्यामन्यत्वाच्चतुर्थः । परोक्ष-  
स्त्वनद्यतनभेदो न भूतभेद इति न पृथग् गण्यते । यस्तु भविष्यन्नप्यतिदेशाद्  
भूतकार्याणि लभते, स पञ्चमो भूतभेदोऽध्यारोपितभूतभावो गौणः । भविष्य-  
त्सामान्यमद्यतनोऽनद्यतनोऽद्यतनानद्यतनसमुदायश्चेति चत्वारो भविष्यद्भेदाः ।

यस्तु अनद्यतनवत् प्रतिषेधाद् भविष्यत्सामान्यकार्याणि प्रतिपद्यते, सोऽनद्यत-  
नोऽपि शास्त्रव्यवहारो भविष्यत्सामान्यमेव । मुख्यो वर्तमान(तः क.... व?  
एकः । अमुख्य)भूतस्तु योऽतिदिष्टवर्तमानभावः, 'वर्तमानसामीप्ये —'  
(२. ३. १३१) इति भूतभविष्यतोश्च, स द्वितीयः । तदेते शास्त्रकार्यप्रवि-  
भागार्थं कालस्य भेदाः कल्पिताः, न त्वसावियत्संख्यः । एवं त भेदत्वात्  
क्रिय ..... (?) भूतादिभेद उक्तः ॥ ३८ ॥

क्रिया चातीता, विद्यमाना कथं भूतव्यपदेशं काले समर्पयेदित्याशङ्क्याह —

काले निधाय स्वं रूपं प्रज्ञया यन्निगृह्यते ।

भावास्ततो निवर्तन्ते तत्र सङ्क्रान्तशक्तयः ॥ ३९ ॥

क्रियया निर्वर्तितां ..... र्थाद् व्यतीताः इति भण्यते व्यपगतस्व-  
रूपाः । तत्र यत् तेषां वर्तमानावस्थायां बुद्ध्या स्वरूपं गृहीतं, तत् स्थायिनि  
काले स्वाधारे समर्प्य व्ययन्ते, यतोऽनुभूताः स्मर्यमाणावस्था जायन्ते । तथा-  
चातीतेऽध्वनि सङ्क्रान्तशक्तयो व्यवहारं स्वात्तमनुपतन्ति । एतदुक्तं भवति —  
भावोपाधितया कालतत्त्वं प्रख्यायते । भावाश्चानुभूतौ स्मर्यमाणावस्थास्तस्य भूत-  
व्यपदेशमेव खोपाधितया कल्पयन्ति । तथाचाभूद् घट (इति ?) इत्यादि-  
व्यवहारः । अतश्चैतदेव कालसद्भावावेदकं लिङ्गम्, असत्यर्थे तद्व्यवहारानुप-  
पत्तेः ॥ ३९ ॥

कालसङ्क्रान्तरूपत्वेऽभूदित्यादिव्यवहारात् कालसिद्धभविष्यद्व्यपदेशोऽपि कथमित्याह—

भाविनां चैव यद्रूपं तस्य च प्रतिबिम्बकम् ।

सुनिर्मृष्ट इवादर्शे काल एवोपपद्यते ॥ ४० ॥

समर्थहेतुसन्निधानसमये सम्भावितोत्पत्तीनां पदार्थानां यद्रूपं बाह्यं, यच्च  
तस्य बाह्यस्य रूपस्य बुद्धौ निश्चितं प्रतिबिम्बरूपं, तदाकारस्तयोर्द्वयोर्दृश्य-  
विकल्पयोरेकत्वाध्यवसायात् स्थायिनि काले समारोहस्तत्र सङ्क्रान्तशक्तित्व-  
मिति तदध्यारोपात् काले भविष्यत्त्वमध्यवसाय बाह्येषु भावेषु तदुपाधि तद् व्य-  
वहियते । यथा निर्मलतले दर्पणे रूपप्रतिबिम्बमवसाय नियतरूपनिश्चय इत्यर्थः ।  
कालादिप्रसेवकान्तर्गता एव पदार्थाश्चकासतीत्यादर्शसाम्यम् ॥ ४० ॥

एवञ्च कालसङ्क्रान्तरूपत्वाद् भावानामजस्रपरिणाम इत्याह —

तृणपर्णलतादीनि यथा स्रोतोऽनुकर्षति ।

प्रवर्तयति कालोऽपि मात्रा मात्रावतां तथा ॥ ४१ ॥



नदीप्रवाहो यथा तृणादीनि कानिचित् प्रेरयति स्वस्थानात् प्रच्या-  
वयति, कानिचित् पुनराक्षिप्य तत्स्थाने निवेशयति, एवमज(स्रप्र)वृत्तिः  
कालो भावानाक्षिप्याक्षिप्योत्सृजति, उत्सृष्टानां च धर्मपरिणामान् वर्तयति  
॥ ४१ ॥

दृष्टान्तान्तरेणैतदेव द्रढयति—

आविश्येवानुसन्धत्ते यथा गतिभतां गतीः ।

वायुस्नैवै कालात्मा विधत्ते क्रमरूपताम् ॥ ४२ ॥

यथा प्राणारूढो वायुः शरीरिणामन्तरवयवसन्धिष्ववस्थितो गमनागम-  
नादिचेष्टाः साधयति, तथा कालात्मापि भावानामात्मन्यनुप्रविश्य प्रातिबन्धा-  
भ्यनुज्ञाभ्यां निमज्जनोन्मज्जनपौर्वापर्यलक्षणं प्रवर्तयति ॥ ४२ ॥

ततश्चेदं सिध्यतीत्याह—

अयनप्रविभागश्च गतिश्च ज्योतिषां भुवा ।

निवृत्तिप्रभवाश्चैव भूतानां तन्निबन्धनाः ॥ ४३ ॥

दक्षिणायनमुत्तरायणमिति कालकृतमर्यादायुतः प्रविभागः । नक्षत्राणां  
च नियता गतिरुदयादिरूपा कालमनुपतति । महाभूतानां च सर्गप्रलयसमये  
जन्मविनाशावाविर्भावतिरोभावलक्षणौ कालायत्ताविति सर्वोपकारी कालो वि-  
श्वात्मैत्युच्यते ॥ ४३ ॥

ज्योतींषि, नक्षत्रपर्यायाणि कालप्रविभागरूपाणि, नान्यत् तत्त्वमित्याह —

मात्राणां परिणामा ये कालवृत्त्यनुयायिनः ।

नक्षत्रारूपा पृथक् तेषु चिह्नमात्रं तु तारकाः ॥ ४४ ॥

विशिष्टकालसम्बन्धवशेन ये भूतानां विशिष्टाः परिणामास्ते पृथक्  
पृथक् प्रविभक्ता ..... नक्षत्रसंज्ञाः प्रतिपद्यन्ते ।  
तथाहि — चन्द्रमसा योगे पुण्यादीनां यो भावो जातः स तद्व्यपदेशं लभते,  
तिष्यः पुनर्वसुर्वा माणवक इति । अत एवात्र जातप्रत्ययस्यादर्शनमन्वाख्याय

..... र्थाभिधानं शब्दानां  
व्युत्पाद्यते । तेन विशिष्टकालोपजातः पदार्थः तिष्यादिव्यपदेश्य इति भावतो  
मात्रापरिणाम एव नक्षत्रोपाधिः कालः । पृथग्ग्रहणात् कालस्यापि नक्षत्रसमाख्या  
कृत्तिका रोहिणीत्यादि । स हि कालभोगो भावेष्टूपाधिर्जनितक्रियामुखेन ।

तस्यैव तु ज्ञापकानि ज्योतींषि, नतु तावदेव नक्षत्रस्य रूपं, चन्द्रमसा योगे तदुपपत्तेः ॥ ४४ ॥

यथाच नियतकालविशेषो ज्योतीरूपैश्चिह्नैः कार्यभूतैर्ज्ञाप्यते, तथान्यैरपीत्याह—

**रुतैर्मृगशकुन्तानां स्थावराणां च वृत्तिभिः ।**

**छायादिपरिणामैश्च ऋतुधामा निरूप्यते ॥ ४५ ॥**

ऋतवो धाम स्थानं यस्य तदात्मकत्वेन प्रतिभासात् कालाख्या हि स्वा-  
तन्व्यशक्तिर्ब्रह्मणो वसन्तादिभेदेन प्रविभक्ता चकास्ति । यथाचासौ नियतऋतु-  
भेदः पुंस्कोकिलादिकूजितवशेन नवनवकिसलययोगेन सूर्यादिसञ्चारविशेषोप-  
लक्ष्यमाणच्छायातपादिभेदेन लतावतानप्रसूनविशेषेण चावधार्यते । तथाहि —

“सुगन्धिकुसुमामोदमत्तषट्पदनिर्भरः ।

पुंस्कोकिलरवाकीर्णवनोद्देशो विभाव्यते ॥

मधुर्मधुरझंकारसुखमारुतसङ्गमः ।

प्रबोधितप्रियाबाहुमञ्जरीसक्तवल्लभः ॥

मल्लिकामोदरुचिरो धर्मात्तं +++++ ।

प्रकम्पिपवनाशुष्कलताकुसुमसञ्चयः ॥

शुष्यदास्यपिपासार्तप्राणिसङ्करगह्वरः ।

प्रतप्तपांसुनिचयो ग्रीष्मः सोष्मा विभाव्यते ॥

प्रशान्तातपसञ्चारा नीरदाच्छादिताम्बराः ।

जलाप्लावितभूभागाः सञ्चारविषमाः क्वचित् ॥

मयूरकेकारवपूरिताशा लतागृहान्तःस्थितकामिसंधाः ।

उत्कण्ठितप्रोषितदत्तकम्पा वर्षा विभाव्यन्त इह क्रमेण ॥

हंसानां निनदेन पद्मनिचयैर्लक्षाद्रवोद्भासिभि-

नैर्मल्येन दिशां विशुद्धधवलैरभ्रैर्नभोलाञ्छनैः ।

शालीनां परिपाकशोभिपुष्पा हृद्यैर्मृगाणां गतैः

संभाव्या शरदभ्रमुक्तविमलव्योमस्फुरत्तारका ॥

प्रसूनैस्तत्रत्यैर्दिशि दिशि चकासद्विरमलै-

र्जडिम्ना सन्नाङ्गैः पशुभिरथ काकैर्वनगतैः ।

निशानां विस्तारैरभिमततमैः कान्तमनसां

हिमैर्हेमन्ताख्यः समय इह लक्ष्यः स्फुटवपुः ॥

हिमप्रपातस्थगितोऽत्र मार्गो विशीर्णपर्णः शिशिरोऽपि लक्ष्यः ।

शीतार्तसीदच्छकुनिप्रकाण्डो नीहारधारावृतभूमिपृष्ठः ॥

प्रफुल्लकुन्दप्रकरप्रचारस्तुषारसङ्घातविभेददक्षः ।

वहत्यजस्रं शिशिरो नभस्वान् यत्राभितः स्फीततरुप्रकर्षः” ॥ ४५ ॥

इदानीमद्वैतवादेऽपि कालोपयोगं भावानामाह —

निर्भासोपगमो योऽयं क्रमवानिव दृश्यते ।

अक्रमस्यापि विश्वस्य तत् कालस्य विचेष्टितम् ॥ ४६ ॥

सम्बन्धसमुद्देशे प्रदर्शितदिशाक्रमं ब्रह्मविवर्तरूपं विश्वम् । तस्य यदिदं क्रमेणावभासनं, तत् कालशक्तिकृतप्रतिबन्धाभ्यनुज्ञासामर्थ्यम् । कालाख्या हि ब्रह्मशक्तिरविद्यैव क्रमावभासकारितया जीवात्मसु सफलेति ब्रह्मकाण्ड एव निर्णीतम् । एष तावत् प्रथमः कालव्यापारोऽत्र क्रमावभासः ॥ ४६ ॥

तदनन्तरोऽपि कालभेद औपाधिक इत्याह —

दूरान्तिकव्यवस्थानमध्वाधिकरणं यथा ।

चिरक्षिप्रव्यवस्थानं कालाधिकरणं तथा ॥ ४७ ॥

दूरोऽयमध्वा निकटोऽयमिति कर्तृगतिभेदेनाध्वनि व्यवस्था, ननु मार्गभेदोऽत्र कश्चित् । य एव हि मन्दगतीनां दूरः, स एव चतुरस्त्रेष्ठानामासन्नोऽध्वा । एवं स्थायिभ्योऽपि काले प्रचितसन्तानक्रियोपाधिः चिरमिति व्यवस्थानम् । अपचितसन्तानक्रियोपाधिः क्षिप्रमिति ॥ ४७ ॥

इदानीं पूर्वोक्तोऽपि भूतादिभेदः कालस्य क्रियोपाधिः विशेषमत्र वक्तुं पुनः प्रतिपाद्यते —

तस्याभिन्नस्य कालस्य व्यवहारे क्रियाकृताः ।

भेदा इव त्रयः सिद्धा याह्योको नातिवर्तते ॥ ४८ ॥

अभिन्नेन कालेन व्यवहर्तुमशक्यत्वालोके त्रयो भेदा इव, परमार्थत एकत्वात्, क्रियोपाधयः प्रसिद्धाः तस्य भूतभविष्यद्वर्तमानाख्याः । क्रियाव्युपरमे भूतः, सम्भावेतायां क्रियायां भविष्यन्, क्षणप्रवाहरूपेण प्रवर्तमानायां तस्यां वर्तमानः । मुख्य एवायम् ॥ ४८ ॥

कथमस्य भेदो न भवतीत्याह —

एकस्य शक्तयस्तिष्ठः कालस्य समवास्थिताः ।

यत्सम्बन्धेन भावानां दर्शनादर्शने सताम् ॥ ४९ ॥

कार्यभेदे कारणभेदानुमानं, शक्तिभेदादेव च कार्यभेदोपपत्तेः । काला-  
ख्यस्य जगत्कारणस्य मुख्यो भेदो नास्ति । तथाहि — वर्तमानशक्तिसम्ब-  
न्धेन भावानां सतामेवाभिव्यक्तिर्जन्म । अतीतानागतकालशक्तिसम्बन्धेन तु  
सतामेव तिरोभावोऽदर्शनमनभिव्यक्तिर्विनाशः प्राक्प्रध्वंसाभावरूप इति शक्ति-  
भेदात् कार्यभेदोपपत्तौ कालभेदकल्पना निर्निमित्ता ॥ ४९ ॥

दर्शनादर्शने एव शक्तिप्रविभागेन विभजति —

द्वाभ्यां स किल शक्तिभ्यां भावानां वरणात्मकः ।

शक्तिस्तु वर्तमानाख्या भावरूपप्रकाशिनी ॥ ५० ॥

अतीतानागतशक्तिभ्यां वरणं तिरोधापनं भावानां सतां कालः करोति ।  
वर्तमानशक्त्या दर्शनं भावरूपप्रकाशनम् ॥ ५० ॥

ननु यथानागतशक्तिकृतावरणानां पुनरभिव्यक्तिर्वर्तमानशक्तिसम्बन्धो दृश्यते, तथा-  
तोतशक्तिकृतावरणानामपि कथं न भवतीत्याशङ्क्याह —

अनागता जन्मशक्तेः शक्तिरप्रतिबन्धिका ।

अतीताख्या तु या शक्तिस्तथा जन्म विरुध्यते ॥ ५१ ॥

जन्मसहचरिताया वर्तमानशक्तेरनागतशक्तिरविरोधिनी प्रतिबन्धं न करो-  
त्युदये । स्वकाले हि तथा सा प्रतिबद्धा । समर्थहेतुसम्पाते तु वर्तमानशक्तेरुद-  
यानुकूल्यमनागतशक्तिर्भजते । यस्य हि कालान्तरे वर्तमानता, स एवानागतः  
कथ्यते । अतीतशक्त्या तु जन्मशक्तिर्वर्तमानाख्या विरुध्यत एव । नहि मृतस्य  
पुनर्जन्मेति नातीतेऽध्वनि पतितमाविर्भवति वस्तु ॥ ५१ ॥

ननु च शक्तिमदाश्रिताः शक्तयः शक्तिमानिव सदा संनिहिता इति सदैव तद्योगे  
भावानां युगपद् विरुद्धरूपदर्शनादर्शनप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह —

तमप्रकाशवत् त्वेते त्रयोऽध्वानो व्यवस्थिताः ।

अक्रमास्तेषु भावानां क्रमः समुपलभ्यते ॥ ५२ ॥

भूतभविष्यद्वर्तमानाख्यास्त्रयः कालविभागा अध्वान इवाध्वानः । यथाह्य-  
ध्वसु गन्तारो गमनागमनादिप्रबन्धं वर्तयन्ति, तथैतेषु भावाः परिणाममनुभवन्तो



गतागतप्रबन्धमुपरचयन्ति । भविष्यदध्वनि य एव स्थितः, स एव वर्तमानाध्वनि पतित्वातीतेऽध्वनि पुनः पतति । तथाच त्रैयध्विकाः पदार्थाः परिणामवादिभिरभ्युपगम्यन्ते । यदुक्तं पातञ्जले — ‘धर्मास्त्र्यध्वान’ इति । यद्यपि चैते त्रयः शक्तिविशेषाः कालात्मन्यक्रमा एवावस्थिताः, तथापि तमःप्रकाशरूपत्वादाध्वेषु भावेषु प्रवृत्तिं वर्तयन्तो दर्शनादर्शनाभ्यां सदसद्रूपोपकल्पनया पौर्वापर्यं विदधति । तद्यथा त्रयः सत्त्वरजस्तमोलक्षणगुणा नित्यत्वाद् युगपदवस्थाना अपि अङ्गाङ्गिभावोपगमनेन यथायथं स्ववृत्त्युल्लासे विचित्रपरिणामाद् भावानुपरचयन्ति, तथेमे कालभेदाः स्वशक्तिमाहा(ध्या ? स्म्याद्) भावभेदेषु क्रमोपरचनचतुरा इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

तमःप्रकाशरूपत्वमेव विभजति —

द्वौ तु तत्र तमोरूपावेकस्यालोकवत् स्थितिः ।

अतीतमपि केषाञ्चित् पुनर्विपरिवर्तते ॥ ५३ ॥

अतीतानागतावध्वानौ भावावरणहेतुत्वात् तमःस्वभावौ । आवरणं हि तमोधर्मः । गुरु वरणं कमेव तम इत्युक्तम् । वर्तमानोऽध्वा प्रकाशतुल्यः सत्त्वसदृशः । सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमिति । रजस्तु प्रवृत्तिसामान्यं कालस्वरूपं सर्वत्रान्वयि । प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां प्रवर्तकं प्रेरणानुरूपं रजः कालात्मकमेव । त्रैगुण्यपरिणामाश्च तत्प + + + र्वदर्शनेऽपि कालस्योपपन्नमेव शक्तिरूपस्यापि । ज्ञानक्रियाशक्तिभिर्जीवात्मनि गुणत्रयम् । तत्रैव च कालशक्तिस्तद्रूपातीतशक्तिर्जन्मशक्तेः प्रतिबन्धिकेति पूर्वमुक्तम् । केचित् तु मन्यन्ते — ‘अतीताध्वव(र्तिनो)ऽपि पुनः कालान्तरे जगत्परावर्तेषु ब्रूवन्ति । कृतपरिनिष्ठिता हि भावाः प्रधानप्रसेवकान्तर्गता यथाकालमुद्दर्शयन्त्यात्मानं, पुनः प्रलये तत्रैव तिरोभवन्ति’ इति । पञ्चाधिकरणदर्शनस्थानां सांख्याना- (मयमभ्युप)गमः । इत्थं चात्र दर्शने सुतरां त्रैयध्विकत्वमुपपद्यते, सर्वेषामपि त्रिष्वप्यध्वसु सञ्चारात् । प्रबन्धप्रवृत्ते जगति पूर्वमतीतानां वर्तमानता नास्ति । जगत्परिवर्तेऽपि न तदेवावर्तते, अपितु, तत्सदृशमित्यतीतशक्तेर्वर्तमानशक्तिविरोधः पूर्वमुक्तः । इह तु ‘नाभावो विद्यते सत’ इति तिरोभूतं पुनस्तदेवावर्तते इति दर्शनात् कथ्यते । तदेवं धर्मधर्मिणोः कथञ्चिद् व्यातिरेकमभ्युपगम्य स्थायी धर्मी वर्तमानो, धर्मास्तु त्र्यध्वान इतीदं दर्शनमुक्तम् ॥ ५३ ॥

इदानीं धर्मधर्मिणोरव्यतिरेकं भाविकमाश्रित्य धर्मिणो युगपदपि व्यपदेशत्रयं धर्म-  
द्वारकं प्रवर्तते इति महाभाष्यमतमाह —

युगपद्वर्तमानत्वं तद्धर्मा प्रतिपद्यते ।

केषाञ्चिद् वर्तमानत्वाच्चैति तद्वदतीतताम् ॥ ५४ ॥

ते अतीतवर्तमानानागतरूपा धर्मा यस्यासौ तद्धर्मा धर्मी युगपदेक-  
वारमेव वर्तमानत्वं साम्प्रति(प ? क)त्वं प्रतिपद्यते । धर्मस्य वर्तमानत्वात् तद्व्य-  
तिरिक्तो धर्मी तथा वर्तमानत्वाच्चानन्तरावप्यतीततां तद्वद् वर्तमानत्ववदेति  
युगपदेवातीततामप्यासादयति । कस्यचिद् धर्मस्यातीतत्वात् तद्व्यतिरिक्तो धर्मी-  
त्यर्थः । .... दव्य (?) । एवं कस्यचिद् धर्मस्यानागतत्वादनागततामप्येति ।  
तदेवं धर्मी स्थायी भावतः सदैव वर्तमानोऽपि धर्मत्रैविध्यात् सकृदपि व्यध्वा  
व्यवहियते । अव्यतिरिक्ताश्च संनिवेशवद्धर्मा इत्यन्यत्र स्थापितम् ॥ ५४ ॥

नन्वतीतवर्तमानयोर्विरोधात् कथमेकत्र समावेश इत्याशङ्क्याह —

हेतूपकारादाक्षिप्तो वर्तमानत्वमागतः ।

शान्तहेतूपकारः स पुनर्नोपैति दर्शनम् ॥ ५५ ॥

यदा संरब्धा हेतवः कार्योपकारमारभन्ते, तदा तत्सामर्थ्याज्जायमानो  
भावो दर्शनपथमवतरन्नर्थक्रियाः संपादयन् वर्तमान इति व्यपदिश्यते । उप-  
रतकरणव्यापारस्तु परिसमाप्तकरणीयोऽदर्शनमनुपतन्नतीतः । यदा तु हेतवो  
नोपकाराय संरब्धास्तदानागतः । इत्येकस्यापि परोपाधिप्रकल्पितो व्यपदेशभे-  
दोऽविरुद्ध इत्यर्थक्रियासदसत्त्वनिमित्तो व्यपदेशः । ननु यदेवार्थक्रियाकारि,  
तदेव परमार्थसदित्यतीतेऽध्वनि तदभावात् कथं सत्त्वम् । न वयमर्थक्रिया-  
निमित्तं सत्त्वमुपेयः, अपितु स्वरूपेण सतां पदार्थानां स्वरूप + + जुषां गुण-  
त्रयमयम् । तस्य च नित्यस्य नास्ति विनाशः, सर्वत्र सर्वदानुग्रहाद् वीतपञ्चकेन  
साधितत्वात् । तदुक्तं — ‘तदेव त्रैलोक्यं व्यक्तेरपैति न सत्त्वादि’ति ॥ ५५ ॥

अतीतानागतयोरध्वनोर्भावस्यादर्शनं समानमभिप्रेत्य केचित् संक्षेपरुचयः कालस्य  
द्वयमेव प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञापर्यायमभ्युपयन्तीत्याह —

द्वे एव कालस्य विभोः केषाञ्चिच्छक्तिवर्त्मनी ।

करोति याभ्यां भावानामुन्मीलननिमीलने ॥ ५६ ॥

प्राक्प्रध्वंसाभावयोर्भावस्यादर्शनमविशिष्टमित्येकैव तत्कारणकालस्य सर्व-  
प्रभविष्णुरूपस्य शक्तिः प्रतिबन्धलक्षणा, द्वितीया त्वभ्यनुज्ञालक्षणा भावाभास-  
विधायिनी सर्वप्रभविष्णुरूपस्य । तदेवं कालतत्त्वं (वा व्या)ख्यातम् ॥५६॥

अत्र तु केचिद् विप्रतिपद्यन्ते 'अभिन्नेन कालेन व्यवहर्तुमशक्यत्वाद् य एव  
तद्भेदोपाधिः क्रियादिः परिकल्प्यते, स एव व्यवहारनिमित्तं, किमदृश्यमानेनानुपपन्नेन का-  
लात्मना कृत्यमि'त्यादि वदन्तः । यदि च परिकल्पितरूपेण कालेन विना व्यवहारदौस्थ्यं  
तदेदृशमस्तु कालतत्त्वमिति तद्दर्शनेनाह —

**कलाभिः पृथगर्थाभिः प्रविभक्तं स्वभावतः ।**

**कोचेद् बुद्ध्यनुसंहारलक्षणं तं प्रचक्षते ॥ ५७ ॥**

मित्राः क्रियालक्षणाः सङ्कलना बुद्ध्यनुसंहियमाणाः सङ्कल्प्यमाना-  
श्चिरक्षिप्रादिव्यपदेशस्य निमित्तं भवन्ति, एवमहोरात्रादिव्यपदेशस्य । तथाच  
बुद्ध्यनुसंहारलक्षणमात्रमेवावहिरतत्त्वं चिरादिकालरूपं विलक्षणमेव व्यवतिष्ठते ।  
तथाहि चिरकालस्यावान्तरप्रविभागेन मित्रा एव कलाः स्वांशाः परिकल्प्यन्ते ।  
एवं क्षिप्रकालस्याहारादिकालस्य च । नतु क्रियोपाधिवशादयं चिरादिभेदः,  
पूर्वोक्तनयेन बुद्धेः स्वयं भेदात् । स एव च स्वविषये सङ्कल्प्यमाने क्रियासन्ताने  
समारोप्यते । बुद्धिधर्मो हि विषयरूपानुपातीति दृष्टमेतत् । विषयभूतक्षण-  
गताल्पत्वमहत्त्ववशेन चिरादिभावो बुद्धिसङ्कलनस्य कालरूपस्य व्यवहियते  
॥ ५७ ॥

तत्र तावत् कालतत्त्वं नारत्यन्यो बाह्यः कश्चित् काल इति बौद्धप्रायाः । भवत्वेवं,  
नास्माकं विप्रतिपत्तिरत्रेत्याह —

**ज्ञानानुमतशक्तिं वा बाह्यं वा सत्यतः स्थितम् ।**

**कालात्मानमनाश्रित्य व्यवहर्तुं न शक्यते ॥ ५८ ॥**

ज्ञाने बुद्धावनुगतास्तदाकाराः शक्तयश्चिरक्षिप्रवर्तमानादिभेदरूपा यस्या-  
सावेवंविधो बुद्ध्यनुसंहारमात्रस्वभावो वा तस्माद् बाह्यो वा कश्चित् प्रविभक्त-  
वर्तमानादिशक्तिः पारमार्थिको द्रव्यपदार्थः । नास्माभिर्दर्शनविवेकः प्रारब्धः,  
किन्तु शाब्दे व्यवहारे यदङ्गं, तत् परीक्ष्यम् । अस्ति च भिन्नकालः शाब्दो  
व्यवहारोऽभूदस्ति भविष्यतीति । तत्र यथायोगमविचारितरमणीयः कालोऽभ्युप-  
गन्तव्य इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

तथाहि कैश्चिद् भावेभ्यो व्यतिरिक्त एव कालोऽभ्युपगत इत्याह —

तिस्रो भावस्य भावस्य केषाञ्चिद् भावशक्तयः ।

ताभिः स्वशक्तिभिः सर्वं सदैवास्ति च नास्ति च ॥ ५९ ॥

पारमर्षनये सततपरिणामिषु भावेषु सत्त्वरजस्तमसां शक्तिमात्रमतीतादि-  
कालभेदसमाख्या । तथाच सर्वेषां भावानां गुणत्रयमयत्वाच्छक्तित्रययोगित्वे  
यथायथं शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्यां सदसत्त्वेन व्यवहारः ॥ ५९ ॥

तथाहि —

सत्त्वादव्यतिरेकेण तास्तिस्त्रोऽपि व्यवस्थिताः ।

क्रमस्तास्तदभेदाच्च सदसत्त्वं न भिद्यते ॥ ६० ॥

भावादव्यतिरिक्तास्ता एव शक्तयः क्रम इत्युच्यन्ते । आविर्भावतिरो-  
भावौ हि वर्तमानादिशक्तिसमन्वयवशाद् भावाः प्रातिपद्यमानाः क्रमरूपमात्मानि  
दर्शयन्तीति शक्त्यस्ता एव तात्पर्यतः क्रमः । अव्यतिरेकेऽपि च भावाच्छक्तीनां  
सदा भाववदवस्थानेऽपि वृत्तैवैचिञ्च्यात् सङ्करो न भवति । दर्शनादर्शने हि  
तत्रासां व्यापारः । स च विलक्षणः । तद्वशादेव च सदसत्त्वव्यवहार इति  
सोऽपि भावतो न विभिद्यते । अतीतानागतावस्थारय हि दर्शनमपवृत्तं न सत्त्व-  
मिति दर्शनाभाव एवासत्त्वव्यवहारात् सत्त्वस्य च तदानीमपि विद्यमानत्वात्  
सदसत्त्वं न भिद्यते ॥ ६० ॥

यतः —

दर्शनादर्शनेनैकं दृष्टादृष्टं तदेव तु ।

अध्वनामेकता नास्ति नैच किञ्चिन्निवर्तते ॥ ६१ ॥

वर्तमानशक्त्या प्रकाशनं दर्शनं संवेदनम्, अतीतानागतशक्तिभ्यां तु  
तिरोधानमदर्शनमसंवेदनं, तयोः परस्परपरिहारेणावस्थानाद् नैकत्वमेति कार्य-  
भेदादध्वभेद एव, न सङ्करः । यत्पुनस्तद्वस्तु दृष्टं सददृष्टमतीतं च तदेकमेव-  
धर्मिरूपं, धर्माणामागमापायाभ्यामपि धर्मिणस्तत्त्वादप्रच्युतेः । अतश्चात्र भावा-  
दभिन्नानामप्यध्वनां वर्तमानादिरूपाणां कार्यसाङ्कर्याभावादेकत्वसङ्करो नास्ति ।  
यतश्च सद्रूपमत्यन्तनिरन्वयध्वंसं नोपपद्यते, तिरोभावमात्रं तु । ततः सदसत्त्वं  
न भिद्यते । सत्त्वादसत्त्वस्य भेदो नास्ति । सत्त्वमेव हि तिरोभूतमसत्त्वमिति  
व्यवह्रियते, न त्वभावो नाम कश्चिन्निरूप इत्यर्थः । तदुक्तं पातञ्जले—“धर्मी



व्यध्वा धर्मास्थ्यध्वानस्ते तल्लक्षितास्तां तामवस्थां प्राप्नुवन्तोऽन्यत्वेन प्रतिनिर्दि-  
श्यन्तेऽवस्थान्तरतो न द्वयान्तरतः” इति । तथानागतलक्षणं हित्वा वर्तमान-  
लक्षणं प्रतिपन्नो न चानागतातीताभ्यां वियुक्त इति ॥ ६१ ॥

इदानीं यथासम्भवं कालतत्त्वे मतान्तराण्युपसंहरति —

शक्त्यात्मदेवतापक्षे भिन्नं कालस्य दर्शनम् ।

प्रथमं तदविद्यायां यद्विद्यायां न विद्यते ॥ ६२ ॥

कालाख्या स्वातन्त्र्यशक्तिर्ब्रह्मण इति तत्रभवद्भर्तृहेरभिप्रायः । व्या-  
ख्यातारस्तु कारणशक्तिरेव काल इति व्याचक्षते । तथाहि—बीजशक्तिरङ्कुरो-  
प(लम्भ)मभ्यनुजानती काण्डप्रसवं च तदानीं प्रतिबध्नाती कालकार्यकैर-  
णात् कालः । एवमङ्कुरादिशक्तावपि यथोत्तरमनन्तरकार्यजननाद् व्यवहित-  
तत्कार्यप्रतिबन्धाच्च कालतत्त्वं बोद्धव्यम् । एतच्चायुक्तमिति लक्ष्यते । निय-  
तकारणा हि भावाः स्वकारणसन्निधाने भवन्ति नान्यथेति कारणसामर्थ्य-  
मेवेदम् । तत्र तु नियतकालत्वात् सहकारी कालस्तदन्य एव (प्रो)क्तः ।  
कारणपरम्परया भावानामुत्पद्यमानानां च क्रमदर्शनाच्च क्रमाख्या कालशक्ति-  
र्भावोपाधिरित्येवाभ्युपगन्तव्या । ततश्च भावभेदावभासने प्रभुः, स एव  
तत्र तदनुयायिक्रमावभासनेऽपीति स्वतन्त्रस्य चिदात्मन एव जीवात्मगतेयं  
शक्तिः कालाख्या युक्ता । तथाबुक्तं वाक्यपदीयेऽस्माभिः । अत एवैतद्दर्श-  
नानुगुणदर्शनान्तरमाह — आत्मा पुरुषो जीव एव । कालान्तरस्य ... ..  
च क्रमावभासात् स एव हि यथातत्त्वमर्थवान् प्रत्येतुमसमर्थः स्वाभासकार्लानु-  
सारेण तत्र क्रममध्यवस्यति । ततश्च ततः कालभेदप्रकल्पेः स एवोपचारेण  
कालाख्यां प्रतिपद्यते । स एव हि कालशक्तेरविद्याशक्तिसहचारिण्याः फल-  
भूमिः । तददृष्टादिवशेनैव च भावेषु प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञे । अन्ये तु विग्रहवर्ती  
महाप्रभावां देवतां कालत्वेन प्रतिपन्नाः । अत्रापि चिद्रूपस्य ब्रह्मणः शक्तिर्दे-  
वतैव सकलजगद्ग्रासघस्मरेत्येतदानुगुण्यमेवेतीदमेवात्र सिद्धान्तरूपं दर्शनम् ।  
अत एवैतत् कालदर्शनम्, ‘अविद्यायां संसारहेतुभूतायां प्रथमं भेदावभासमयो  
हि संसारः । भेदश्च देशकालाभ्यां, तत्र च कालभेदो जगत्सृष्टेराद्यः । अक्रमा  
हि पश्यन्तीरूपा संवित् प्राणवृत्तिमुपारूढा कालात्मना परिगृहीतक्रमेव चका-

स्ती'ति कृतनिर्णयं वाक्यपदीये शब्दप्रभायामस्माभिस्तत् एवार्गमनीयम् । निष्क्रमं हि ब्रह्मतत्त्वं विद्यामयमकालकलितमविद्यावशात् कमरूपोपग्रहेण यथायथं विवर्तत इति कालानुवेधात् पदार्थानां क्रमेण प्रत्यवभासोऽनादिसिद्धजीवात्मगतः, सर्वस्य च भेदजातस्याविद्यामयत्वात् । कालेनापि दर्शनभेदेन योऽयमृतप्रविभागः, सोऽप्यविद्याविजृम्भित एव । आविर्भूतायां तु विद्यायां सर्वस्य भेदप्रपञ्चस्यापगमादयमप्यपैति । अतश्चात्र युक्तयुक्ततया विचारणं प्रयासमात्रफलमेव । व्यवहारे सर्वस्यैवासत्यतया सत्त्वव्यवस्थयानुपपत्तेरित्यत्र तात्पर्यार्थः । तदेवं जन्मवतां पदार्थानां व्यवहारे काल उपयोगीति स्थितम् ॥ ६२ ॥

कथं तर्हि नित्यानां शब्दानां कालकृतो ह्रस्वत्वादिभेदः । कलित इति ब्रूमः । तद् यथा चिरमिदं (क्षिप्रं ?) कृतं क्षिप्रमिदं कृतमिति ज्ञानयोः स्वतः समानकालत्वेऽपि विषयगतप्रचयापचयाभ्यां कालभेदप्रतिभास इव स्वात्मनि लक्ष्यते, तथा ह्रस्वादावपि शब्दतत्त्वस्य नित्यत्वात् समानकालत्वेऽपि समुपचरितः कालभेदः । यद्येवम् —

अभेदे यदि कालस्य ह्रस्वदीर्घप्लुतादिषु ।

दृश्यते भेदनिर्भासः स चिरक्षिप्रबुद्धिवत् ॥ ६३ ॥

ह्रस्वदीर्घप्लुतावृत्त्या नालिकासलिलादिषु ।

कथं प्रचययोग्यैः स्यात् कल्पनामात्रहेतुकः ॥ ६४ ॥

वास्तवे ह्रस्वादौ कालस्याभेदेऽपि चिरक्षिप्रज्ञानवदुपचरिते कालभेदे समाश्रीयमाणे ह्रस्वस्य पुनःपुनरुच्चारणे नालिकायाः पानीयस्रुतिरल्पा, तत्क्षिमागाधिका दीर्घस्योच्चारणावृत्त्या, ततोऽपि प्लुतस्य त्रिभागाधिकेति योऽयं प्रकर्षसम्बन्धः सलिलस्रुतेः, स कथं कल्पनामात्रकृतकालभेदात् स्वतः कालविभागशून्याद् ह्रस्वादिभेदाद् भवेत् । ह्रस्वादीनां ह्यभिन्नकालता पारमार्थिकी, कल्पिता तु भिन्नकालता । नच कल्पनाकल्पितोऽर्थोऽर्थक्रियास्वन्वयीति ह्रस्वादिसमुच्चारणे सलिलस्रुतिरेकरूपैव स्यात् । आदिग्रहणादन्येषां भावानां निष्पत्तिभेदो ह्रस्वादिसमुच्चारणे दृश्यमान उदाहार्यः । तस्मात् तत्त्वत एव भिन्नकाला ह्रस्वादयः शब्दा इति कालवृत्त्यनुरोधान्नित्यत्वव्याघात इत्यर्थः ॥ ६३, ६४ ॥

अत्र समाधिः —

अभिव्यक्तिनिमित्तस्य प्रचयेन प्रचीयते ।

अभिन्नमपि शब्दस्य तत्त्वमप्रचयात्मकम् ॥ ६५ ॥

शब्दस्य ह्रस्वादिभेदभिन्नस्यापि नित्यत्वात् कालावच्छेदाभावेऽपि तदभिव्यञ्जकध्वनिग्रामस्योपचयापचयाभ्यां कालभेदाद् व्यञ्ज्यव्यञ्जकयोर्भेदानवधारणाच्छब्देऽपि कालभेदानवधारणम् । प्राकृता हि ध्वनयः शब्दस्वरूपसंभेदेन श्रूयमाणाः स्वगतं कालभेदं तत्रावभासयन्ति । नहि व्यञ्जकध्वनिविवेकेन शब्दतत्त्वग्रहणम् । अन्त्येन ध्वनिना सह बुद्धौ शब्दोऽवभासत इत्युक्तम् । ततश्चाभिव्यञ्जकाधीनत्वाच्छब्दतत्त्वोपलम्भस्य यथा व्यञ्जकस्तद्धर्मः स्वरूपनिवेश्येवेति भिद्यते नालिकासलिलस्रुतिः । अत एव च 'तपरस्तत्कालस्य' (१-१-७०) इति ध्वनिगतकालाध्यासादुपपद्यते । वैकृतध्वनिजनितस्तु वृत्तिभेदो न भेदक इति निर्णीतमेव पूर्वकाण्डे । वक्ष्यते चाग्रे — 'सर्वश्च ह्रस्वदीर्घानुनासिकत्वादिधर्मत्रातः शब्दात्मनि व्यञ्जकाधीन' इति । ब्रह्मकाण्ड एव विस्तरेणोक्तं —

“नादस्य क्रमजन्मत्वान्न पूर्वो न परश्च सः ।

अक्रमः क्रमरूपेण भेदवानिव जायते ॥” (श्लो० ४९)

इत्यादि । तत्र चिराक्षिप्रज्ञानवन्नायमस्वरूपसमवायी कालभेदो येनाभेदस्य भाविकस्य भावात् कार्यभेदो न स्यादित्युच्यते । अपितु व्यञ्ज्यव्यञ्जकयोः शब्दनादयोरविवेकेन श्रोतृभिरभेदाध्यवसायाद् व्यञ्जकमन्तरेण शब्दस्वरूपान्यवस्थानादन्तरङ्गध्वनिनिहितः कालभेदो व्यवहाराङ्गमेवेत्यर्थः । नहि यथा ज्ञानस्य विषयस्तथा शब्दस्य ध्वनयः । विषयाकारस्य (शता?) आत्मकस्य ज्ञानाकाराद् विवेकेन संवेदनाच्छब्दध्वनीनां च विवेकात् । पूर्वपक्षे तु स्वरूपानिवेशी गजनिमीलितेन भेदेनिर्भासः शङ्कितः । तथाच कार्यभेदानुपपत्तिश्चोदिता ॥ ६५ ॥

न केवलं ह्रस्वदीर्घादावेव शब्दतत्त्वमभिन्नं, यावत् सर्वत्रैव पदवाक्यविषय इत्याह—

एवं मात्रातुरीयस्य भेदो दाशतयस्य वा ।

परिमाणविकल्पेन शब्दात्मनि न विद्यते ॥ ६६ ॥



मात्रायाश्चतुर्थस्य भागस्यापचिततरध्वनिव्यङ्ग्यस्य, दश अवयवा येषां ते दशतयाः समुदायाः ऋगात्मानः, तेषां समूहस्य दशतयस्य चतुष्पष्ट्यात्म-  
कस्य वेदराशेः प्रचिततरध्वनिव्यङ्ग्यस्य कालपरिमाणभेदेन विशेषो नास्ति ।  
द्वयोरपि शब्दयोर्नित्यत्वेन समानत्वाद् व्यङ्ग्यकगतः केवलं कालभेद इत्यर्थः ।  
तद्यथा हास्तिमशकज्ञाने स्वरूपेणैकरूपे अप्याकारोपप्लवाद् विलक्षणे इवानु-  
भूयेते, एवं शब्दात्मा स्फोटस्वभावः सर्वत्र पदवाक्यविषयेऽपि विलक्षणोऽभि-  
व्यङ्ग्यकभेदाद् विलक्षण इव चकास्ति ॥ ६६ ॥

यदि तर्हि ध्वनिभेदाद् ह्रस्वादिभेदः, कार्यभेदाभिधायिवृत्तिभेदोऽपि कथं स्यात् ।  
ततश्च हुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यं स्यादित्याशङ्क्याह —

अनुनिष्पादिकल्पेन येऽन्तराल इव स्थिताः ।

शब्दास्ते प्रतिपत्तृणामुपायाः प्रतिपत्तये ॥ ६७ ॥

प्राकृतध्वनिभिरभिव्यक्ते शब्दतत्त्वेऽनुरणनरूपा ये पश्चात्कालभाविनो  
ध्वनयः सन्तानेन वर्तन्ते श्रोत्रान्तराल इव स्थिताः, शीघ्रसन्तानोवर्तनात् ते  
श्रोत्रदेशमनुप्राप्ताः शब्दप्रचयग्रहणहेतुतां श्रोत्रगुणात् प्रतिपद्यमाना द्रुतादि-  
वृत्तिभेदं रचयन्ति । ततश्च ते शब्दतत्त्वाद् बहिर्भूता न भिन्दन्ति तत् । त-  
दुक्तं —

“शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदं तु वैकृताः ।

ध्वनयः समुपोहन्ते स्फोटात्मा तैर्न भिद्यते ॥”

इति । वार्तिकेऽप्युक्तं — “सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद्  
वृत्तयो विशिष्यन्ते” इति ॥ ६७ ॥

तदेवं जन्मवतां कालेनानवच्छेदाद् नित्यानां शब्दानां तदनुपपत्तिं चोदयित्वा  
व्यङ्ग्यकगतत्वेन समर्थितम् । इदानीं प्रकृतोऽयं कालस्य परोपाधिकं भेदव्यवहारं दर्श-  
यति —

विशिष्टमवधिं तं तमुपादाय प्रकल्पते ।

कालः कलावतामेकः क्षणमासर्तुभेदभाक् ॥ ६८ ॥

कलावतां सावयवानामनित्यानां भावानामवच्छेदकः कालो नियत-  
पदार्थोदयाद्यवधिपरिग्रहेण लवमुहूर्तादिविभागव्यवस्थामासादयति ॥ ६८ ॥

१. ‘ए’, २. ‘नात् ते’, ३. ‘णे’ ग. पाठः. ४. ‘कालव’ मूलकोशपाठः.



तथापि नैषा व्यवस्था भाविकीत्याह —

बुद्ध्यवग्रहभेदाच्च व्यवहारात्मनि स्थितः ।

तावानेव क्षणः कालो युगमन्वन्तराणि वा ॥ ६९ ॥

क्षणसन्तानो यावान् सङ्कलनाबुद्ध्यैकत्वेन गृह्यते, तावानेकः कालो मासादिरूपो व्यवस्थाप्यते । अपचयकाष्ठागतस्तु क्षण इत्युपचयकाष्ठाप्राप्तो मन्वन्तरमित्यादीति भावतो द्रव्यभूतस्यैकत्वेऽपि कालस्य कल्पनेयं बौद्धी । बुद्ध्ययानुसंहारकालपक्षे तु मुख्यैवेयम् ॥ ६९ ॥

ननु नालिकासुत्या क्षणाहोरात्रादिकालव्यवहार इति सैवास्तु कालः, किमपरेण तेन कल्पितेनेत्याशङ्क्याह —

प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां नालिकाविवराश्रिते ।

यदम्भसि प्रक्षरणं तत्कालस्यैव चेष्टितम् ॥ ७० ॥

घटिकोभयवर्तिनोऽम्भसश्छिद्रान्निस्सरतो यत् कस्यचिद् भागस्य पूर्वं निस्सरणमपरस्य तदैवानिस्सरणं, तत् कालकृतशक्तिप्रतिबन्धाभ्यनुज्ञासामर्थ्यम् । अन्यथा गुरुत्वादम्भोऽवयवी समस्तावयवव्यापी युगपन्निर्गच्छेत् । क्रमेण तु निस्सरणात् कालोऽत्र सव्यापारो व्यतिरिक्त इति नाम्भःस्रुतिरेव कालः । तत्परिच्छिन्ना तदपरकालपरिच्छेदायालम् । निमेषादिरपि सूक्ष्मेण क्रमरूपेण कालेन परिच्छिन्न इति क्रमाख्या कालशक्तिः सूक्ष्मरूपानुस्यूता सर्वभावेष्वाशक्यप्रतिक्षेपानुभूयमानत्वात् । सर्वा हि संवित् क्रमरूपाच्छ्रितेति अक्रमं परं तत्त्वमग्नीषोमस्तभावं सोमसूर्यादिरूपविवर्तदशावलम्बनेनाविरतपरिवर्तं प्राणिनामनुग्रहोपघाताय जगदण्डवृत्तिमातनुते । एतच्च वाक्यपदीये विस्तरेणास्माभिर्निर्णीतम् ॥ ७० ॥

कालस्य तद्वैकल्यरूपत्वाच्छिद्रापचयोपचयाभ्यामम्भःस्रुतेस्तद्भेदः कथमवधार्यत इत्याशङ्क्याह —

अल्पे महति वा छिद्रे तत्सम्बन्धे न भिद्यते ।

कालस्य वृत्तिरात्मापि तमेवास्यानुवर्तते ॥ ७१ ॥

१. 'नः पयस', २. 'त्सा' घ. पाठः. ३. 'ना' ग. पाठः. ४. 'कर्मरू'  
घ. पाठः ५. 'शाल', ६. 'येऽस्मा', ७. 'स्यै', ८. 'त्याह' ग. पाठः.

अल्पेन नालिकाच्छिद्रेणाम्भःसम्बन्धे सति कालस्य व्यापारः प्रति-  
बन्धाभ्यनुज्ञालक्षणो न भिद्यते । नापि महता छिद्रेणाम्भःसम्बन्धे सति ।  
एवमपि च कालात्माभिन्नरूपोऽपि तमेव छिद्रसम्बन्धमनुवर्तते । तदनुवर्त-  
नाच्चायमल्पच्छिद्रे प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाबाहुल्याद् दीर्घः कालोऽवधार्यते । अय-  
मर्थः — अभेदेऽप्यत्र कालस्य छिद्रविशेषसम्बन्धोपधीयमानो भेदोऽवधार्यत  
इति । अत एव घटिकावरुद्धमम्भो न पतति । छिद्रमुक्तं तु पततीति किं  
कालेन कार्यमिति न वाच्यम् । मूलभूतस्य कालव्यापारस्याप्रत्याख्येयत्वात् ।  
ये एवोपहितप्रतिबन्धाभ्यनुज्ञे कालकृते, ते एव घटिकावयवच्छिद्राभ्यामनुवि-  
धीयेते । यथा बीजस्याङ्कुरजननप्रतिबन्धाभ्यनुज्ञे कालकृते कुसूलक्षेत्राभ्यां  
पोष्येते । अत एवात्मापि तमेवास्यानुवर्तत इत्युक्तम् । दृष्टस्य हि कारणस्य  
कालशक्तेश्च परस्परमानुशुण्यात् साहर्भाव्ये नैकतरावलम्बनेनेतरप्रतिक्षेपो न्याय्यः  
॥ ७१ ॥

किं बहुना, स्वशक्तिवैचित्र्यादभिन्नोऽपि कालात्मा सर्वत्र भावेषु भेदमादर्शयती-  
त्याह —

आक्रीड इव कालस्य दृश्यते यः स्वशक्तिभिः ।

बहुरूपस्य भावेषु बहुधा तेन भिद्यते ॥ ७२ ॥

कालमुखप्रेक्षित्वाद् भावानामसौ प्रभुरेतैराक्रीडैराक्रीडमानस्तदुन्मज्जन-  
निमज्जने डोलाक्रीडावत् सम्पादयन् वर्तमानादिरूपवैचित्र्येण स्वसामर्थ्याध्या-  
सितमात्मभेदमुद्दर्शयति ॥ ७२ ॥

तथाहि —

त्वचिसारस्य वा वृद्धिं तृणराजस्य वा दधत् ।

तावत् तद्वृद्धियोगेन कालतत्त्वं विकल्पते ॥ ७३ ॥

तावदेव तत्परिमाणमेव कालतत्त्वं प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञामात्रहेत्वभिन्नं वं-  
शस्य वेणोः क्रमेण फलप्रसवपर्यन्तां वृद्धिमुपचयं सम्पादयत् ततोऽधिकतरां  
तालस्य वृद्धिं जनयत् तेन वृद्धिसम्बन्धभेदेन भावेष्वाक्रीडभूतेन भिद्यते । तथाच  
वंशस्य वृद्धिपर्यन्तः कालोऽल्पः, तालस्य तु भूयानवतिष्ठते । एवमन्यत्रापि भा-  
वेषु जन्मस्थितिविनाशावस्थाभेदैः सम्बन्धेन कालविभाग उदाहार्यः ॥ ७३ ॥

यदि तर्ह्यवस्थाभेदात् कालभेदः, अवस्थाविनाशादपि तस्य विनाशे नित्यत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह —

व्यतिक्रमेऽपि मात्राणां तस्य नास्ति व्यतिक्रमः ।

न गन्तुगतिभेदेन मार्गभेदोऽस्ति कश्चन ॥ ७४ ॥

कालाधिकरणत्वाद् भावानां तदवस्थानां चापगमेऽपि नाधारापगमः । यथा गन्तॄणां तद्गमनानां चोपरमेऽपि मार्गोऽध्वा नापैति । क्रियाव्युपरमादेव हि वसन्तादिकालोपरमो व्यवहियते परम् । नतु वस्तुतः कालोऽपैति, नित्यत्वात् ॥ ७४ ॥

तथाहि—

उदयास्तमयावृत्त्या ज्योतिषां लोकसिद्धया ।

कालस्याव्यतिपातेऽपि तादृर्म्यभिव लक्ष्यते ॥ ७५ ॥

सूर्यादिसञ्चारोपनीतविभागः कालास्मेति तदपगमादेवानपनयन्नपि व्यपगत इवावधार्यते गतमहो, व्युष्टा रजनी, निर्गतः शिशिर इति ॥ ७५ ॥

यतश्च ज्योतिर्गत्या कालनानात्वव्यवहारः, ततः सैव काल इत्यर्वागदर्शनाः केचिन्मन्यन्त इत्याह —

आदित्यग्रहनक्षत्रपरिस्पन्दमथापरे ।

भिन्नमावृत्तिभेदेन कालं कालविदो विदुः ॥ ७६ ॥

उदयावधिरस्तमयावसानः सूर्यसञ्चारो दिवसः । अस्तमयादिरुदयपर्यवसानो रात्रिः कालः । स च पञ्चदशावृत्तिः पक्षः । त्रिंशत्कृत्वो मासः । चन्द्रमसः सकलनक्षत्रातिक्रमो मास इत्येवं वा कल्पना । बृहस्पतेरेकराशिसञ्चरणं संवत्सरः । एवमन्येषामपि ग्रहनक्षत्राणां ज्योतिषशास्त्रप्रसिद्धेन गतिप्रचारभेदेन युगमन्वन्तरकल्पमहाकल्पादिप्रविभागः कालोऽनुसर्तव्यः ॥ ७६ ॥

तदेवमेषां क्रिया कालः प्रसिद्धा सती क्रियान्तरमप्रसिद्धं परिमापयतीत्याह —

क्रियान्तरपरिच्छेदे प्रवृत्ता या क्रियां प्रति ।

निर्ज्ञातपरिमाणा सा काल इत्यभिधीयते ॥ ७७ ॥

सूर्यादीनां गतिप्रचारो दिवसादिशब्दवाच्यः । गोदोहादिक्रियाविशेषश्च परिच्छिन्नपरिमाणत्वात् तदपराप्रसिद्धपरिमाणास्यादिक्रियाविशेषपरिच्छेद-

१. 'व व' घ. पाठः. २. 'लानां ना', ३. 'चित्तु मन्य' ग. पाठः. ४. 'स प' घ. पाठः. ५. 'स्त्रे' ग. पाठः.

हेतुत्वात् कालाख्यामासादयति । दिवसमधीते । रात्रिमधीते । गोदोहमास्ते । क्रियान्तरपरिच्छेदे प्रवृत्तेत्यनेनैव गतत्वात् क्रियां प्रतीति पुनर्वचनमपेक्षाभेदेन क्रियायाः कालत्वानियमख्यापनार्थम् । तथाचान्यतः प्रसिद्धपरिमाणो गोदो-  
हनादिरपि देवदत्तादिगतास्यादिक्रियाः परिच्छिन्दन् भवत्येव कालः ॥ ७७ ॥

अन्तर्मुखोऽप्यवरकान्तर्गतः सूर्यादिसञ्चारं नालिकास्रुतिं चानवधारयन् कथं काल-  
प्रविभागमवैतीत्याह —

ज्ञाने रूपस्य सङ्क्रान्तिर्ज्ञानेनैवालुसंहतिः ।

अतः क्रियान्तराभावे सा क्रिया काल इष्यते ॥ ७८ ॥

अन्तर्मुखोऽपि प्रकृतां काञ्चिदेव प्राणप्रवाहादिरूपां क्रियां बुद्धौ सङ्-  
क्रान्ताकारामवैति । बुद्ध्यन्तरैश्च तान् बुद्धिनिवेशिनः क्रियाक्षणान् सङ्कल-  
यति । तथाच बाह्यक्रियाभावेऽपि बुद्धिनिवेशिनीयं क्रिया बाह्यापरक्रियापरि-  
च्छेदकत्वात् काल इत्युच्यते । तथाहि भूयसीनां बुद्धीनामुदये बाह्ये चिरका-  
लत्वमवैति, अल्पीयसीनामुदये क्षिप्रकालत्वमिति । प्राणचारेण च कलयन्त्ये-  
वार्थान् योगिनः, अन्येऽपि प्राणक्षणगणनयेति प्रसिद्धमेतत् । तथाहि षष्ट्यु-  
त्तरशतत्रयावधिप्राणप्रचारनालिकाकलनया सहस्राण्येकविंशतिः षट्शतानि चा-  
होरात्रगणनामाहुः ॥ ७८ ॥

यदि तर्हि क्रियातिरिक्तो नास्ति कालः, तदा सत्तादृश्याः क्रियायाः सत्तान्तरेण  
क्रियाभूतेन योगाभावाद् भूता सत्तेति कथमुच्यत इत्याशङ्क्याह —

भूतो घट इतीयं च सत्ताया एव भूतता ।

भूता सत्तेति सत्तायाः सत्ता भूताभिधीयते ॥ ७९ ॥

भूतो घट इत्यत्र कस्य भूतत्वम् । न तावद् घटस्य, तस्य द्रव्यात्म-  
कत्वात् कालेनासंस्पर्शात् । क्रियाणां साध्यस्वभावानामपि करणभूतेन कालेन  
सम्बन्धात् । धातुवाच्या तु सत्ताख्या क्रिया भूतेति निष्ठाप्रत्ययेनावेद्यते । सा  
तु सत्तात्र घटसमवायिनीति पारम्पर्येण घटेन सम्बन्धो न तु साक्षाद् द्रव्य-  
कालयोः । व्यतिरिक्तकालदर्शनेऽप्यस्ति सम्बन्धः । क्रियामुखस्तु सः । एवं  
भूता सत्तेत्यत्रापि शाब्देन धातुवाच्यान्यां सत्ता क्रियारूपा, अन्या च प्राप्ति-  
पदिकवाच्या द्रव्यायमाणेति सत्तान्तरयोगे धातुवाच्यसत्ताभूतत्वद्वारेणैव



द्रव्यायमाणसत्ताभूतत्वसम्प्रत्यय इति न काचिदनुपपत्तिरित्यर्थः । नित्याया अपि सत्तायाः स्वाश्रयोपधानेन भेदे सति तद्वारेण त्रिकालयोगोऽविरुद्धः । गतमेतत् ॥ ७९ ॥

इदानीं कालस्वरूपे निर्णीते तदाश्रयः शास्त्रे व्यवहारो विचार्यते । 'वर्तमाने लट्' (३-२-१२३) इत्यत्रोक्तं 'नित्यप्रवृत्ते च कालाविभागादि'ति । नित्येष्वर्थेषु कालविभागाभावाद् वर्तमानत्वानुपपत्तेः शासितव्या भवन्ती । ननु च सम्प्रतितनत्वं वर्तमानत्वं भूतभविष्यत्प्रतियोगि । नित्येषु चाविच्छेदेन प्रवर्तमानेषु भूतभविष्यतोरभावात् सुतरां तदुपपत्तिः । तत्रोच्यते । इहेमे कालनिमित्ता व्यपदेशाः परस्परव्यावृत्तशरीराः कालकृतोपकाराणामेव भावानां युक्ताः । ते च जन्मवन्तः । तत्र हि नियतावधिजन्मपरिग्रहेणैतदुपपत्तिः । तथाहि साधनसन्निधानेऽभिमुखोत्पत्तयो भाविनः साधनादवासजन्मानो यावद्व्यवस्थानं वर्तमाना व्यपगतशरीरा भूताः । तदयं वर्तमानव्यपदेशो भूतभविष्यदवधिमध्यवर्ती, यत्र भूतभविष्यन्तौ न स्तः तत्र नैव सम्भवति । तदुक्तं माष्ये — 'भूतभविष्यत्प्रतिद्वन्द्वो वर्तमान' इति । यत्र हि भूतभविष्यन्तौ, उत्र तत्प्रतियोगी वर्तमान इत्यर्थः । नित्येषु च भूतभविष्यतोरभावात् तदभावः । प्रक्रमोपक्षया च भवन्ती शिष्येत्युक्तम् । सर्व एव तु कालप्रत्ययाः शिष्याः । अत एवाह — 'कालाविभागादि'ति । एवञ्च कृत्वात्र कालावच्छेदाभावात् कालोपाधिरूपा क्रियैव नास्ति । सा हि कालोपाधिः सक्रमा साध्यमानस्वभावा । तदभावश्चात्रेति क्रियाकारकोपाधिनिबन्धना सर्वैव व्यवस्था वक्तव्येत्युक्तं भवति । तत्र च परिहार उक्तः 'सन्ति च कालाविभागा' इति । स्थास्यन्ति पर्वतास्तिष्ठन्ति अस्थुरिति । पुनश्चोदितं — 'किं शक्यन्त एते शब्दाः प्रयोक्तुमिति' । सन्ति कालाविभागा इति । अयमभिप्रायः — कालविभागादेवैषां शब्दानां प्रयोगोऽसिद्ध इति चोद्ये कथमेष एव निश्चायकः कथ्यते इति । अत उक्तं — 'नावश्यं शब्दप्रयोगादेवे'ति । पूर्वापरीभूतस्याख्यातात् प्रतीतेः शब्दप्रमाणकानां तत एवार्थव्यवस्थानाद् भवेदपि शब्दप्रयोगः कालविभागे प्रमाणं, किन्त्ववधीर्यापि तमत्रार्थ एव कालविभागः सति-

१. 'लैर्न्य', २. 'तु', ३. 'लाविभागाद्' ग. पाठः, ४. 'नातु' घ. पाठः.  
 ५. 'नो', ६. 'त्र भू' ग. पाठः. ७. 'अ' घ. पाठः. ८. 'ल' ग. पाठः.  
 ९. 'ष नि', १०. 'त', ११. 'लप्रवि' घ. पाठः.

पाद्यत इत्यर्थः । तदाह — 'भूतभविष्यद्वर्तमानानां राज्ञां याः क्रियास्तास्ति-  
ष्ठतेरधिकरणमिति ॥ ७९ ॥

एतद्भाष्यं व्याचष्टे—

परतो भिद्यते सर्वमात्मा तु न विकल्प्यते ।

पर्वतादिस्थितिस्तस्मात् पररूपेण भिद्यते ॥ ८० ॥

पर्वतनद्यादीनामपि नित्यानामपरतत्सहचरितपदार्थगतसत्त्वोपाश्रयेण स-  
त्ताभेदात् कालभेदोपपत्तिः । सर्वमेव हि भावजातमुपाधिसंसर्गवशेन भिद्यते, न  
तु स्वरूपेणेति भिन्ना इति परोपाधिरित्युक्तमेव । राज्ञां हि क्रियाः पर्वतादि-  
स्थितेर्भेदकत्वाद् आश्रयत्वेन व्यवहियन्ते । यथाहि राजक्रियाणां त्रैकाल्यं  
क्रमिकत्वं साध्यमानता च, तथा तत्सहचरितानामपि पर्वतादीनां स्थितेस्तद-  
ध्यारोपं इति गौणस्त्रिकालविषयः प्रयोगोऽत्रोपपन्न इति न्याय्या भवन्ती ॥ ८० ॥

अथवा राजक्रियासाहचर्येण वर्तमानां स्थितिः प्रत्यवस्थमाश्रयोपकारमनुभवन्ती पर्व-  
तादीनां स्वयमेव भिद्यते । सहचरितक्रियाभेदेन तु स भेदस्तस्याः सारूप्यादनधिगतस-  
त्त्वो ज्ञाप्यत इत्याह —

प्रसिद्धभेदा व्यापारा विरूपावयवक्रियाः ।

साहचर्येण भिद्यन्ते सरूपावयवक्रियाः ॥ ८१ ॥

विसदृशस्वभावा अवयवक्रिया येषां व्यापाराणां ते पचिभिदिक्रिया-  
रूपाः प्रसिद्धभेदा भिन्नकाला विलक्षणा एव प्रतीताः । अधिश्रयणादयो हि  
पच्यवयवा विलक्षणाः, एवमुद्यमनादयो भिद्यवयवाः । ये तु सदृशावयव-  
क्रियान्यापाराः पर्वतादेरात्मभरणलक्षणस्थितिरूपाः, ते सादृश्यादेव दुरवधार-  
भेदा राजक्रियाभिर्विसदृशसन्तानाभिरवधृतविभागाभिः सहचरिताभिः काल-  
भिन्ना ज्ञाप्यन्ते । अतश्च ता राजक्रियाः परिच्छेदकत्वादाधारभूताः पर्वतादि-  
स्थितेः कालत्वेन व्यवहियन्ते । सूर्यादिसञ्चारविशेषोपलक्ष्यमाणभेदाश्चापि  
पर्वतादिस्थितयः, राजक्रियाणामुपलक्षणत्वात् । प्रसिद्धतरा हि राज्ञां क्रिया

१. 'रूप' क. पाठः. २. 'पदाश्र', ३. 'न तु भि', ४. 'ज्ञां क्रि', ५.  
नामपि स्थि' ग. पाठः. ६. 'पादिति' च. पाठः. ७. 'न', ८. 'मस्थि',  
९. 'तत्त्वात् प' ग. पाठः.

भाष्य उक्ताः । आधारावष्टम्भेन स्थितेः प्रतिक्षणमुपजनात् समाश्रितक्रमत्वे क्रियात्वमप्यविरुद्धम् । तथाहि — 'जन्मैवाश्रितसारूप्यं स्थितिरित्युक्तम् । नित्यानामपि चाधारेण प्रतिक्षणं ध्रियमाणत्वमविकल्पितपौर्वापर्यमेव जन्म-समारूपां प्रतिपद्यते । शाब्दे च व्यवहारे शब्दार्थोऽर्थ इत्याख्यातात् स क्रमः प्रतीयमानोऽर्थः क्रियालक्षणमनुपतत्येव । गतमेतत् ॥ ८१ ॥

उक्तमिदं वार्तिके — 'प्रवृत्तस्याविरामे शिष्या भवन्त्यवर्तमानत्वादि'ति । प्रवृत्तस्य मुख्यफलानवाप्तेर्यदा विरामो न भवति, अथच क्रियान्तरारम्भात् सा प्रवृत्ता क्रियातीता, तदा वर्तमानप्रत्ययो वक्तव्यः । इह वसामः । इह पुण्य-मित्रं याजयामः इति । क्रियान्तरे प्रवृत्तो याजयन्नप्येवं प्रयुङ्क्ते दक्षिणादि-मुख्यफलानवाप्तेश्च याजनामिसन्धेरविरतः । अत्र समाधिरुक्तः — 'न्याय्या त्वारम्भानपवर्गादि'ति । मुख्यस्य फलस्यानभिनिवृत्तेस्तत्पर्यन्तत्वाच्च क्रियायाः क्रियान्तरव्यवधानेऽप्यनपवृत्तैव क्रियेति वर्तमानप्रत्ययो भवन्ती न्याय्या । अथान्तरा क्रियान्तरैर्विच्छेदादवर्तमानत्वमभिमतमत्र चकास्ति, तदा 'अस्ति च मुक्तसंशये विरामः' इत्युक्तम् । भुङ्क्ते इत्यादावपि हि वर्तमाने निस्संशयो-ऽस्त्येवावान्तरक्रियाव्यवधिः । तथाहि — 'सोऽप्यवश्यं भुञ्जानो हसति जल्पति पानीयं वा पिवति' इति भाष्य उक्तम् ।

तदेतद् व्याचष्टे —

व्यवधानमिवोपैति निवृत्त इव दृश्यते ।

क्रियासमूहो भुज्यादिरन्तरालप्रवृत्तिभिः ॥ ८२ ॥

न च विच्छिन्नरूपोऽपि सोऽविरामाभिवर्तते ।

सर्वैव हि क्रियान्येन सङ्कीर्णोवोपलभ्यते ॥ ८३ ॥

पूर्वापरीभूतावयवसमाहारात्मको भुज्यादिक्रियासमूहोऽन्तरालपतित्वाभि-र्हाससङ्कथनादिक्रियाभिरतीतानागतक्षणानां व्यवधानमिव प्राप्नोति । वृष्टि-फलत्वाच्च भुजरेकः सन्तानो व्यवस्थित एवेतीवशब्दः न हि समूहव्यवधानम्, अपि तु क्षणानाम् । नच तावन्मात्रं क्रियास्वरूपम् । अनागतावयवभावं चाभिप्रेत्यातीतावयवकल्पनया निवृत्त इव स क्रियासमूहो दृश्यते । एवमपि

१. 'उपात्ताः १', २. 'तत्क्रियस्य' ग. पाठः. ३. 'स्य फ', ४. 'स्य फ'  
५. 'ने' च. पाठः. ६. 'रा क्रिया क्रि' ग. पाठः.



चान्तरालक्रियाभिरवयवद्वारेण विच्छिन्नस्वभावोऽसावा फलप्राप्तेरनुवर्तनादविर-  
तोऽवस्थित एव वर्तमानस्वभावः । न केवलं भुज्यादिरेव, यावद्वाससङ्कथनादि-  
रपि क्रियान्तरेर्व्यवधीयत एव । अक्षिनिमेषादेरपि व्यवधानम्, अन्ततः प्रश्नासो-  
च्छ्वासादेरपि भावात् । विश्रम्य विश्रम्य च क्रियारम्भात् सङ्कीर्णैव, नतु सर्वथा  
सङ्कीर्णा आ फलप्राप्तेर्विरामाभावात् । अन्तरालक्रियाणामवश्यम्भाविनीनां  
सङ्करकारित्वस्यायोगात् । सन्दर्शनादिफलपर्यन्तः क्षणसमूहः क्रिया । तत्र च  
भौतिकव्यापारोपरमेऽप्यन्तरा सन्दर्शनप्रार्थनादेर्मानसव्यापारस्य यावत् फला-  
भिगमः, तावदविराम एव । एवं याजनादेरप्यविरतत्वाद् वर्तमानता सिद्धा  
॥ ८२, ८३ ॥

एवं तावत् फलावसानः समूहः क्रियेति फलान्तरहेतुक्रियान्तरव्यवधानमुपेत्यापि  
वर्तमानत्वं समर्थितं, यद्वान्तरालप्रवृत्तं क्रियान्तरं भिन्नजातीयमेव न भवतीत्याह —

तदन्तरालदृष्टा वा सर्वैवावयवक्रिया ।

सादृश्यात् सति भेदे तु तदङ्गत्वेन गृह्यते ॥ ८४ ॥

तस्या भुज्यादिक्रियाया मध्यवर्तिनो ये क्रियाभेदा हसितादयस्ते भु-  
ज्यादेरवयवा एव, गुणव्यापाररूपा आचमनादिवदुपकारकत्वात् । ततश्चाचम-  
नादिभिः सादृश्यात् सत्यपि हासादीनां कचिदसन्निधानेऽपि भुजिनिर्वृतेः प्र-  
सिद्धतरैर्दध्युपसेचनादिभिर(नैः ? न्यैः)भेदे भुज्यङ्गत्वेन ग्रहणं, यथा द्विपुरुषबाहे  
भारे तृतीयस्योपनिपततः । तुशब्दोऽप्यर्थः । सुहृदो हि निर्वृतचेतसः परस्परं  
हाससङ्कथनादि कुर्वाणा एव भुजिं प्रतिपद्यन्ते । तदेवमत्र प्रत्यवयवं क्रियासमा-  
प्तिम् 'आदिकर्मणि न्याय्या त्वाद्यपवर्गात्' (महाभा० ३-२-१०२) इति  
निष्ठासमर्थनन्यायेनाभिप्रेत्य पूर्वपक्षः प्रवृत्तः । फलपर्यन्तक्रियासमूहाश्रयेण तु  
सिद्धान्त इति स्थितम् ॥ ८४ ॥

इदानीं सर्वत्रैव वर्तमानत्वं क्रियाया अनुपपन्नमित्याक्षिपति —

सदसद् वापि वस्तु स्यात् तृतीयं नास्ति किञ्चन ।

तेन भूतमविष्यन्तौ युक्त्वा मध्यं न विद्यते ॥ ८५ ॥

साध्यमानावस्था क्रिया भण्यते । तत्र च यः क्षणोऽन्तीतः, स सम्-  
सिद्धस्वभाव इति क्रिया तत्रातीता । यश्चासन्, स साध्यः स भावी क्षण इति

१. 'म्य क्रि' घ. पाठः. २. 'त्र यौ' ग. पाठ. ३. 'सस्य व्या', ४  
'व' घ. पाठः.



तत्र भविष्यदुपाधिका क्रिया । न चान्योऽस्ति कश्चित् क्षणः सदसदुभयरूपः ।  
विरुद्धस्वभावस्यैकत्वविरोधात् । ततश्च वर्तमानता धात्वर्थविशेषणं नोपपद्यते ।  
तदुक्तं भाष्ये —

“अनागते न पतसि अतिक्रान्ते च काक ! न ।

यदि सम्प्रति पतसि कृत्स्नो लोकः पतत्ययम् ॥

हिमवानपि चलती”ति । परोक्षा क्रिया फलेनानुमीयमानातीतत्वात् कथं वर्त-  
मानप्रत्ययेनोच्येत । एवं हिमवानपरिदृष्टसंयोगविभागक्रियाकार्यः कस्मान्न  
पततीति वर्तमानप्रत्ययेन व्यपदिश्येतेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

साध्यमानावस्थत्वमेव क्रियायाः स्वेन रूपेण सत्त्वं वर्तमानत्वमिति चेदाह —

निवृत्तिरूपमेकस्य भेदाभावाच्च कल्पते ।

सदसद् वापि तेनैकं क्रमरूपं कथं भवेत् ॥ ८६ ॥

एकस्यार्थात्मनो विभागाभावान्निष्पत्तिरूपं क्रमरूपत्वं क्रियालक्षणं  
नास्ति । तथाहि सद्वा वस्तु स्याद्, असद्वा । तत्र सद् विद्यमानत्वादेवानि-  
र्वर्त्यमनाश्रितक्रमरूपम्, असदप्यसत्त्वादेव तदवस्थायामनाश्रितनिवृत्तिरूपं  
कथं क्रमिकं स्यात् । न ह्यसतः सर्वधर्मशून्यस्य कश्चित् क्रमः । तृतीयराश्य-  
भावाच्च निर्वर्त्यमानं क्रमिकं क्रियारूपं नास्तीति कथं तद् वर्तमानं स्यात्  
॥ ८६ ॥

अत्रोच्यते — बहवः क्षणाः समाश्रितपौर्वापर्याः क्रियेति, सा फलोपजनात् प्राग्  
वर्तमानतामासादयेदिति । तदपि न । यतः,

बहूनां चानवस्थानादेकमेवोपलभ्यते ।

यथोपलब्धिस्मरणं तत्र चाप्युपपद्यते ॥ ८७ ॥

क्रमजन्मानोऽवयवा विप्रकीर्यमाणस्वभावाः न युगपत्कालेभाविनः ।  
ततश्च सन्निहित एक एव क्षणः समुपलभ्यत इति तस्य भेदाभावात् क्रमा-  
भावः । अथ बहवः क्रमिका युगपत् स्मर्यन्त इत्युच्यते, तदपि न । यस्माद-  
नुभवपूर्वकं स्मरणमेकस्य च क्रमानुभवो न वृत्त इति कथं स्मरणमपि तत्र  
क्रमावेदकं स्यात् ॥ ८७ ॥

१. ‘च्यते । ए’, २. ‘लविभा’ ग. पाठः. ३. ‘आ’ घ. पाठः.

नचापि बहूनामेकक्रियात्मकत्वं युज्यत इत्याह —

सदसद्रूपमेकं स्यात् सर्वस्यैकत्वकल्पने ।

निर्वृत्तिरूपं निर्वृत्तेः सामान्यमथवा भवेत् ॥ ८८ ॥

अतीतानागतानां सदसद्रूपाणां क्षणानामेकक्रियात्मकत्वाभ्युपगमे सर्वस्य वस्तुनः सदसद्रूपमयं विरुद्धमेकत्वं प्रसज्येत । न चैतद् युक्तं, विरुद्धानामनुभवैनैकत्वबाधात् । यद्वा बहूनां भिन्नानामेकत्वविरोधात् कश्चिदन्वयी स्वभाव एकः कल्पयितव्यः । तथाच निर्वृत्तेर्निष्पद्यमानायाः साध्यस्वभावायाः क्रियायाः निर्वृत्तिरूपं निष्पत्तियोग्यत्वं प्रत्येकं क्षणानामेकक्रियात्मकत्वं रूपं सामान्यं भवेत् । तथाचैका क्रिया न सिध्येदित्यभिप्रायः । बहूनां ह्यन्वयी कश्चित् स्वभावोऽङ्गीकृतः क्रियात्मा, न तु बहव एका क्रियेति क्रियाव्यक्तेरभाव एव । भिन्नानामेव हि क्षणानां निर्वृत्तिरूपान्वयो, न तु प्रत्येकं क्रियाव्यक्ति-स्वभावता तेषां सिध्यति । ततश्च कथं वर्तमानाः क्रियाः ॥ ८८ ॥

अत्र समाधिमाह —

कार्योत्पत्तौ समर्थं वा स्वेन धर्मेण तत् तथा ।

आत्मतत्त्वेन गृह्येत सा चास्मिन् वर्तमानता ॥ ८९ ॥

इहैकत्वं क्रियायाः क्षणसमुदायरूपायाः कल्पितम् । तथाहि — एक-फलोद्देशेन प्रवर्तमाना नियतपौर्वापर्याः क्षणाः क्रियेति फलाभेदादसावेका । एवं यथायथं फलभेदेन भिद्यते क्रिया । अत्र च सदसत्त्वेऽपि क्षणानां वर्तमानतोपपद्यत एव । नहि सत्त्वं वर्तमानतालक्षणं, किन्तु प्रारब्धापरिसमाप्त-त्वम् । तच्च यावतः क्षणसमूहस्य फलावधि प्रवृत्तिः, तावतः प्राक् फलोपज-नादभेदेनाध्यवासितस्यास्त्येव । कार्योत्पत्तौ च स एव समर्थः । स च मनो-व्यापारपूर्वभावी कायव्यापारपर्यन्तः साधनसंरम्भफलानुमेयः । तत्र च स्वेन क्रमात्मकेन धर्मेण युक्तं (इति) समूहरूपं यदात्मतत्त्वेनात्मीयेन विद्यमानेन स्वभावेन गृह्येत, तदा तस्यैवंविधस्य येयं विद्यमानता सा वर्तमानता । वाशब्दो वक्ष्यमाणपेक्षया विकल्पद्योतकः । अयमर्थः — नियतपौर्वापर्यः समूहस्तावत् क्रमिकः । तस्य च सदसद्रूपकत्वेऽपि फलावधि परस्परमध्यस्त-क्रमः सकलः सन्निहित एकैकोऽपि क्षणो वर्तमानतामनुभवति । यद्यपि च

१. 'त्मत्वं' ग. पाठः. २. 'त्रै', ३. 'प' क. पाठः. ४. 'त्मत्वा' घ. पाठः.

नासावेकः क्रमिक इति न क्रिया, तथाप्यपरक्षणगतः क्रमः तत्रानुभववास-  
नया निश्चीयत एवेति न कश्चिद् दोषः । तदुक्तं भाष्ये —

“क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुस्तदर्थं यद् विचेष्टितम् ।

तदपेक्ष्य प्रयुज्जीत गच्छतीत्यविचारयन् ॥”

इति । फलकामना मानसो व्यापारो भौतिकक्रियाप्रवृत्तौ हेतुः । क्रियार्थं  
विचेष्टितं (फलावसानो यः संरम्भः) । सामान्यविशेषभावेन च तदर्थता ।  
एवञ्च मानसव्यापारपूर्वकः कायव्यापारः फलावसानोऽभेदेनाध्यवसितो वर्त-  
मानक्रियास्वभावः स्ववाचकशब्दप्रतिपाद्य इति स्फुटमुक्तम् ॥ ८९ ॥

वाशब्दसूचितं पक्षान्तरमाह —

क्रियाप्रबन्धरूपं यद्ध्यात्मं विनिगृह्यते ।

सङ्क्रान्तबिम्बमेकत्र तामाहुर्वर्तमानताम् ॥ ९० ॥

पूर्वं क्षणसमूहस्यैकत्वमेकफलोद्देशेन समर्थितम् । इदानीं तु सङ्कलना-  
बुद्ध्युपाख्यस्य बुद्ध्याकाररूपत्वेन भाविकत्वमेकत्वमुच्यते । तथाहि — वि-  
प्रसृतावयवः क्रियाकलापो ज्ञाना(त्मनि) सङ्क्रान्ताकार एकस्मिन् यदावधार्यते,  
तदा तस्मादेकज्ञानादभेदात् तद्वद् वर्तमान एकश्च निश्चीयते । क्रमेणानुभू-  
तानामपि च सङ्कलना भवत्येवानुभववासनायाः प्रत्यासन्नत्वात् । अन्यथा  
समुदायादिज्ञानाभावः । अनुभवपूर्वकत्वं हि स्मरणस्य नियतं, न तु क्रमेणो-  
पलब्धं युगपत् स्मर्यते, शतादिप्रत्ययाभावप्रसङ्गात् । बुद्ध्याकारस्य च बुद्धि-  
(ही?) रूपतयाध्यवसायाद् बाह्यमेकं वर्तमानं व्यवहियते । तत्सिद्धौ च तद-  
पेक्षयातीतानागतसिद्धिर्नान्यथेति सिद्धं क्रियायाः कालत्रयविशेषणम् । गत-  
मदः ॥ ९० ॥

इह क्रियातिपत्तौ लक्ष्यविधाये भूतभविष्यन्तानुपादीयेते । तयोरनुपपत्तिं चोद-  
यति —

क्रियातिपत्तिरत्यन्तं क्रियानुत्पत्तिलक्षणा ।

न च भूतमनुत्पन्नं न भविष्यत् तथाविधम् ॥ ९१ ॥

‘यदि कमलकमाहास्यज्ञ शकटं पर्याभविष्यदि’ति कमलकमाहानशकटा-  
परिभावनलक्षणायाः क्रियाया अतिपत्तिः साधनशक्तिवैकल्याभियतानुत्पत्तिः ।



न चानुत्पन्नं क्रियास्वरूपं भूतं भविष्यद् वा शक्यते व्यवस्थापयितुम् । उत्प-  
न्नस्य हि सत्तातिक्रमो भूतः, समर्थसाधनसन्निधाने सम्भावितोत्पत्तिश्च भवि-  
ष्यन् । अत्र च साधनाभावात् सम्भावितापि नोत्पत्तिः । अत एवात्यन्तग्रहणेना-  
नुत्पत्तिर्विशेषिता ॥ ९१ ॥

अत्र भूतभविष्यद्व्यवहारं समर्थयते—

प्राग्विरुद्धक्रियोत्पादानिर्वृत्ते वा विरोधिनि ।

व्यापारेऽवधिभेदेन विषयस्तत्र भिद्यते ॥ ९२ ॥

यदि कमलकमाह्लास्यन्न\* शकटं पर्याभविष्यदित्यपरिभवस्य निमित्तं  
समर्थसाधनाह्वानं भविष्यदसम्भावयन्नेवमभिधत्ते । एवं चाह्वानविरोधिनः  
कमलकदेशान्तरगमनादपरिभवविरोधिनः शकटगुरुतरभारारोपाच्च पूर्वमप्रति-  
द्वन्द्विनो भविष्यत्त्वे कालस्यापेक्ष्यस्य भेदादवच्छेदात् क्रियातिपत्तेरपि भवि-  
ष्यद्विषयो विभज्यते । शकटापरिभवस्य क्रियारूपस्य निष्पत्तिः, कमलका-  
ह्वानाभावात्, तदाह्वानं च देशान्तरगमनान्न सम्पत्स्यत इति तस्य भविष्यतो-  
ऽसम्भावनायामत्यन्तानुत्पत्तिलक्षणस्य क्रियातिपत्तिरूपस्यापि भविष्यत्ता । यदि हि  
समर्थसाधनाह्वानं भविष्यति, तदा क्रिया सम्पत्स्यत इति तस्या भविष्यत्त्वे  
तदत्यन्ताभावोऽपि भविष्यन् । तथा यदि स तेन ब्राह्मणार्थिना दृष्टोऽभवि-  
ष्यदुताभोक्ष्यताप्यभोक्ष्यत, न तु भुक्तवानित्यत्राभोजनस्य भोजनप्रतिद्वन्द्विनो  
व्यापारस्यातीतत्वात् क्रियातिपत्तेरप्यवधिभेदादतीतविषयतया भूतत्वेन व्यव-  
हारः । गतमेतत् ॥ ९२ ॥

इदानीं कालप्रसङ्गेनायथाकालप्रत्ययविधानार्थं 'भातुसम्बन्धे प्रत्ययाः' (३-४-१)  
इति सूत्रं विचारयति —

व्यभिचारे निमित्तस्य साधुत्वं न प्रकल्पते ।

भाव्यासीदिति सूत्रेण तत् कालेऽन्यत्र शिष्यते ॥ ९३ ॥

इह यथास्वनियत एव काले प्रत्यया विहिता इति स्वकालव्यभिचारे  
कालान्तरे तेषां साधुत्वं न स्यात् । तद्यथा 'भाव्यासीदमिष्टोमयाज्यस्य पुत्रो

१. 'त्यत्र प' ग. पाठः. २. 'तो', ३. 'तो काले पक्षस्य', ४. 'स्तिरु-  
पक्ति' क. पाठः. ५. 'को भ', ६. 'त्रामिन्नभो' ग. पाठः. ७. 'वि' क. पाठः.

\* इतः परं पञ्चमेकं च. मातृकायां लुप्तम् ।



जनिते'त्यादौ भावीति भविष्यत्काले प्रत्ययोऽन्वाख्यातः, आसीदिति भूतकालेन सम्बन्धं न यायात् । तथा अग्निष्टोमनेष्टवान् इति भूते प्रत्ययोऽन्वाख्यातो जनितेति भविष्यत्कालेन सम्बद्धो न स्यादिति सूत्रारम्भः । धातूनां स्वतःसम्बन्धाभावात् तदर्थोऽत्र धातुरित्युक्तः । भेदाविधानत्वाच्च सम्बन्धस्य वृत्तावनेकसंख्यान्तर्भावः । साधनद्वारेण च धात्वर्थानां विशेषणविशेष्यभाव-लक्षणः सम्बन्धः । प्रत्ययाधिकाराच्च प्रत्ययपरिग्रहे सिद्धेऽधात्वधिकारविहित-प्रत्ययस्यापि मतुपो वर्तमानकालसत्तोपाधिपरित्यागे कालान्तरेऽपि सति धातु-सम्बन्धे साधुत्वं यथा स्यादिति पुनः प्रत्ययग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं भाष्ये 'गोमानासीद् गोमान् भविते'ति । तदेतत् सूत्रं वार्तिके प्रत्याख्यातं 'धातुसम्बन्धे प्रत्ययस्य यथाकालविधानात् सिद्धमि'ति । यथास्वं कालेषु प्रत्ययाः पदसंस्कारदर्शने विहिता इत्यन्तरेणाप्येतत्सूत्रं सिद्धमिष्टमित्यर्थः ॥ ९३ ॥

अत्रोच्यते—

स्वकाल एव साधुश्चत् कालभेदे गतिः कथम् ।

भाव्यादिशब्दस्य स्वकाले संस्कारेऽङ्गीक्रियमाणे सत्यासीदिति प्रयोग-सम्बन्धे कालान्तरप्रतीतिः कुतस्त्या । अत्राप्युक्तं वार्तिके — 'उपपदस्य तु कालान्यत्वमि'ति । उपपदस्य विशेषणस्य विशेष्यसम्बन्धात् तत्कालत्वं वाक्यादवसीयत इति वाक्यार्थोऽसौ पदसंस्कारवेलायामसंनिहितो नाङ्गम् ॥

एतद् व्याचष्टे—

वाक्यार्थादतदर्थेषु विशिष्टत्वं न सिध्यति ॥ ९४ ॥

सोऽर्थो वाक्यार्थपर्यालोचनागम्यो येषां पदानां न भवति तेष्वतदर्थेषु वाक्यार्थयोग्यार्थेषु सत्सु वाक्यार्थस्य तैरवच्छेदाद् विशिष्टत्वं न भवति । तथाच भावीत्यस्य भूतकालानुपादानाद् आसीदित्यनेन सम्बन्धाभावाद् वाक्यार्थो विशिष्टो नावतिष्ठेत् । तस्मादेकवाक्यतावशाद् विशेष्यकालानुवृत्तौ विशेषणस्य सिद्धायां नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः ॥ ९४ ॥

प्रत्युत सूत्रारम्भे विवक्षितोऽर्थो न प्रतीयतेत्याह—

तदर्थश्चेदवयवो भाविनो भूततामतिः ।

न स्यादस्यन्तभूतत्वमेवैकं तत्र सम्भवेत् ॥ ९५ ॥

यद्यस्माद् वचनाद् भावि कृत्यमासीदित्यादौ वाक्येऽवयवो भावीत्यादि-  
विशेषणभूतः प्रधानभूताख्यातविषयभूतकालाभिधायी व्यवस्थाप्यते, तथा  
भविष्यतः कृत्यस्य या भूतकालता प्रतिपिपादयिषिता सा न विज्ञायेत । के-  
वलमासीदित्यनेन भूतताया गमिताया अपि भावीत्यनेन पुनः श्रुतितुल्येनाव-  
धारणं प्रतीयेत । तथाच यदिदं कृत्यं कर्तव्यरूपं वस्तु तदासीदेव भूतमेवेति  
वाक्यार्थोऽवतिष्ठेत । न चैष विवक्षितः । तस्मात् स्वकाल एवान्वाख्यानाद्  
वाक्यार्थपर्यालोचनाद् भाविनो भूततागतिः सिध्यति । विवक्षिता भाव्यवस्था-  
प्यस्य कृत्यस्यातीता । सम्प्रतीदं वर्तमानं जातम् । त्रैयध्विका हि पदार्थाः  
पूर्वमुपपादिताः । तथाच भविष्यदध्वनोऽतीताध्वप्रवेशो न्याय्यः । यथोक्तं भ-  
गवता व्यासमुनिना —

“अवश्यंभाविनं नाशं भावित्वाद् विध्युपस्थितम् ।

अयमेव हि ते कालः पूर्वमासीदनागतः ॥”

इति ॥ ९५ ॥

नन्वेवं स्वकालेऽन्वाख्यातस्य वाक्यार्थात् कालान्तरावगतावप्युपातकालत्यागप्रसङ्गः ।

न प्रसङ्ग इत्याह—

विशिष्टकालता पूर्वं तथापितु विशेषणे ।

आश्रयात् सोऽन्तरङ्गत्वात् तत्र साधुर्भविष्यति ॥ ९६ ॥

पदान्तरसम्बन्धात् पूर्वं भाव्यादिशब्दस्य विशिष्ट एव स्वकाले व्यु-  
त्पादितत्वात् साधुत्वम् । विशेषणेऽपि च तस्य पदान्तरसम्बन्धे तथैव विशि-  
ष्टकालता । यस्मादजहदेव स्वकालयोगं तत्र विशेष्यकालमनुवर्तते । भाविनो  
हि भूतता । अतश्च योऽसावाश्रितः स्वकालः संस्कासनिमित्तत्वेन, तस्य पूर्व-  
मेवाश्रयणादन्तरङ्गत्वे सति तत्रैव साधुः शब्दो भाव्यादिः पदान्तरयोगेऽपि ।  
न तु स्वकालत्यागः, तद्गतत्वेनैव वाक्यार्थाद् विशिष्टतागतेः । एवमग्निष्टोम-  
याज्यस्य पुत्रो जानितेत्यत्र भूतस्यैव भाविता वाक्यार्थात् । सूत्रारम्भे त्व-  
त्यन्तं भविष्यत्तैव गम्येतेति प्रत्याख्यातं सूत्रम् ॥ ९६ ॥

वार्त्तिकमिप्रायेण केचित् तु समर्थयन्ते । कथमित्याह—

आमिश्र एव प्रक्रान्तः स पदार्थस्तथा विधिः ।

केवलस्य विमिश्रत्वं नित्येऽर्थे नोपपद्यते ॥ ९७ ॥

इह प्रयुक्तानां शब्दानामन्वाख्यानाद् व्यवहाराय शब्दप्रयोगाद् वाक्यमेव तदङ्गमन्वाख्येयम् । तथाच पदान्तरार्थसमन्वययोग्यपदार्थापोद्धारपूर्वकं पदानामनुशासनाद् वाक्यावधिकेऽन्वाख्याने प्रथमत एव सर्वः पदार्थो विशिष्टः आमिश्र एवोपात्तः, यादृशो वाक्यप्रयोगादवसीयते । इतरपदार्थसमन्वयानिरपेक्षं तु पदानुशासने केवलस्य पूर्वमवस्थितस्य पश्चादितरपदसमन्वये विशिष्टतायां नित्यः शब्दार्थसम्बन्धो विरुध्येत ।

“सामान्यार्थस्तिरोभूतो न विशेषेऽवतिष्ठते ।

उपात्तस्य कुतस्त्यागो निवृत्तः क्वावतिष्ठताम् ॥”

इत्यादि चात्र दूषणमुक्तम् ॥ ९७ ॥

एवं सामान्येनाभिधाय एतदेव प्रकृते योजयति —

शुद्धे च काले व्याख्यातमामिश्रे न प्रसिध्यति ।

साधुत्वमयथाकालं तत् सूत्रेणोपदिश्यते ॥ ९८ ॥

भावीति भविष्यति भूतेनासंसृष्टे प्रत्ययः साधुरुक्तः । स भूतसंसृष्टे न प्राप्नोति प्रथममेवापेक्षिते । तस्मात् सूत्रेण व्यामिश्रे काले प्रत्ययविधानमुपपद्यते ॥ ९८ ॥

विशेषाभावात् तर्हि भूतकालोऽप्यासीदिति भावीत्येतद्भविष्यत्कालसमिश्रे कस्मात् साधुर्न भवतीत्याह —

आख्यातपदवाच्येऽर्थे निर्वर्त्यत्वात् प्रधानता ।

विशेषणं तदाक्षेपात् तत्काले व्यवतिष्ठते ॥ ९९ ॥

भूतं भाव्यायोपदिश्यत इत्याख्यातवाच्या क्रिया साध्यमानस्वभावा सर्वत्रैव वाक्यार्थभूता प्रधानम् । नामपदवाच्यं तु सिद्धस्वभावं कारकं गुणभूतम् । प्रधानानुयायिनैश्च गुणाः, न तु गुणानुयायि प्रधानमित्याख्यातवाच्येनार्थेन स्वोपकारायाक्षिप्तो नामपदवाच्योऽर्थो गुणभूतस्तत्कालमनुविधत्ते । एवंच न्यायेनैव समन्वयान्यथानुपपत्त्या गुणप्रधानसन्निधावेकस्मिन् वाक्ये प्रधानानुयायित्वाद् गुणानां प्रधानानुग्रहाय तत्कालस्यापि स्वकालपरित्यागेनैवानुवर्तनात् भाव्यासीदित्यादिप्रयोगे सिद्धे नार्थः सूत्रेणेति । एतदुक्तं भवति — आमिश्रत्वं हि सर्वत्र सम्बन्धे सति पदार्थानां यथायोगं विशिष्टम-

१. 'दा', २. 'दातु' ग. पाठः. ३. 'ने पू', ४. 'षो' घ. पाठः. ५. 'त्य', ६. 'स्यै', ७. 'नो गु' ग. पाठः. ८. 'ति प्र' घ. पाठः.



स्त्येव । केवलं पदान्तरप्रयोगं विना न निश्चीयते तदित्येतावता सामान्येऽर्थे पदं वर्तते, विशेषेऽर्थे वाक्यमित्युच्यते । न तु त्यागग्रहौ कौचित् ॥ ९९ ॥

तथा विधेयार्थे पदसंस्कारादामिश्रेऽपि प्रक्रम एव वृत्तः संस्कारः । नहि कालान्तर-  
व्यतिभिन्ने स्वकाले निषेधोऽस्ति प्रत्ययस्य । तस्मान्नार्थोऽत्र यत्नेनेत्याह —

**सम्प्रत्ययानुकारो वा शब्दव्यापार एव वा ।**

**अध्यस्यते विरुद्धेऽर्थे न च तेन विरुध्यते ॥ १०० ॥**

इह वचनेनार्थानां स्वभावातिक्रमाभावात् कालान्तरे साधुत्वानुशासन-  
मात्रात् तत्र प्रतीतिर्नोपपद्यत इत्यकिञ्चित्करं सूत्रम् । सङ्गतिस्तु गुणप्रधानभा-  
वेन समन्वयोपपत्तेः प्रधानकालानुरोधेनैकवाक्यतावशेन दर्शिता । अथवा य-  
थास्वं कालेष्वेव सम्बन्धेऽप्येते प्रत्ययाः । अध्यारोपेण तु समन्वयः । तथा-  
ह्यग्निष्टोमयाजीत्यनेन भूतावेशिष्ट एवार्थः प्रत्याग्यते । जनितेत्येतत्सम्बन्धे तु  
स भूतकालावाच्छिन्नो ज्ञानाकारोऽनुपपद्यमानो विरुद्धे तस्मिन् भविष्यति का-  
लेऽध्यस्यते समारोध्यते । योऽयं भविष्यन् कालो जनिर्तुः, तत्र जन्मोत्तर-  
कालमग्निष्टोमकरणयागसमाप्तिमाश्रित्याधुनैव भूतकालोऽयमुपात्तः । तेनाय-  
मर्थः — सोऽस्य पुत्रो जनिता, योऽग्निष्टोमेन यष्टेति । यद्वा शब्दस्याग्निष्टो-  
मयाजीत्यस्य व्यापारः स्वार्थाभिधानलक्षणो भविष्यति कालेऽध्यस्यते । उत्प-  
त्त्यमानस्यार्थस्यानेन प्रतिपादनानुपपत्तेर्भावी व्यापारोऽस्य । सोऽस्य पुत्रो  
जनिता, यो जातोऽभिवृद्धोऽग्निष्टोमयाजीतीमं व्यपदेशं लप्स्यत इत्यर्थः । तदे-  
तदुक्तं भाष्ये — ‘कदा चैवं व्यपदेश्यते । यदानेनेष्टं भवती’ति । तदित्थं  
सम्प्रत्ययानुकारेण शब्दव्यापारेण वाध्यस्यमानेन सोऽर्थो विरुद्धत्वाभिमतो न  
विरुध्यते । नास्त्यत्र समन्वयविरोध इत्यर्थः ॥ १०० ॥

एतदेव निदर्शनेन व्युत्पादयति —

**भूतं भविष्यदित्येतौ प्रत्ययौ वर्तमानताम् ।**

**अत्यजन्तौ प्रपद्येते विरुद्धाश्रयरूपताम् ॥ १०१ ॥**

तद् वस्तु भूतं, भविष्यदन्यद् इत्येतौ प्रत्ययौ ज्ञाने समुत्पद्यमानौ  
स्वतो वर्तमानकालावपि विषययोः स्वकालविरुद्धयोर्भूतभविष्यतोराकारं धार-  
यतो यथा, एवं स्वकालपरित्यागेन कालान्तरेऽध्यारोपोऽत्र युक्त इत्यर्थसङ्-

१. ‘तु’, २. ‘ये’, ३. ‘ला’, ४. ‘लविषयाप’ ग. पाठः. ५.  
‘र्थगृही’ घ. पाठः.



गृहीतः साध्यान्वयः । भूतभविष्यदाकारौ हि प्रत्ययौ भूतभविष्यद्रूपतया  
स्वाकारमध्यवस्यतोऽपरित्यक्तवर्तमानस्वसंवेदनरूपौ । एवमभिष्टोमयाजीति सं-  
प्रत्ययानुकारोऽपि स्वकालमजहदध्यारोपविषयस्य विरुद्धस्य भविष्यत आश्री-  
यमाणस्य रूपं प्रतिपद्यते । न ह्यध्यस्यमानं स्वरूपं जहाति गोत्वमिव बाहीके  
॥ १०१ ॥

इदानीं कालप्रसङ्गेन वर्तमानसामीप्यं विचारयति —

अध्वनो वर्तमानस्य यः शेषो य उपक्रमः ।

तद् वर्तमानसामीप्यं शास्त्रे भेदेन दर्शितम् ॥ १०२ ॥

आ फलसमाप्तेः क्रियाबन्धोऽव्युपरतो वर्तमानः काल इत्युक्तम् । तस्य  
च यः शेषः समाप्तत्वेऽपि संस्कारानुवृत्तिलक्षणः, तद् भूतविषयं वर्तमान-  
सामीप्यम् । यश्चार्म्भो मानसः सङ्कल्पो वर्तमानस्य, तद् द्वितीयं भविष्य-  
द्विषयं वर्तमानसामीप्यम् । तत्र कायव्यापारादर्शनाद् वर्तमानतानवसाये भूत-  
भविष्यत्त्वभावे वर्तमानप्रत्यया अतिदिश्यन्ते । वावचनात् पक्षे भूतभविष्य-  
त्प्रत्ययानामनुशासनाच्चेदं वर्तमानमेव सद् भेदेनोपादीयते । अत्रापि पूर्ववत्  
स्वकाल एव गच्छामीत्यादिपदस्य संस्कारः । अतो हि वर्तमानस्यैव प्रतीतिः ।  
पदान्तरप्रयोगे तु तत्कालेऽध्यारोपः । वावचनात् पक्षेऽध्यारोपितरूपाश्रयाद्  
भूतभविष्यत्प्रत्यया भवन्तीति नार्थो यत्नेन ॥ १०२ ॥

प्रार्थनास्वभावाशंसा प्रतीतिविशेषत्वाद् वर्तमाना प्रत्युपस्थिता । कथं भविष्यत्कालेति  
भाष्येऽभिहितं तत्र आह —

आशंसा वर्तमानापि विषयेण भविष्यता ।

भाष्ये भविष्यत्कालेति कार्यार्थं व्यपदिश्यते ॥ १०३ ॥

ज्ञानस्वभावत्वाद् वर्तमानकालापि प्रार्थ्यमानस्य विषयस्यानागतत्वाद्  
विषयधर्मेण भविष्यत्कालाशंसा व्यपदिष्टा । तथाच भूतप्रत्ययलक्षणं कार्यं भ-  
विष्यति विषये निर्देष्टुं युक्तम् ॥ १०३ ॥

यदि विषयधर्मेणापि व्यपदेशो भवति, तदेव्यमाणस्यानागतत्वादिच्छापि भविष्य-  
त्काला स्यादिति तत्र चिकीर्षतीति वर्तमानकालप्रत्यया अप्यतिवेष्टव्या इत्याशङ्क्याह —

इच्छा चिकीर्षतीत्यत्र स्वकालमनुरुध्यते ।

भविष्यति प्रकृत्यर्थे तत्कालं नानुरुध्यते ॥ १०४ ॥

चिकीर्षतीत्यत्र येयमिच्छा सनन्तधातुवाच्या, सा प्रधानम् । तदुप-  
सर्जनभूता करोतिक्रिया तद्विषयः । तस्योपसर्जनस्य भविष्यत्कालत्वेऽपि सनः  
प्रकृतिभूतधातुवाच्यस्य 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत' इति सनन्तधातु-  
वाच्याया इच्छाया वर्तमानत्वात् स एव कालेनानुवर्त्ये इति सिद्धो वर्तमान-  
प्रत्ययः । नहि प्रधानं गुणाननुविधत्त इति गुणभूतकरोतिक्रियाकालानुवृत्ति-  
रत्र नास्ति ॥ १०४ ॥

आशंसायामपि स्वकालानुवृत्तिः कथं न भवतीत्याह —

आशंस्यमानतन्त्रत्वादाशंसायां विपर्ययः ।

प्रयोक्तृधर्मः शब्दार्थे शब्दैरेवानुषज्यते ॥ १०५ ॥

यथेच्छा प्रत्ययार्थत्वात् प्रधानं, नैवमाशंसा । नहि सा प्रत्ययवाच्या,  
अपितु तद्विषय एवाशंस्यमानः प्रत्ययामिधेयः । प्रयोक्तृधर्मो ह्याशंसा, न  
शब्दार्थः । तथाहि — उपाध्यायश्चेद् आगतो व्याकरणमधीतमेवेत्याशंस्य-  
मानमुपाध्यायागमनं व्याकरणाध्ययनं च प्रत्ययवाच्यं तन्त्रं प्रधानमिति  
तत्कालानुवृत्तिरेव न्याय्या । एतदाशंसिना तु प्रयोक्त्रा वाक्यमिदं प्रयुक्तमिति  
गम्यमानत्वमाशंसायाः । कथं तर्हि प्रयोक्तृधर्म आशंसा शब्दसंस्कारनिमित्तम् ।  
शब्दार्थो हि संस्कारनिमित्तं न्याय्य इत्याशङ्क्योक्तं — प्रयोक्तृधर्मः शब्दार्थे  
शब्दैरेवानुषज्यत इति । अध्यारोप्यते प्रयोक्तृधर्मः प्रयोज्यस्य शब्दस्याभिधेये  
शब्देनैव । तस्मिन् हि प्रयुक्ते गम्यते स धर्मः प्रयोक्तरीति गम्यमानत्वादा-  
बाधादिवद् युक्तं शब्दसंस्कारनिमित्तत्वमस्य । पुरुषधर्मेऽपि हि शास्त्रमधि-  
कृतमिति विचारितं वाक्यपदीये । गतमेतत् ॥ १०५ ॥

इह वार्तिककारः पपाठ — 'अनिष्पन्ने निष्पन्नशब्दः शिष्योऽनिष्प-  
न्नत्वादि'ति । अनिर्वृत्ते कार्ये भूतप्रत्यया वक्तव्या इत्यर्थः । तद्यथा 'देवश्चेद्  
वृष्टः, सम्पन्नाः शालय' इति । निष्पन्नसदृशार्थोऽनिष्पन्न इति पर्युदासेन  
योग्यहेतूपनिपाते सम्भाव्यमाननिष्पत्तिरुच्यते । तेनानागतमात्रे भूतप्रत्यया  
न भवन्ति । अनिष्पन्न इत्युक्तेऽपि चानिष्पन्नत्वादिति हेतूपदर्शनम् । उपचारेणायं  
प्रयोगो न वेदेतव्य इत्यर्थः । अनागतरूपेणैवानुपचरितातीतावस्थे न कार्य-

१. 'स' घ. पाठः. २. 'त्येत इ' ग. पाठः. ३. 'शा' मूलकोशपाठः.  
४. 'वे' ग. पाठः.

मत्र प्रतीयत इत्युपसङ्ख्येयो भूतप्रत्यय इत्यर्थः । अत एव भाष्यं 'तत्र भवितव्यम् । निष्पत्स्यन्ते शालयः' इति भविष्यत्प्रत्ययस्यैव युक्ततामाह । अस्य प्रत्याख्यानं — 'सिद्धं तु भविष्यत्प्रतिषेधादे'ति । 'देवश्चेद् वृष्टः, सम्पत्स्यन्ते शालय' इति केनचिदुक्ते, 'मैवं वोचः, सम्पन्नाः शालय इत्येवं ब्रूही'ति भविष्यद्वाचिनः शब्दस्य लोके प्रतिषेधो दृश्यते । भूतवाचिन एव त्वभ्य-  
नुज्ञानमिति वार्तिकार्थः ।

तदेतत् कथं भवतीति वार्तिकमिप्रायमाचष्टे —

अप्शालिबीजसंयोगे वर्तते निष्पदिर्यदा ।

तत्रावयववृत्तित्वाद् भविष्यत्प्रतिषेधनम् ॥ १०६ ॥

इह निष्पत्तिर्धात्वर्थः समग्रसाधनसम्पत्तौ फलोपजनो मुख्यः । स यदावयवमात्रे जलशालिसम्बन्धमात्रेऽध्यारोप्यते, तदा तावन्मात्रस्य वर्षमात्रेण सम्पत्तेरतीतो धात्वर्थ इति सिद्धा भूतप्रत्ययाः । भविष्यत्प्रत्ययानामयमविषय एव जलशालिसंयोगस्य निष्पत्तेरिति भविष्यतः प्रतिषेधो युक्तः ॥ १०६ ॥

यदा तु मुख्य एव निष्पत्त्यर्थः, तदात्र कथं भूतकालतेत्याह —

फलप्रसवरूपे तु निष्पदौ भूतकालता ।

धर्मान्तरेषु तद्रूपमध्यस्य परिकल्प्यते ॥ १०७ ॥

समग्रसाधनसन्निधानसाध्ये यदा निष्पदिलक्षणे धात्वर्थे फलजन्मपर्यन्ते निष्पदिर्धातुर्वर्तते, तदा पूर्वेषु कार्यनिष्पत्तेरन्येषु कारणाश्रितेषु बीजोदक-संयोगाहितातिशयेषु धर्मेषु तत् कार्यनिष्पत्तिरूपमध्यस्यते । तेषामतीतत्वात् फलप्रसवस्याप्यतीतता परिकल्प्यत इति सिद्धा भूतप्रत्ययाः ॥ १०७ ॥

प्रकारान्तरेणोपचारमाह —

उपयुक्ते निमित्तानां व्यापारे फलसिद्धये ।

तत्र रूपं यदध्यस्तं तत्कालं तत् प्रतीयते ॥ १०८ ॥

सामग्रीसाध्यत्वात् कार्यस्य बहूनि निमित्तानि सापेक्षाणि जनकानि । तेषां फलजन्मनि यो व्यापार उपकारस्तस्योपयुक्तत्वात् फलस्य यद्रूपं भावि,



तत्र तस्मिन् हेतूपकाररूपं तद् अध्यस्तं, तस्य हेतुव्यापारस्यातीतत्वादतीत-  
कालत्वे तदभेदापन्नं तत्फलमपि तत्कालमतीतकालमवसीयते । पूर्वं कारण-  
धर्मेषु फलस्याध्यारोपः, इह तु फले कारणधर्माणामिति विशेषः । उपचार-  
प्रयोजनं तु कारणानामत्र समर्थतरत्वप्रतिपादनम् । एतेन च 'हेतुभूतकाल-  
सम्प्रेक्षितत्वादि'ति द्वितीयं प्रत्याख्यानवार्त्तिकं विवृतम् । निमित्तस्य वर्षस्य  
योऽतीतः कालः स कार्येऽध्यस्यते । कारणान्तरपेक्षाभावप्रतिपादनाय प्र-  
तीयत इत्यर्थः । निष्पन्नत्वे निष्पन्नकार्याणि शालयः कथं तदानीमेव न  
कुर्वन्तीति चोदयित्वोक्तम् — 'अन्यद् इदानीमुच्यते' इति । यद्यर्थक्रियाकरणं  
शालीनां निष्पत्तिः, तदा कोष्ठस्था अपि न निष्पन्नाः स्युः, अर्थक्रियायां  
भुजिलक्षणायामवहननाद्यपेक्षणात् ॥ १०८ ॥

अथ हेतूपकारसमाप्तिमात्राधीना निष्पत्तिः, तदा यथायथं हेतूपयोगनिष्पत्तौ निष्प-  
त्तिव्यवहारः सिद्ध इत्याह —

**निष्पत्तावधिः कश्चित् कश्चित् प्रतिविवक्षितः ।**

**हेतुजन्मव्यपेक्षातः फलजन्मेति चोच्यते ॥ १०९ ॥**

इह कश्चिद् बीजसलिलसंयोगमात्राधीनां निष्पत्तिं शालीनां मन्यते,  
कश्चिदुत्तरकालभाव्यातपादिसंयोगजनितोपकारपरम्पराधीनाम्, इति निष्पत्ति-  
हेतुरनवस्थितः । कारणस्य ह्युपकारविशेषरूपापनायैवमुच्यते । तत्र च  
प्रथमतरनिमित्तगतोपकाराधिक्यकल्पनायां निमित्तान्तरव्यापारापह्वेन तावत्  
एव हेतोर्जन्मनः फलजन्मव्यवहारः, आतपादिसंयोगलक्षणहेतुजन्मनो वेति  
तस्यातीतत्वात् फलमप्यतीतव्यवहारयोग्यम् । एष चोपचाराश्रय एव व्यवहारो  
हेतुभूतकालसंप्रेक्षाया इति नर्तेऽध्यासाद् भवत्यसौ । जलबीजसंयोगमात्रं तु  
निष्पदिवाच्यमाश्रित्य पूर्वः परिहारः । अत्र निष्पद्यर्थो गौणः । उत्तरत्र तु  
परिहारे निष्पद्यर्थो मुख्यः, कार्यकारणयोस्त्वभेदाध्यासः । इति विकल्प उप-  
पन्नः ॥ १०९ ॥

सामग्रसिध्यत्वात् कार्यस्य कथमेकसाधनसम्पत्तिमात्रे सम्पत्तिः स्यादित्येतच्चोद्यं  
विचारयितुमाह —

**अवाहिस्साधनाधीना सिद्धिर्यत्र विवक्षिता ।**

**तत् साधनान्तराभावात् सिद्धमित्युपदिश्यते ॥ ११० ॥**



अन्तरङ्गे कस्मिंश्चित् साधने सन्निहिते ततोऽन्यस्य बाहिर्भूतस्य साधनस्यापेक्षातिरस्कारेण विवक्षितं साध्यं सत्कल्पं सिद्धमेवेति लोके व्यवहारः प्ररूढः । तदनुसारेणैवं च शास्त्रे व्यवस्थोपपत्तिः, लोकप्रसिद्धस्यैव शब्दार्थव्यवहारस्य शास्त्रेणानुगमात् । तथाच यथाविवक्षं कालत्रययोगेनात्र व्यवहारः सिद्ध इति ॥ ११० ॥

निगमयति —

तस्मादवधिभेदेन सिद्धा मुख्यैव भूतता ।

अनागतत्वमस्तित्वं हेतुधर्मव्यपेक्षणे ॥ १११ ॥

निष्पत्तौ योऽवधिः कारणं तस्य भेदेन यथाभेदं तत्र कार्यस्याध्यासात् तद्वदतीतता मुख्या । कारणे हि कार्यस्योपचारः, न तु भूतस्य कालस्य । यदा हेत्वन्तरस्य भाविकार्यजननव्यापारोऽपेक्ष्यते, तदा मुख्यैव रूपेणानागतत्वं भविष्यत्त्वं कार्यस्य । यदा तु हेत्वन्तरस्य प्रत्यासन्नकार्यजननव्यापारो विवक्ष्यते, तदा व्यापारप्रबन्धस्य फलावधेरेकत्वेन पूर्वोत्तरसदसदवयवात्मकस्यापि सत्त्वाद् वर्तमानत्वमिति प्रयोगत्रयं सिद्धं निष्पन्ना निष्पत्स्यन्ते निष्पद्यन्ते शाल्य इति । गतमेतत् ॥ १११ ॥

अपरमपि वार्तिककारः पपाठ — “अस्त्यर्थानां भवन्त्यर्थे सर्वा विभक्तयः कर्तुर्विद्यमानत्वादि”ति । भवन्त्यर्था लङ्विभक्तेरर्थे वर्तमाने काले भूतभविष्यदर्थोऽस्तिङ्विभक्तयो वक्तव्याः । वर्तमाने हि लङेव स्यात् । तत्र भवन्त्यर्थे इत्युक्तेऽपि कर्तुर्विद्यमानत्वादिति हेतूपादानं प्रयोगकालावधृतं सत्त्वं शब्दनिबन्धनं, न तु वास्तवमेवेत्येतत्प्रतिपादनार्थम् । कूपोऽभूदभवद् भविष्यति भवितेति प्रयोगकालेऽपि कूपस्य कर्तुरविनष्टस्यैवोपलम्भादित्यर्थः । तथाचैतद्व्याख्यानभाष्यं — ‘कूपोऽनेन कदाचिदवधृतो न चास्यापायं पश्यती’ति विद्यमानत्वं सम्प्रत्यवध्रियमाणत्वमेव व्याचष्टे । अत्र प्रत्याख्यानं — ‘सिद्धं तु यथास्वकालसमुच्चारणादि’ति । आत्मीयेष्वेव कालेषु यथायोगं तिङ्विभक्तीनां प्रयोगोऽयं, न तु वर्तमानं एवेति नार्थ उपसंख्याननेत्यर्थः । एतदेव साधयितुमुक्तम् — ‘अवात्वादि’ति । अविकल्पत्वादिषां प्रयोगाणामात्मीय एव काले

समुच्चारणम् । वर्तमाने ह्येषां साधुत्वोपसंख्याने तत्रैव सर्वास्तिङ्गविभक्तयः पर्या-  
येण दृश्येरन् । न च दृश्यन्त इत्युक्तम् 'असिद्धविपर्यासश्च' । असिद्धं च  
वैपरीत्यमित्यर्थः । नहि कश्चित् कूपोऽभूदिति प्रयुयुक्षिते कूपो भविष्यतीति  
प्रयुक्ते । तस्मादविकल्पितात् प्रयोगादसङ्करेण च प्रयोगाद् यथाखं काले तिङ्-  
विभक्तीनामुच्चारणं सिद्धम् ॥ १११ ॥

तदेतत् कथमुपपद्यत इति वार्तिकमभिप्रायमाचष्टे —

सतामिन्द्रियसम्बन्धात् सैव सत्ता विशिष्यते ।

भेदेन व्यवहारो हि वस्त्वन्तरनिबन्धनः ॥ ११२ ॥

इह पदार्थानां सर्वो व्यवहारः संसर्गिधर्मान्तराच्छुरणेनेत्युक्तमेव ।  
ततश्चात्र येयं कूपसत्ता, सा गृहीता सती शब्दप्रयोगस्य निमित्तभावमापद्यते,  
अगृहीताया असत्कल्पत्वादिति ग्रहणोपाधिर्व्यवहारमवतरति । ग्रहणं चेन्द्रि-  
यार्थसन्निकर्षनिमित्तमिति पथि कूपस्येन्द्रियेण सन्निकर्षो यत्र भावी, तत्र भ-  
विष्यन्ती सत्ता व्यवहियते । यत्र तु भूतः सः, तत्र भूता । यत्र तु सम्प्र-  
तितनः, तत्र वर्तमानेति त्रिकालविषयाः प्रयोगाः सामान्यविशेषभूता अपि  
सिद्धाः । विप्रकृष्टे हीन्द्रियसम्बन्धेऽतीते भूतविशेषविषया लडादयः, विप्रकृष्टे  
चागामिनि भविष्यद्विशेषविषया लुडादयः ॥ ११२ ॥

ननु च यथा भूतभविष्यद्विभक्तयो वर्तमानविषयं नावगाहन्ते, तथा सापि तद्विष-  
यान् नावगाहेतेति कूपोऽस्तीति प्रयोगो भूते भविष्यति चेन्द्रियसम्बन्धे न स्यादित्या-  
शङ्क्याह —

अस्तित्वं वस्तुमात्रस्य बुद्ध्या तु परिगृह्यते ।

यः समासादनाद् भेदः स तत्र न विवक्षितः ॥ ११३ ॥

इन्द्रियसम्बन्धासम्बन्धनिमित्तस्य भूतभविष्यलक्षणस्य भेदस्याविव-  
क्षायां मनसा सन्मात्रं कूपमभिसन्ध्यास्तीति प्रयोगः सामान्येनात्रोपपद्यत  
इत्यर्थः । विशेषास्तु परस्परविरोधिना न सङ्कीर्यन्ते ॥ ११३ ॥

किंवात्रोपाधिभेदेन सत्ताया भेदेन, तात्त्विक एव सत्ताया भेदः प्रत्यवस्थित  
इत्याह —

योगमाद्वा स्तीत्वपुंस्त्वाभ्यां न किञ्चिदवतिष्ठते ।

स्वस्मिन्नस्मिन् तत्रान्यद् भूतं भावि च कथ्यते ॥ ११४ ॥

‘न कश्चित् स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते वर्धते । यावदनेन वर्षे-  
तव्यमपायेन वा युज्यते’ इति स्त्रीसूत्रे (४-१-३) भाष्यम् । तत्रोपचयः  
पुंस्त्वम्, अपचयः स्त्रीत्वमिति लिङ्गसमुद्देशे वक्ष्यति —

“उत्पत्तिः प्रसवोऽन्येषां नाशः संख्यानभिष्यते ।”

इति । एवञ्च स्त्रीत्वपुंस्त्वाभ्यामपचयोपचयाभ्यार्मजसप्रवृत्तिभ्यां सर्वभावानां  
सम्बन्ध इति प्रतिकलमन्यान्यरूपपट्टशप्रबन्धरूपभावमध्येऽवस्थाभेदगतस्त्रि-  
कालयोग उपपद्यत एव तात्त्विकः । अतश्चान्यदेवातिक्रान्तेन्द्रियसम्बन्धं  
भूतं रूपम्, अन्यदेव च भविष्यदिन्द्रियसम्बन्धं भावि, अन्यदेव च वर्तमाने-  
न्द्रियसम्बन्धम् । अभेदेनैव तु बुद्ध्यासमीक्ष्य रूपसामान्यमस्तीति वर्तमानप्रत्य-  
यवाच्यं सिद्धम् ॥ ११४ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णकप्रकाशे  
कालसमुद्देशो नवमः ॥

अथ पुरुषसमुद्देशः ।

तिङ्भिहितेन भावेन कालपुरुषोपग्रहसंख्या अभिव्यज्यन्ते इति स्थिते कालं प-  
रीक्ष्य पुरुषं परीक्षते —

प्रत्यक्ता परभावश्चाप्युपाधी कर्तृकर्मणोः ।

तयोः श्रुतिविशेषेण वाचकौ मध्यमोत्तमौ ॥ १ ॥

प्रतिपुरुषं प्रतिनियतं वाञ्छति चेष्टत इति प्रत्यङ्, अन्तर्यामी जी-  
वात्मा । स हि प्रतिदेहं नियतो वर्तते । तद्भाव उत्तमपुरुषवाच्योऽर्थः । अ-  
हङ्कारसमानाश्रयत्वं यदाख्यातात् प्रतीयते क्रियायाः, स उत्तमपुरुषविषय  
इत्यर्थः । तथाचाहङ्काराश्रयस्य कर्तुंस्तिङन्तवाच्यस्य कर्मणश्च स उपाधिभूतः  
प्रज्ञायते स्ववाचकादात्मनेपदपरस्मैपदरूपेण भिन्नात् । तद् यथा — पचे  
पचामीति कर्तृपाधिरुत्तमविषयः पुरुषः । कर्मोपाधिस्त्वात्मनेपदादेव प्रतीयते,  
कर्मण्यात्मनेपदस्यैव भौवात् पच्ये इति । तदयं कर्त्रादिसाधनविशेषणं पुरुषं  
इत्युच्यते । मध्यमस्तु पुरुषः परत्वम् । मध्यमवाच्यः स हि कर्तृकर्मविशेषण-  
भूतः प्रश्नादिविषयभावोपगमनयोग्यः स्वात्मनः परः स्ववाचकात् पूर्ववद् भि-  
न्नात् प्रतीयते । तद् यथा — पचसि पचसे इति कर्तृपाधिः । कर्मोपाधिस्त्वा-

१. ‘मप्र’ घ. पाठः. २. ‘न बु’ ग. पाठः. ३. ‘मि’ घ. पाठः. ४.  
‘पादात्’, ५. ‘ष उच्य’ ग. पाठः.



त्मनेपदादेव पच्यस इति । तदेवं श्रुतिविशेषेण शब्दविशेषेणोपलक्षितौ मध्यमोत्तमौ यथायोगं स्वार्थमाचक्षाते । 'यः कर्तृकर्मविशेषणभूतः, स पुरुषः' इति पूर्वाचार्याः प्राहुः । अत एव कर्तृकर्मविशेषणत्वात् पुरुषस्य भावविषयता नास्तीति, तत्र लकारे मध्यमोत्तमयोरप्रयोगः । प्रथम एव शेषत्वात् तत्र प्रयुज्यते । प्रत्यक्तापरभावौ तु शब्दान्तरप्रयोगावसेयौ । आस्यते मया, शय्यते त्वयेति ॥ १ ॥

यदि प्रत्यक्ताहङ्कारेण समानाधिकरणता ततोऽन्या परभावेन समानाधिकरणता ज्ञानयोः पुरुषयोर्यथायोगं वाच्या, तदा चेतनेष्वेवाहङ्कारपरभावयोरुपपत्तेरचेतनविषये 'शृणोत प्राणाण' इत्यादावनयोः प्रयोगो न प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह —

**सदसद्वापि चैतन्यमेताभ्यामेव गम्यते ।**

**चैतन्यभागे प्रथमः पुरुषो न तु वर्तते ॥ २ ॥**

स्वपराधिष्ठानं चैतन्यं भाविकमध्यारोपितं वा आभ्यामभिधीयते कर्तृ-  
कर्मोपाधिभूतम् । शब्दादवगम्यमानस्येहार्थस्यान्वाख्याननिमित्तत्वाच्छाब्दं चै-  
तन्यं सर्वत्रास्ति । पदान्तरसम्बन्धादनवधृतचैतन्यस्य तु समारोपकल्पना ।  
यदि समारोपितचैतन्योऽप्यनयोर्विषयः, तदा प्रथमपुरुषस्य को विषय इत्यत  
आह — चैतन्यभाग इत्यादि । अध्यारोपितचैतन्योऽपि प्रथमपुरुषस्य न  
विषयः । तस्य शेषे विधानात् । ततश्चानध्यारोपितचैतन्योऽचेतनोऽस्य वि-  
षयः, पतति कूलं, शुष्यन्ति व्रीहय इत्यादि । भागग्रहणं, समानाधिकर-  
णाभ्यां स्थानित्वोपाधिकाभ्यां युष्मदस्मद्भ्यां योऽन्यश्चेतनो विषयस्तत्र प्रथम-  
मस्य प्रवृत्तेः 'भवान् पचति' 'आस्यते त्वया' 'शय्यते मया' इत्यत्रापि पदा-  
न्तरगम्यं चैतन्यमिति चैतन्यांशसंस्पर्शेन साध्यसाधनभावमात्रमवगमयति प्र-  
थमः पुरुष इति युक्तम् । चैतन्यमात्मपरिवर्ति, द्वौ पुरुषावुत्तममध्यमौ, चैत-  
न्यरहितत्वं प्रथमः पुरुष इत्यत्र तात्पर्यार्थः ॥ २ ॥

बुध्यते जानाति चेतयते इत्यादौ चैतन्योपाधेः कर्तुरवगमात् कथं चैतन्यभागे  
प्रथमः पुरुषो न प्रवर्तते इत्यत आह —

**बुधिजानातिचितिभिः प्रथमे पुरुषे सति ।**

**संज्ञानार्थैर्न चैतन्यस्योपयोगः प्रकाश्यते ॥ ३ ॥**

संवेदनार्थैर्बुध्यादिधातुभिर्ज्ञानरूपक्षणेनैव वार्थेन वाच्येन करणभूतेन  
बुध्यते इत्यादौ प्रथमपुरुषोत्पत्तौ सत्यामपि न चैतन्यस्य व्यापारो व्यज्यते ।



धात्वर्थो ह्यत्र चैतन्यलक्षणः । स च कर्तृकर्मणोरवच्छेदक इति तद्वशाच्चैतन्य-  
प्रकाशो न तु प्रथमपुरुषप्रयोगात् । अन्यत्राज्ञानार्थधातुविषये प्रथमपुरुषान्वि-  
भेन चैतन्यानभिव्यक्तैः । नहि यथा मध्यमोत्तमाभ्यां युष्मदस्मदर्थविषयतया  
विधानाच्चैतन्योपाधिकयोः कर्तृकर्मणोरवगतिस्तथा प्रथमात्, शेषे विधीयमान-  
त्वेन चैतन्योपाधिनियमाभावात् । युष्मदि तु विधीयमानो मध्यमो नियमेन  
चैतन्यमभिद्योतयति, युष्मदश्चेतनेष्वेव प्रयोगात् ॥ ३ ॥

परभावे मध्यमे विधीयमाने मतान्तरेण विशेषमाह —

सम्बोधनार्थः सर्वत्र मध्यमे कैश्चिदिष्यते ।

तथा सम्बोधने सर्वा प्रथमां युष्मदो विदुः ॥ ४ ॥

यत्र प्रैषो विवक्षितः, तत्र क्रियासु विनियोगावधानस्थापनार्थं सम्बो-  
धनमस्त्येव सर्वेषामपि मते । तद्यथा — गच्छ मुञ्क्ष्वेत्येवमादौ । त्वं पचसीत्येव-  
मादावपि तु प्रैषाभावे केचित् सम्बोधनमिच्छन्ति, ये आभिमुख्यकरणमात्र-  
लक्षणं सम्बोधनमुपयन्ति । अतश्च युष्मदो विधीयमाना प्रथमापि सर्वेव वच-  
नत्रयरूपापि सम्बोधनविभक्तिरेतेषां मते ॥ ४ ॥

यथेवं मध्यमप्रथमयोः सम्बोधनार्थत्वात् 'स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्व', 'राजा भव युध्य-  
स्वे'त्यादावपि मध्यमसमानाधिकरणं प्रथमान्तं पदं सम्बुद्ध्यन्तं स्यात् । नैवं इत्यत इति  
कथमेतदित्याशङ्क्याह —

सम्बोधनं न लोकेऽस्ति विधातव्येन वस्तुना ।

स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्व यथा राजा भवेति च ॥ ५ ॥

'सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुरि'ति साध्यस्य विधीयमानस्य  
सम्बोधनं नास्ति । नष्टपूर्वोऽर्थ उपदिश्यमानोऽनवाप्तसत्त्वोऽप्रतीयमाननियत-  
रूपोऽभिमुखीभावमर्हत्युपगन्तुम् । इह चेन्द्रशत्रुत्वं राजत्वं च विधीयमानमिति  
सत्यपि प्रैषे सम्बोधनाभावः । तथाच गुणनलोपप्रतिषेधौ न भवतः । तदत्र  
मध्यमे सम्बोधनं नास्तीति कैश्चिदत्रैतदिष्यत इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

यदा च युष्मदः प्रथमा सम्बोधनविभक्तिस्तदा शास्त्रकार्यमिदं सिद्धमिह —

युष्मदः प्रथमान्तस्य परश्चेन्न पदादसौ ।

युष्मदर्थस्य सिद्धत्वान्नियता चाद्युदात्तता ॥ ६ ॥

१. 'थोऽत्र' घ. पाठः. २. 'मप्रत्यययो' ग. पाठः. ३. 'क्तः य', ४.  
'था विषयो विधा', ५. 'वस्था', ६. 'ते ग', ७. 'पि कृते प्रै' घ. पाठः.

सिद्धत्वादिति सम्बोधनविषयत्वं पुष्णाति । तथाचामन्त्रितस्यादिरुदात्तो भवतीति प्रथमान्तस्य युष्मदो नियमेनाद्युदात्तत्वं भवति, यदि पदादुत्तरोऽसौ न भवति । तद् यथा — ‘त्वमग्ने ! प्रयाजानूयाजानां पुरस्तात्’, त्वमग्ने ! द्यु-भिस्त्वमाशुशुक्षणिरित्यादौ । पदात् परत्वे त्वामन्त्रितमनुदात्तं भवति, तत्र निघातविधानात् । यथा — ‘देवीरापः शुद्धा यूयमि’ति ॥ ६ ॥

यदि तर्हि पुरुषप्रत्ययानामर्थनियमस्तदा ‘तेन दीव्यति —’ (४-४-२) इत्यादौ प्रथमपुरुषेणार्थे निर्दिश्यमाने शालाकिकोऽस्मि आक्षिकोऽस्मि, शालाकिकोऽसि आक्षिको-ऽसीत्यादौ मध्यमोत्तमविषये तद्वितो न स्यादित्याशङ्क्याह —

**गुणप्रधानताभेदः पुरुषादिविपर्ययः ।**

**निर्दिष्टस्यान्यथा शास्त्रे नित्यत्वान्न विरुध्यते ॥ ७ ॥**

नित्याः शब्दाः शास्त्रेणानुविधीयन्ते । तत्र चापोद्धारार्थोऽन्वाख्यान-ऽङ्गभावेनोपादीयमानो नान्तरीयकपुरुषादिनियमानादरेण निमित्तभावमुपैति । ततश्च लक्षणे क्रियाप्रधानाख्यातपदोपादानेऽपि लक्ष्ये तद्वितान्तं सत्त्वप्रधानं भवति, येन लिङ्गादिना तद्धर्मेण युज्यते । एवमन्यथापि लक्षणे पुरुषसङ्ख्या-कालोपादाने सर्वत्र नित्यशब्दानुगमः कृतो भवति ॥ ७ ॥

एतदेवोपोद्दलयितुमाह —

**यथानिर्देशमर्थाः स्युर्येषां शास्त्रं विधायकम् ।**

**किञ्चित् सामान्यमाश्रित्य स्थिते तु प्रतिपादनम् ॥ ८ ॥**

यदि शास्त्रं शब्दानां जनकं स्यात्, तदा यथाशास्त्रं तेषामर्थोऽव-तिष्ठेत् । नचैवं, कार्ये युगपदन्वाचययोर्यौगपद्यं द्वेधा अप्रतिपत्तिरित्युक्तत्वात् । नित्याः शब्दाः शास्त्रेण ज्ञाप्यन्ते । तथा चार्थानादेशात् किञ्चिदर्थरूपमदूर-विप्रकर्षेण समानमन्वाख्यानाङ्गभावेनाश्रित्यावस्थितमेव शब्दरूपं नियतार्थ-मन्वाख्यायत इति सिद्धमिष्टम् ॥ ८ ॥

अत्रैव भाष्यकारीयं निदर्शनमाह —

**योऽश्वे यः पीठ इत्यत्र भूतयोरश्वपीठयोः ।**

**यथोपलक्षणार्थत्वं तथार्थेष्वनुशासनम् ॥ ९ ॥**

बहुष्ववस्थितेषु क इह देवदत्त इति प्रश्ने कथ्यते — 'योऽध्वे पीठे वा तिष्ठती'ति । अत्र यथाश्वपीठयोः सिद्धयोरेव देवदत्तज्ञापनाय भूतविभक्त्योपादीयमानयोर्यथावस्थितयोरेवोपयोगो भवति, एवमर्थानामपि यथास्वभावं शब्देषूपयोगः । यथा चात्राश्वपीठयोर्विधीयमानेन देवदत्तसंज्ञारूपेणोपयोगः, तथार्थानामपि प्रत्ययादिना विधीयमानेनेति न तेऽत्र वाक्ये भेदेन विधीयन्ते । अपितु तेषु सप्तम्या भूतविभक्त्या निर्दिश्यमानेषु सिद्धेषु निमित्तेषु प्रत्ययादेरेव कार्यस्य विधिरिति यथायोगं सर्वत्रेष्टसिद्धिः ॥ ९ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णकप्रकाशे  
पुरुषसमुद्देशो दशमः ॥

अथ संख्यासमुद्देशः ।

इदानीं संख्यां विचारयति —

संख्यावान् सत्त्वभूतोऽर्थः सर्व एवाभिधीयते ।

भेदाभेदविभागो हि लोके संख्यानिबन्धनः ॥ १ ॥

भेदापोद्धारलक्षणा संख्या एकादिका परार्धपर्यवसाना । भेदश्चेदं तद् इति सर्वनामप्रत्ययवर्णयोग्यवस्तुगतः । तथाच सर्व एव द्रव्यात्मार्थो भिन्न एको द्वौ बहव इत्यादिसंख्यायुक्तो व्यवहियते । द्वित्वादिका संख्या भेदमेकत्वसंख्या चाभेदमाश्रये व्यवहारयति । तथाच कार्यादस्माद् द्रव्ये संख्या निश्चीयते । पृथक्त्ववशाद्धि द्रव्याणां पृथक्त्वेन व्यवहारः, एकादिव्यवहारस्तु संख्यावशात् संसर्गवादिभिरभ्युपगम्यते । वृत्तावपिच सत्त्वभूत उपसर्जनार्थः संख्यावानेवावधार्यते । निस्संख्याव्ययार्थभेदेन सैव चाभेदैकत्वसंख्या व्याख्यास्यते । विशेषप्रतीतिनिबन्धनाभावाच्च संख्याभेदो नावधार्यते । यत्र त् स्ति निबन्धनं शौर्पिकादौ, तत्र भवत्येव विशेषावसाय इति वक्ष्यत एवेति सर्व एव सत्त्वभूतोऽर्थः संख्यावानभिधीयते इति व्याप्तिसिद्धिः । यत्रापि तद्वितार्थनिर्देशादावनङ्गं संख्या, तत्रापि नान्तरीयकतया सत्त्वभूतस्यार्थस्य संख्योपादानं भवत्येवेत्यस्ति व्याप्तिः । तदित्थं सत्त्वभूतस्यार्थस्यैकत्वानेकत्वभेदः संख्यानिबन्धन इति । वैशेषिकाणां द्रव्याश्रिता गुणात्मिका संख्या । न च



पदार्थ एवासहाय एकत्वं, ससहायश्च यथायोगं द्वित्वादीति सहायविरहतयोग-  
योर्धर्मान्तरत्वाभावान्न कश्चिदन्यो द्रव्यात् सङ्ख्यालक्षणो गुण इति व्यतिरिक्त-  
सङ्ख्याभाव इति वाच्यम् । प्रत्ययभेदात् । अन्यो हि ससहायताप्रत्ययोऽन्यश्च  
द्वौ त्रय इत्यादिप्रत्ययः । ससहायेष्वपि चैकत्वप्रत्ययोऽस्तीति न तद्विरह एवै-  
कत्वसङ्ख्या । अबाध्यमानविलक्षणप्रत्ययोवेदितसद्भावा हि पदार्था यथायथं  
भिन्नस्वभावा एव न्याय्याः । अनेकसङ्ख्या च शतादिकानेकस्मिन् द्रव्ये सम-  
वेतापेक्षाबुद्धिप्रभावितावधार्यत एव व्यासज्यवृत्तिः संयोगविभागादिवत् । न  
ह्यनेकद्रव्यं नारित, तत्र वा नेयं प्रतीतिः । शतमित्यादिका केवलमनेकाश्र-  
यत्वेऽपि सामान्याद् भिद्यते । सङ्ख्यासामान्यस्य प्रत्ययाश्रयपरिसमासत्वादर्थ-  
न्तरापेक्षत्वात् सङ्ख्याया वा इत्यादिवैशेषिकोक्तयुक्तयोऽनुसरणीयाः । अव्य-  
तिरिक्तधर्मवादिनस्त्वव्यतिरिक्तमाश्रयात् सङ्ख्यां मन्यन्ते । समवायेन तिरो-  
हितभेदत्वाद् व्यतिरेकानवधारणाच्चेदं मतम् । अत्रापि तद्वर्णिता युक्तयो  
वाच्याः । तथाह्यत्यन्तभेदे तद्विशिष्टप्रत्ययानुदय इति काल्पनिक एव भेद इति  
मन्यन्ते ॥ १ ॥

अस्माकं तु शब्दप्रमाणकानां पदार्थविचारानादराद् यथायथं पदार्थकल्पना तीर्थिकैः  
कृता । तामाश्रित्य लक्षणाङ्गाः पदार्था व्यवस्थाप्या इत्याह —

स धर्मो व्यतिरिक्तो वा तेषामात्मैव वा तथा ।

भेदहेतुत्वमाश्रित्य सङ्ख्येति व्यपदिश्यते ॥ २ ॥

सङ्ख्यालक्षणो धर्मस्तेषां सत्त्वभूतानां सङ्ख्येयानामात्मैवामिन्न एव  
वास्तु, तेभ्यो व्यतिरिक्तो वास्तु । किमनेन निष्प्रयोजनेनास्माभिर्विचारेण,  
शब्दार्थस्येह विचारयितुं प्रक्रमात् । शब्दाच्चैको द्वौ त्रय इत्यादेर्भेदव्यवहारे  
हेतुः कश्चिद् धर्मोऽवधार्यते । नहि पदार्थमात्रादनुपाधेरेव व्यवहारो घटते ।  
स च धर्मः सञ्चष्ट इति सङ्ख्येत्यन्वर्थेन नाम्ना व्यवहियते ॥ २ ॥

यदि द्रव्याश्रिता संख्या, कथं गुणादीनां तन्निमित्तो व्यवहार इत्याशङ्क्याह —

समवेता परिच्छेद्ये कचिदन्यत्र सा स्थिता ।

प्रकल्पयति भावानां सङ्ख्याभेदं तथात्मनः ॥ ३ ॥

या द्रव्ये परिच्छेद्ये भेदहेतुः सङ्ख्या, सा तत्रैव समवेता गुणत्वात् ।  
यदा तु गुणादीनां परिच्छेदिका सा तेभ्योऽन्यत्र द्रव्येऽपि स्थिता, तत्रैव



तस्याः समवायान्निर्गुणानामपि तेषामेकार्थसमवायात् स्वनिमित्तं व्यवहारं वर्तयति । आत्मनोऽपि च सङ्ख्या द्रव्येऽपि स्थिता भेदं व्यवहारयति । तद् यथ / शतं शते शतानीत्यादि । नहि शतसङ्ख्यायामेकत्वद्वित्वबहुत्वानि समवेतानि विरोधादद्रव्यत्वान्निर्गुणत्वाच्च । एवं द्रव्यगता सङ्ख्या रूपादिषु समारोप्यत इति चतुर्विंशतिर्गुणा इति व्यवहारः । तथैव पञ्च कर्मजातयो, द्वे सामान्ये इत्यादि । तथा चत्वारोऽभावा इत्यादिरपि निरुपाख्यस्थाभावस्य वस्तुधर्मायोगादौपाधिको भेदव्यवहारः । एवञ्च गौणमुख्यभेदेन व्यवहारोपपत्तेस्तावन्मात्रस्य चेहोपयोगात् तीर्थिकपरिकल्पितप्रक्रियानादरेण भेदगणनमात्रलक्षणा सङ्ख्या सर्वत्राविशेषेण वर्ण्यते ॥ ३ ॥

इद्व्यसमवायेऽपि गुणादिषु संख्याया भेदव्यवहारनिमित्तत्वे दृष्टान्तमाह —

परत्वे चापरत्वे च भेदे तुल्या श्रुतिर्यथा ।

सङ्ख्याशब्दाभिधेयत्वं भेदहेतोस्तथा गुणे ॥ ४ ॥

इह देशसम्बन्धात् परत्वापरत्वलक्षणौ गुणावपेक्षाबुद्धिप्रभाषितौ द्रव्ये समवेतावुत्पद्येते । तथाच ताभ्यां द्रव्यं परमपरमिति व्यवहियते । तद्वद्वेच गुणानयोऽपि परापरशब्दाभ्यामभिधीयन्ते । ततश्च यथात्र गुणविषयभेदव्यवहारे तावेव द्रव्यगुणौ सव्यापाराविति परः अपरः इत्यभिन्नमभिधानं, तथा भेदहेतोर्द्रव्यसमवेताया एव सङ्ख्याया गुणादिविषयेऽपि तथैवेकादिशब्देन व्यवहारः, न त्वपह्ना गुणाद्वावेकत्वादिकौ संख्या विद्यत इत्यर्थः । देशेन संबन्धः साक्षाद् द्रव्यस्यैवेति तन्निमित्तयोः परत्वापरत्वयोर्द्रव्य एव समवायो निश्चित इति दृष्टान्ततोपपत्तिः ॥ ४ ॥

किं बहुना, स्वाश्रयधर्मेणाश्रितानां व्यवहारः सर्व एव दृष्ट इत्याह —

अस्वतन्त्रे स्वतन्त्रत्वं परधर्मो यथा गुणे ।

अभेद्ये भेद्यभावोऽपि द्रव्यधर्मस्तथा गुणे ॥ ५ ॥

द्रव्याश्रयिणि नित्यपरतन्त्रे गुणे पटस्य रूपमिति द्रव्यधर्मस्वातन्त्र्यं यथा व्यपदिश्यते, तथा सङ्ख्याया अवच्छेत्तुमनर्हत्वेऽपि तदवच्छेद्यत्वं स्वातन्त्र्याविनाभावी द्रव्यधर्मो योक्ष्यते पटस्य रूपमेकं द्वे त्रीणीत्यादि । अयं

१. 'न्धप' घ. पाठः. २. 'व गु' ग. पाठः. ३. 'ये', ४. 'क', ५. 'मि' घ. पाठः. ६. 'व्य' ग. पाठः. ७. 'यमत्र भा' घ. पाठः.

भावः — इह यदा शुक्लः पट इत्यादिद्रव्योपसर्जनभावमापन्नो गुणोऽभिधीयते, तदासौ द्रव्यसामानाधिकरण्यात् तद्धर्मेण समन्वयं सहत एव । द्रव्यान्निष्कृष्य तु पटस्य शुक्ल इत्याद्यभिधाने स्वातन्त्र्यमात्मीयं द्रव्यरूपमसंभवीति स्वाश्रयायातं तद् व्यवस्थापनीयम् । तदेव च शब्दशक्त्यानुवर्तते ॥ ५ ॥

तथाहि —

स्वबुद्ध्या तमपोद्भृत्य लोकोऽप्यागममाश्रितः ।

स्वधर्मादन्यधर्मेण व्याचष्टे प्रतिपत्तये ॥ ६ ॥

न केवलं वैशेषिको गुणस्य द्रव्यधर्मेण व्यवहारं वर्तयति, यावद् द्रव्यादन्यो द्रव्ये समवेतो गुण इत्येवंभूतम् । वैशेषिकागममनुवर्तमानो लोकोऽपि तस्माद् द्रव्यादपोद्धारबुद्ध्या तं गुणं भिन्नं स्वतन्त्रं निश्चित्य द्रव्यधर्मेण संख्यावत्त्वादिना गुणधर्मविलक्षणेन परं प्रतिपादयति शब्दशक्तिमनुसृत्य । तद् यथा — पटस्येदमेकं चित्रं रूपम् ॥ ६ ॥

तदभावपक्षे तु प्रत्यवयवमनेकं भिन्नरूपमेव रूपमित्यवयविनि बहूनि रूपाणि । यदि वा संसर्गिधर्माच्छ्रितस्य वस्तुनोऽभिधाने । द्रव्यगुणादयस्तत्र समाना इत्याह —

परोपकारतत्त्वानां स्वातन्त्र्येणाभिधायकः ।

शब्दः सर्वपदार्थानां स्वधर्माद् विप्रकृष्यते ॥ ७ ॥

परेणान्येन धर्मेणोपक्रियमाणमवाच्छिद्यमानं तत्त्वं रूपं येषां ते परोपहितोपकाराः पदार्थाः शब्देनाभिधीयन्त इति व्यवहारे सर्वार्थानां द्रव्यगुणादीनामनुपाधि स्वरूपं न शब्देन स्पृश्यते । न हि संसर्गिधर्मविविक्ता निजेन शुद्धेन वास्तवेन रूपेण व्यवहारमवतरन्त्यर्थाः । तथाच द्रव्यवद् गुणोऽपि पटस्य रूपमिति स्वातन्त्र्येणाभिधीयमानः संसर्गिसंख्यादिकृतोपकार एवाभिधीयते । शब्दो हि न गुणानामेव, अपि तु द्रव्याणामप्यपरोपाधिकेन रूपेणोपलक्षितानां स्वधर्माद् वाचकत्वाद् विप्रकृष्यते दूरीभवति । सामान्याद्यसंसृष्टे तस्य सम्बन्धव्युत्पत्तेः कर्तुमशक्यत्वादिति सर्वत्र शब्दः परोपदार्शितविषय एव ॥ ७ ॥

अर्थोऽपि परोपकाराहितविशेष एवेत्यत्र दृष्टान्तमाह —

यथैवाविषयं ज्ञानं न किञ्चिदवभासते ।

तथा भावोऽप्यसंसृष्टो न कश्चिदुपलभ्यते ॥ ८ ॥

ज्ञानं बोधमात्रस्वभावं नियमेन व्यवहारयोग्यं विषयपारतन्त्र्यात् त-  
त्कृतोपरागविवेकेन शक्यव्यवहारं यथा, एवं ज्ञेयमपि संस्पृष्टधर्मोपरागरहितं  
वस्तुमात्ररूपतयापि ज्ञेयतामभिधेयतां च नासादयतीत्यत्र परोपकारतन्त्रमेवै-  
तत् ॥ ८ ॥

यथेवमिदं सामान्यं भिन्नेष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तम्, अयं विशेषो व्यावृत्ति-  
प्रत्ययहेतुरित्येवं द्रव्यसंसर्गविविक्तः कथं व्यवहारः, सामान्यादिषु अपरोपाधेस्तस्याभावा-  
दित्याशङ्क्याह —

भेदेन तु समाख्यानं यल्लोकोऽप्यनुवर्तते ।

आगमाच्छास्त्रसदृशो व्यवहारः स वर्ण्यते ॥ ९ ॥

सामान्यविशेषाभ्यां द्रव्येष्वभिन्नभिन्नप्रत्ययाविति निष्कृष्टस्वभावाना-  
मुपाधीनां नित्यपरतन्त्राणामपि भेदेन स्वतन्त्रतया प्रतिपादनं शास्त्रे तावदपो-  
द्धाराश्रयेण युक्तम् । लोकोऽपि शास्त्रवासनया तदनुगच्छतीति वैशेषिकागमानु-  
सारेणायं व्यवहारो लौकिकैः प्रतन्यते ॥ ९ ॥

तथाच प्रसिद्धेरापि संसर्गधर्मपरिकल्पना न्याय्येत्याह —

बुद्ध्यास्थितेषु तेष्वेवमध्यारोपो न दुर्लभः ।

परधर्मस्य न ह्यत्र सदसत्त्वं प्रयोजकम् ॥ १० ॥

द्रव्यान्निष्कृष्यापोद्धारबुद्ध्यैवं भेदेन सामान्यादिषु समाख्याने पर-  
धर्मस्य स्वातन्त्र्यविषयस्योपाधिमत्त्वस्याध्यारोपो न दुर्लभः, बुद्ध्या सर्वनाम-  
प्रत्ययवर्णयोग्यतापादनादुपाधिमद्रूपतायामुपाधिसंसर्गस्य न्याय्यत्वात् । अध्या-  
रोपे च वास्तवे सत्त्वासत्त्वे न प्रयोजके, ये नोपाधिभूते । वस्तु सति सामान्ये  
विशेषे च स्वातन्त्र्याभावात् कथमुपाधियोगोऽसत् कल्प्यत इति चोद्येत ।  
अत्यन्ताविद्यमानेऽपि हि बहिरर्थे बुद्ध्या समावेशो दृश्यते समुद्रः कुण्डिकेति  
यथेति कथाञ्चिद् बहिः सत्त्वे धर्ममात्रारोपो न विरुध्यते । अत एवासत्त्व-  
मपि यावन्नाध्यारोपे उपयुज्यते । सतोऽप्यसत्त्वारोपादपुत्रोऽयमित्यतिशयख्याप-  
नार्थमसत्त्वमप्यप्रयोजकमित्युक्तम् ॥ १० ॥

१. 'ना' ग. पाठः. २. 'द्वौ' ग. घ. पाठः. ३. 'पि ब' ग. पाठः.  
४. 'ब', ५. 'स्त्वे' घ. पाठः.



यतश्च स्वातन्त्र्येणाध्यारोपस्ततः—

सामान्येष्वपि सामान्यं विशेषेषु विशिष्टता ।

सङ्ख्यासु सङ्ख्या लिङ्गेषु लिङ्गमेवं प्रकल्पते ॥ ११ ॥

गोत्वादिसामान्यभेदेषु बुद्ध्यावसितेष्वन्वयिरूपपरिकल्पनया सामान्यान्तरयोगो न विरुध्यते, द्रव्यायमाणानां बुद्ध्या निरूपणात् । एवं विशेषेषु तथैव बुद्ध्या द्रव्यायमाणेष्ववसितेषु विशेषे विशेष इत्यभिन्नाभिधानप्रत्ययहेतुः सामान्यं, परस्परव्यावृत्तप्रत्ययहेतुश्च विशेषो युज्यते । द्रव्यवदुपाधिमत्त्वेनावसायात् शतादिसङ्ख्यायां च शतं शते शतानीत्यादिप्रातिपदिकेन द्रव्यायमाणा-यामभिधीयमानायामन्या सङ्ख्या द्रव्यधर्म एवारोप्यते । स्त्रीत्वादिषु च लिङ्गेषु तथैव द्रव्यायमाणेषु शब्देनाभिहितेषु द्रव्यधर्मलिङ्गान्तरयोगः पुमान्, पौंस्त्वं, पुंस्तेति, गार्ग्यायणी कारीषगन्ध्येति च स्त्रीत्वेऽपि स्त्रीत्वाश्रयो द्वितीयस्त्रीप्रत्ययः । तथाच भाष्यकारो 'भावोऽपि भावेन युज्यते, स्त्रीत्वं स्त्रीत्वेने'त्याह ॥ ११ ॥

तदेवं प्रासङ्गिकमभिधाय प्रकृतं निगमयति—

अतो द्रव्याश्रितां सङ्ख्यामाहुः संसर्गवादिनः ।

भेदाभेदव्यतीतेषु भेदाभेदविधायिनीम् ॥ १२ ॥

यतो द्रव्यगततैव सङ्ख्ययोक्तेन न्यायेन गुणादीनामपि तन्निमित्तो व्यवहारः सिध्यति, अतो धर्माणां संसर्गमेकत्र द्रव्ये येऽभ्युपयन्ति काणादास्ते द्रव्यसमवेतामेव सङ्ख्यां ब्रुवते निरुपाधिषु भेदाभेदव्यतिक्रान्तेषु द्रव्येषु गुणादिषु च भेदाभेदप्रत्ययनिमित्तभूताम् । एकत्वसङ्ख्याभेदप्रत्ययनिमित्तं द्वित्वादिका भेदप्रत्ययनिमित्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

यदि तर्हि स्वयं भेदाभेदव्यतीताः पदार्थाः, कथं तेभ्योऽन्या सङ्ख्या तांस्तथा व्यवहारयेदित्यत आह—

आत्मान्तराणां येनात्मा तद्रूप इव लक्ष्यते ।

अतद्रूपेण संसर्गात् सा निमित्तसंरूपता ॥ १३ ॥

इह परस्परविविक्ताः पदार्था द्रव्यादयो यथालक्षणं प्रमाणेन प्रतीताः । तत्र चान्येषामपि द्रव्याणामतद्रूपेण गुणादीनां येन संसर्गात् समवायाख्यातसम्बन्धात् तद्रूप इव गुणादिरूप इवात्मा लक्ष्यते समवायेन भेदातिरोधानात्,

१. 'शिष्यो वि' ग. पाठः. २. 'स्त्वमिति' घ. पाठः. ३. 'व्य', ४. 'स्व' ग. पाठः.



संभासमात्रे परं निमित्तस्य गुणादेः सरूपता । तस्यैव रूपं स्वभावोऽस्येति तत्स्वभावता, नतु परमार्थतः तत्स्वभावत्वमेव, यथायथं स्वप्रमाणतो भिन्नत्वावेदनादिति । परोपधानेन व्यवहारेऽपि न पदार्थाः सङ्कीर्यन्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

कथं न सङ्कीर्यन्ते, यावता तथैव सर्वदैवैषामाभास इत्याशङ्क्य कार्यभेदाद् भेदमाह —

संसृष्टेष्वपि निर्भागे भूतेष्वर्थक्रिया यथा ।

सत्त्वादिषु च मात्रासु सर्वास्वेवं प्रतीयते ॥ १४ ॥

पृथिव्यादिषु भूतेष्ववृथग्भावेन संसर्गं प्राप्तेषु धृतिसङ्ग्रहपक्तिव्यूहावकाशदानलक्षणार्थक्रिया यथा प्रत्येकं भिन्नैव, सत्त्वरजस्तमोलक्षणेऽपि च सर्वभावगतेष्वपि निर्भक्तेषु प्रकाशप्रवृत्तिनियमलक्षणार्थक्रिया विलक्षणा, तथा द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषलक्षणास्वपि मात्रास्वन्योन्यसाहचर्येणापि निर्भक्तासु वस्तुभागरूपास्ववस्थितासु भिन्ना एवार्थक्रियाः । तथाहि — द्रव्यं गुणानामाश्रयभावेनार्थक्रियाकारि । गुणास्तु द्रव्ये स्वरूपसमर्पणेन यथायथमुपयोगिनः । एवं शेषेष्वपि यथायोगं वाच्यमिति निमित्तनिमित्तिनोरर्थक्रियाभेदाद् भेदासिद्धिः स्वरूपसम्भेदेऽपि । गतमेतत् ॥ १४ ॥

इदानीं संख्या स्वरूपेण परीक्ष्यते । तत्र द्वित्वादिका संख्या किमेकत्वादन्या, नान्या वा । अन्यत्वे द्वित्वादीनामेकत्वापेक्षोत्पत्तिर्न स्यात् । अनन्यत्वेऽपि तु भेदो निर्निबन्धन इत्यत आह —

द्वित्वादियोनिरैकत्वं भेदास्तत्पूर्वका यतः ।

विना तेन न सङ्ख्यानामन्यासामस्ति सम्भवः ॥ १५ ॥

तेनैकत्वेन विनान्यासां द्वित्वादीनां संख्यानां यतः सम्भव उत्पत्तिर्नास्ति, अतो द्वित्वादीनामेकत्वं योनिः कारणमिति तदपेक्ष्य द्वित्वाद्युत्पत्तिः, न तु तदभिन्ना द्वित्वादिकाः सङ्ख्याः । कथं तेन विनान्यासामसम्भव इत्यत्र युक्तिः — भेदास्तत्पूर्वका यत इति । अभेदपूर्वका भेदा इति सहजमेकत्वं भावानामाद्यम् । द्वित्वादयस्तु तत्पूर्वकाः पदार्थान्तरसन्निधौ जायन्त इति दृष्टम् ॥ १५ ॥

तथाहि —

एकत्वे बुद्धिसहिते निमित्तं द्वित्वजन्मानि ।

एकत्वाभ्यां समुत्पन्नमेवं वा तत् प्रतीयते ॥ १६ ॥

प्रथममिन्द्रियसंयुक्तयोर्द्वयोर्द्रव्ययोर्ये एकत्वे समवेते तदाश्रितं यत् सामान्यं तत् संयुक्तसमवेतसमवायादिन्द्रियार्थसन्निकर्षात् प्रतीयते । अतस्तद्विशेषणावच्छिन्नयोरेकत्वगुणगोर्ज्ञानं, तदपेक्षे ते एकत्वे स्वाश्रयद्रव्यसमवेतं द्वित्वं जनयतः । द्रव्यद्वयं हि द्वित्वस्य समवायिकारणम् । एकत्वगुणावसमवायिकारणं, कार्यैकैकार्थसमवायलक्षणया लघ्व्या प्रत्यासत्त्या । अपेक्षाबुद्धिर्निमित्तकारणं, न ह्यपश्यत एकत्वे द्वित्वबुद्धिरित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां बुद्धेः कारणत्वनिश्चयः । समवायित्वं च द्रव्यस्यैव, प्रत्यासत्त्यभावाच्चासमवायित्वमपि नास्तीति निमित्तकारणं बुद्धिरवस्थाप्यते । समवाय्यसमवायिव्यतिरिक्तं हि कारणं सामान्यसमाख्यया निमित्तमित्युच्यते । तदेवं कारणत्रितयाज्जाते द्वित्वे, प्रथमं तत्सामान्यज्ञानं, ततस्तद्गुणज्ञानं, ततस्तद्विशिष्टं द्वे द्रव्ये इति ज्ञानमिति काणादनयः । 'नागृहीतविशेषणा हि विशेष्यबुद्धिरिति तेषामाम्नायः । अन्ये त्वेकत्वबुद्धयोर्द्वित्वपरिच्छेद एवान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यापारावधारणादेकत्वे बुद्धिनिरोपेक्षे एव द्वित्वं जनयतः । तथा जातमेकत्वबुद्धिपूर्वकं गृह्यत इति मन्यन्ते । प्रक्रियाभेदोऽत्र ग्रन्थगौरवमयान्न प्रदर्श्यते । प्रथमकाण्ड एव तु कथितम् ॥ १६ ॥

द्वित्वस्य रूपेऽपि मतभेद इत्याह —

एकत्वसमुदायो वा सापेक्षे वा पृथक् पृथक् ।

एकत्वे द्वित्वमित्येवं तयोर्द्विवचनं भवेत् ॥ १७ ॥

एकत्वाभ्यां नापूर्वं द्वित्वं जन्यते । अपितु तयोः समुदायो वनयूथादिवदवयवाभिन्नो द्वित्वम् । तथाचावयवाश्रयस्तत्र भिन्नाकारावभासः, सङ्घाश्रयैकाकारावभासः प्रत्यय उपपद्यते । वृक्षसमुदायश्च यथा वनमित्यनेन विलक्षणेन शब्देनोच्यते, तथैकत्वसमुदायोऽपि द्वित्वमिति । एवं समुदायप्राधान्यम् । यदा त्ववयवप्राधान्यविवक्षा, तदा एकत्वे एव परस्परापेक्षे द्वित्वमिति व्यवहियेते, नातोऽन्यः कश्चिद् गुण इत्येतद्दर्शनद्वयमव्यतिरेकपक्षे । अत्र च पक्षे तयोरेकत्वयोर्द्विवचनं भवेद् अवयवप्राधान्यात् । एकवचनं त्वेकाकारावभासपूर्वकं द्वित्वमिति दृश्यते इति नैष पक्षो न्याय्य इत्यर्थः । तथाहि 'द्येकयोः —' (१. ४. २२) इति द्विवचनं द्वित्वे विधीयमानं द्वित्वस्यैकत्वाभ्यामव्यतिरेकादेकत्वयोरेव तत् स्यात् । तथाच द्येकयोरित्येकत्व-

त्रयस्य द्वन्द्वविषयत्वाद् बहुवचनं स्यादिति भावः । तस्मादेकाकारावभासप्रत्ययविषयभेकत्वाभ्यां जनितमन्यदेव द्वित्वमित्येव न्याय्यम् । एवं त्रित्वादयोऽपि दशसङ्ख्यापर्यवसाना वेदितव्याः । विंशत्यादिसङ्ख्यायां तु विचारो भविष्यति ॥ १७ ॥

नन्वेवं द्वित्वबहुत्वसंख्याभेदस्यैकत्वात् कथं द्वयोर्द्विवचनं, बहुषु बहुवचनमिति व्यवहार इत्यत आह —

एकोऽपि गुणभेदेन सङ्ख्यो भेदं प्रकल्पयेत् ।

आश्रयाश्रयिभेदो हि तदाश्रयनिबन्धनः ॥ १८ ॥

द्वित्वबहुत्वादिलक्षणः सङ्ख्यः समुपजातो व्यतिरिक्तः कल्पितो वेति द्वैतम् । तत्रोत्पत्तिपक्षे जन्यपरवशत्वाज्जनकाः गुणाः कल्पितपक्षे त्ववयवाः । समुदायपारतन्त्र्याद् गुणाः । तेषां भेदेन द्वित्वबहुत्वादेर्भेदः स्वात्मना एकस्यापि । तथाच द्वयोर्बहुष्विति च व्यवहारोपपत्तिः । यस्मादाधाराधेययोर्यो भेदो भेदव्यवहारः, स तदाश्रयेण सम्बन्धेन हेतुना भवति । तथा ब्याश्रितस्य भेदेन क्वचिदाश्रयस्य भेदो व्यवहियते । तद् यथा पाटवस्य भेदेनैकोऽप्यर्थात्मा 'परुद्धवानपटुरासीत्, पटुतरश्चैषमोऽन्य एवासि संवृत्त' इति भिन्नो व्यवहियते । तथैकत्वानां जनकत्वेनाश्रीयमाणत्वादाश्रयाणां भेदे तदाश्रितं तज्जन्यं बहुत्वादि भेदेन व्यवहियत इत्यर्थः । 'द्वेकयोः —' (१. ४. २२) इत्यत्र तु द्वित्वं स्वगतेनैवाभेदेन निर्दिश्यते ॥ १८ ॥

तदेवं दशसङ्ख्यापर्यवसाना सङ्ख्या विचारिता । इदानीं विंशत्यादिः सङ्ख्याभेदो विचार्यते । तत्रचोत्पत्तिरेकत्वैरेवोपक्षाबुद्धिसहितैरिति समानं पूर्वेषु । किन्तु तदभिधायी शब्दः सङ्ख्यासङ्ख्येयोभयवचनो दृश्यते, गवां विंशतिः, विंशतिर्गाव इत्यादिः । तत्र यदि प्रकृतमर्थनिर्देशमनपेक्ष्य द्वौ दशतौ विंशतिरिति स्वार्थे निपातनं वर्ण्यते, तदा विंशतिगवं त्रिंशत्पूलीति समासो न स्यात् । द्वौ हि दशद्वर्गौ विंशतिस्त्रयो दशद्वर्गास्त्रिंशदिति सङ्ख्येयेन सामानाधिकरण्याभावः एकवचनं च न स्याद्, विंशतिस्त्रिंशदिति यथायथं वर्गभेदनिबन्धनस्य वचनभेदस्य प्रसङ्गात् । तदुक्तं वार्त्तिके — 'विंशत्यादयो दशदर्थे चेत् समासवचनानुपपत्तिः' (५. १. ५९) इति । दशद्वर्गद्वयाभिधायिनो द्विशब्दात् स्वार्थे शतिच्प्रत्ययो द्विशब्दस्य च विन्भाव इ-



तीष्टः समासो वचनं च न स्यात् । गवां विंशतिर्गोविंशतिरिति समासो भवत्येव । क्रोशशतयोजनशतयोरित्यादिज्ञापकाच्चात्र गुणेन नेति निषेधो न भवति । यदि वा गुणात्मन्यवस्थितत्वाद् विंशत्यादीनां तत्स्थैश्च गुणैरिति प्रतिप्रसवः समासस्य गुणेन नेति निषिद्धस्य । अथ सङ्घ इत्यनुवृत्तेः परिमाणोपाधिकात् परिमाणिनि सङ्घे प्रत्ययो द्वौ दशतौ परिमाणमस्य सङ्घस्य विंशतिः सङ्घ इति, तदा सङ्घस्यैकत्वादेकवचनं सिध्यति, समासानुपपत्तिस्तु तदवस्था । विंशतिर्गोसङ्घ इति चानिष्टं स्यात् । विंशको गोसङ्घ इति हीप्यते । तथाच वार्त्तिकम् — ‘परिमाणिनि चेत् पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधानम्’ (५. १. ५९) इति । द्वौ दशतौ परिमाणं यस्य स गोसङ्घो विंशतिरित्यभिधीयते । तत्र विंशतिः परिमाणं यस्य सङ्घस्येति सङ्घान्तरस्य परिमाणिनोऽसम्भवाद् विंशकः सङ्घ इति सिद्धये ‘विंशतिर्त्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम्’ (५. १. २४) इति ड्वुन् प्रत्ययः स्वार्थे वक्तव्य इत्यर्थः । तथा ‘षष्ठीवचनविधिश्च’ (वा० ५. १. ५९) इत्युक्तम् । इह सङ्घे परिमाणिनि विंशत्यादीनां केवलानां प्रयोगो नेप्यते, भिन्नेषु तु द्रव्येषु परिमाणेषु प्रत्ययोत्पत्तावाश्रीयमाणायां विंशतिशब्देन द्रव्याणामभिधानाद् व्यतिरेकाभावाद् गवां विंशतिरिति षष्ठी न प्राप्नोति । द्रव्यसामानाधिकरण्याद् बहुवचनप्रसङ्गश्च । तदेवं व्युत्पत्तिपक्षे दूषणान्यभिधायान्युत्पत्तिपक्षं निर्दोषमाश्रित्यारम्भः प्रत्याख्यातव्यः — ‘अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद् यथा सहस्रादिष्विति । वाशब्दस्तर्ह्यर्थः । सहस्रादिवद्व्युत्पत्ता एव विंशत्यादयोऽर्थवदधातुः — (१. २. ४५) इति प्रतिलब्धप्रातिपदिकसंज्ञा अर्थवत्सूत्रेणानुज्ञातसाधिमानः सङ्ख्यायां सङ्ख्येये च प्रयोगभेदेनाक्षादिवदनेकार्थतया स्वभावतो वर्तमानो रूढशब्दत्वाच्च नियतलिङ्गसङ्ख्याः, यथापि दारा इत्यर्थः । एवं वार्त्तिककारेणावस्थापिते भाष्यकारो व्युत्पत्तिपक्षं समर्थयते — सङ्घे परिमाणिनि प्रत्ययो निपात्यते । सङ्घश्च समुदायोऽत्र सामान्येन गृह्यते, न तु प्राणिसमूह एव । तेन वृक्षाणां विंशतिरित्यपि भवति । तत्र स्वार्थे प्रत्ययविधानस्य परिहारभाष्यं — ‘संहनने वृत्तः संहनने वर्तिष्यत’ इति ।

एतद् व्याचष्टे —

सङ्ख्येयसङ्घसङ्ख्यानसङ्घः सङ्ख्येय इति कथ्यते ।

विंशत्यादिषु सान्यस्य द्रव्यसङ्घस्य भेदिका ॥ १९ ॥



अयमर्थः — गवादीनां संख्येयानामेकः सङ्ख्यो द्रव्यसङ्घ इत्युच्यते । तयोर्द्वयोर्द्रव्यसङ्घयोर्दशतोः सङ्ख्येऽयं विंशतिशब्दो निपात्यते । स च संख्यान-सङ्घ इत्युच्यते दशद्वर्गयोः सङ्ख्यानयोः समुदायः । स च विंशतिशब्दवाच्य इति । सा विंशतिशब्दवाच्या संख्यान्यस्य गवादिद्रव्यसङ्घस्य भेदिका परिमाणोपाधिविशेषणमिति । तस्मात् संख्यानसङ्घवचनाद् विंशतिशब्दाद् गवादिसङ्घे परिमाणिनि ङ्वुन् प्रत्ययो भवति । विंशको गोसङ्घ इत्यादि । तथा च दशतोः संहनने सङ्घे वृत्तो विंशतिशब्दो गवादिद्रव्यसङ्घे परिमाणिनि वर्तिष्यते परार्थाभिधानं वृत्तिरिति प्रत्ययमुत्पादयिष्यतीति भाष्यार्थः । द्रव्याणां द्रव्यसङ्घस्य दशतां दशत्सङ्घस्य च पारमार्थिको भेदो नास्ति, केवलं बुद्ध्यासौ परिकल्प्यते । बुद्धिव्यवस्थापितार्थनिबन्धनाश्च शब्दा बुद्धिमेवार्थाकारामुपजनयन्तोऽसत्यपि वास्तवे भेदे भेदमवगमयन्ति । निपातनसामर्थ्याच्च विशिष्टे दशते सङ्घे वर्तन्तेऽमी शब्दाः । तथाचोक्तं गुरुभिः —

“द्वेर्विनः परिमाणाख्याद् दशदर्थात् तदित्यतः ।

शतिजस्येति सङ्घाते दशते तु निपातनात् ॥”

इति । अस्यार्थः — द्वेरिति द्विशब्दात् । विन इति विन्भाविनो विन्शब्दादेशादित्यर्थः । स्थान्यादेशयोर्ह्यभेदविवक्षया द्विशब्द एव विन् शब्द उक्तः । परिमाणाख्यादिति परिमाणोपाधिकात् । संख्याशब्दो हि संख्येयाभिधायी न परिमाणाभिधायी, परिमाणोपाधिकस्तु भवत्येव । यद्वाक्यं — ‘द्वे दशतौ परिमाणमस्ये’ति । दशदर्थादिति दशद्वर्गसंख्येयवृत्तेरित्यर्थः । तदिति प्रथमासमर्थाच्छतिचप्रत्ययो भवत्यस्येति परिमाणवत्यभिधेये सङ्घाते । गवां सङ्घस्य दशतस्य च सङ्घस्य परिमाणित्वाविशेषे दशत एव सङ्घे प्रत्ययो निपातनसामर्थ्यात्, न गोसङ्घे नापि गोषु । तथाच धर्ममात्रवचनाः शुक्लादिवद् गुणिसमानाधिकरणाः कदाचित् प्रयुज्यन्ते अभेदोपचाराद् विंशतिः कुण्डानि ब्राह्मणा इति वा । आविष्टलिङ्गसंख्यत्वाच्चान्यलिङ्गसंख्येऽपि सङ्घेये सामानाधिकरण्याविरोधः समासश्चोपपन्नः । अत एव विंशतिगवं त्रिंशत्पूलीति । विंशतिसङ्घाया हि समुदितद्रव्यसमवायिनी, न तु शुक्लादिवत् परिसमासेति द्रव्यगतलिङ्गसङ्घेये नानुवर्तते । पञ्चादयस्तु नित्यं संख्येयवचना इति तद्वत्

१. ‘ङ्घ उच्य’, २. ‘वर्गप्र’, ३. ‘ष्ट’ ग. पाठः ४. ‘त’, ५. ‘धिस्तु’, ६. ‘ङ्घे १ ग’ घ. पाठः. ७. ‘ङ्घातस्य’ ग. पाठः.

लिङ्गसंख्यानुविधायिनो युक्ताः । यदा तु गुणिनो भेदेन व्यवहरस्तदा षष्ठी सिद्धा, गवां विंशतिरिति । ननु च दाशतः सङ्ख्यो विंशतिशब्दवाच्यस्तस्य च संख्येयो गुणी गवादिर्न भवति । दशतौ हि तस्य गुणिनौ, तत् कथं गोभिः स विशेप्यते । उच्यते । गवां दशतश्च तात्त्विकभेदाभावाद् गावोऽपि गुणिनः । तत्र दशता व्यभिचाराभावाद् विंशतिर्न विशेप्यते, दशतोर्विंशतिरिति । न हि भवति कृष्णस्य काष्ण्यमिति, अपि तु काकस्य काष्ण्यमिति । एवं व्यभिचाराद् गोभिर्विशेप्यतेऽथ दिव्यावृत्तये विंशतिसंख्या गवां विंशतिरिति । दाशतसङ्ख्यरूपायाश्च विंशतेः पारम्पर्येण गावः सम्बन्धिन्यो भवन्त्येव । भावानयने द्रव्यानयनाच्च गोविंशतिमानयेत्युक्ते गाव आनीयन्ते । तदेवं व्युत्पत्तिपक्षः समर्थितः । सहस्रादयस्तु पृषोदरादित्वादनुज्ञातसाधिमानः । अनयैर्व वा दिशा तेऽपि व्युत्पाद्याः ॥ १९ ॥

उपलक्षणत्वाद् विंशत्यादीनाम् एकविंशतिरेकत्रिंशदित्यादयोऽपि संख्याशब्दा एव । नञ्प्रावयवौ संख्यावचनौ न समुदायः । यतः—

एकविंशतिसंख्यायां संख्यान्तरसंरूपयोः ।

एकस्यां बुद्ध्यनावृत्त्या भागयोरिव कल्पना ॥ २० ॥

‘एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद् विंशत्यादिषु वचनप्रसङ्ग’ इति चोदयित्वा ‘सिद्धं त्वधिकान्ता सङ्ख्या सङ्ख्यया समानाधिकरणाधिकारे अधिकलोपश्च’ (वा० २. २. २९) इत्येकेनाधिका विंशतिरेकविंशतिरिति वार्तिके तत्पुरुषवृत्तिमुक्तां स्वरदोषादुपेक्ष्य एकश्च विंशतिश्चेत्येकविंशतिरित्येव भाष्ये अन्वाख्यानमङ्गीकृतम् । तथाचावयवौ संख्या स्यान्न समुदाय इति वचनप्रसङ्गपरिहाराय कथ्यते । अवयवार्थपरिकल्पनया व्युत्पत्तिमात्रमिदं क्रियते, न त्वत्रावयव एकसंख्या विंशतिसंख्या वा । परमार्थतो नरसिंहवन्निरस्तावयवविभागा ह्यन्यैवेयं संख्या मित्रबुद्धिग्राह्या । नहि प्रत्यवयवमावर्ततेऽत्र बुद्धिः, संख्यान्तरस्यैवाभेदेन परिच्छेदात् । उपार्यपरिकल्पना तु विलक्षणा । कश्चित् किल नव द्वादशेति सङ्कलय्य एकविंशतिरित्येवेति । अन्यो दश चैकादश चेत्यादि । अन्यः पुनरेकश्च विंशतिश्चेति । अन्वाख्यानाय भागयोरिव परमार्थत एकस्यामस्यां संख्यायामियं कल्पना । यथा जातिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं नर इति सिंह इति चांशपोद्धारः । नञ्शयोरत्र बुद्धिरावर्तते अखण्डत्वात् ॥ २० ॥

१. ‘ख्यामिवा’ घ. पाठः. २. ‘तौ त’, ३. ‘च्च वि’, ४. ‘व दि’ ग. पाठः. ५. ‘स्व’ मूलकोशपाठः. ६. ‘यक’, ७. ‘ञः’ ग. पाठः.



भवतु संख्याद्वयारब्धेयं संख्या, किं निरस्तावयवविभागया अन्यया संख्ययेत्या-  
शङ्क्य शास्त्रकार्यानुपपत्तिप्रसङ्गेनैतानि वारयितुमाह —

असंख्यासमुदायत्वात् संख्याकार्यं विधीयते ।

समूहत्वे तु तन्न स्यात् स्वाङ्गादिसमुदायवत् ॥ २१ ॥

निरस्तावयवविभागा सरूपावयवाखण्डश्रुतिगोचरा दशादिवदन्यैव यतो  
भवतीयं संख्या, ततः संख्यायां विहितकार्यं प्रवर्तते । एकविंशतिरधि-  
कास्मिन् शते एकविंशं शतम् । एवमेकत्रिंशम् । ‘शदन्तविंशतेश्च’  
(५. २. ४६) इति डः । तत्र हि ‘शदग्रहणेऽन्तग्रहणं प्रत्ययग्रहणे  
यस्मात् स तदादेरधिकार्थम्’ इत्युक्त्वातिप्रसङ्गनिवारणाय ‘संख्याग्रहणं चे’-  
त्युक्तम् । तथाच शदन्तो विंशत्यन्तश्च संख्यावाची गृह्यते, न तु गोत्रिंशद्  
गोविंशतिरित्यादि । एकविंशतितयमिति च संख्याकार्यमवयविनि तयप् ।  
एकविंशतितममेकविंशमिति च पूरणे ङट् । तत्र च ‘विंशत्यादिभ्यस्तमङ-  
न्यतरस्याम्’ (५. २. ५१) इति तमट् । एकविंशतिकृत्व इति ‘सं-  
ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वमुच्’ (५. ४. १७) । एकविंशतिमयम्  
उदश्रिद्यवानामिति ‘संख्याया गुणस्य निमाने —’ (५. २. ४७) इति नि-  
माने वर्तमानात् संख्याशब्दात् निमेये मयट् । एकविंशतिक इति परिमाणिनि  
‘संख्याया अतिशदन्तायाः —’ (५. १. २२) इति कन् । त्यन्तप्रतिषेधोऽत्र  
भवत्यर्थवतस्तत्र तिशब्दस्य ग्रहणात् । अधिकैकविंशा इति च ‘संख्यया-  
व्ययासन्न —’ (२. २. २५) इति बहुव्रीहिरपि संख्याकार्यम् । अवयवसं-  
ख्याद्वयमय्यां त्वस्यां समूहरूपायामेकविंशतिसंख्यायां संख्याकार्यं न स्यात् ।  
तद् यथा — पाणिपादेन स्वाङ्गसमुदायेन भिन्नकार्यस्य स्वाङ्गान्तरस्यानारम्भात्  
स्वाङ्गसमुदायो न स्वाङ्गमिति कल्याणपाणिपादेति ‘स्वाङ्गात् —’ (४. १. ५४)  
इति ङीष् न भवति । तथा जनपदाभ्यां जनपदान्तरस्यानारम्भाज्जनपदसमु-  
दायो जनपदग्रहणेन न गृह्यत इति जनपदलक्षणो वुञत्र न भवति । का-  
शिकोसलीया इति भवार्थे ‘वृद्धाच्छः’ (४. २. ११४) एव भवति । एवमत्र  
संख्याभ्यां संख्यान्तरस्य भिन्नव्यपदेशस्य विलक्षणस्यानारम्भात् तत्समूहमात्र-

रूपत्वे संख्याकार्याभाव इति संख्यान्तरम् । एकविंशतिसंख्या च यथाकथ-  
ञ्चिदवयवपरिकल्पनया व्युत्पाद्येति द्विवचनप्रसङ्गाभावः ॥ २१ ॥

इह कथं संख्यया समासः द्विदशाः त्रिदशा इत्यादौ । दशसंख्यया हि व्यादिसंख्या  
सम्बध्यमाना किं सञ्चष्ट इत्याह —

संख्येयान्तरतन्त्रासु या संख्यासु प्रवर्तते ।

आवृत्तिवर्गसंख्येया तां संख्यां तादृशीं विदुः ॥ २२ ॥

द्विदश द्विदशा इति 'संख्ययाव्ययासन्न —' (२. २. २५) इत्या-  
दिना बहुव्रीहिरयं समासः । तत्र च संख्येयान्तरं व्यादिसंख्याविषयात् सं-  
ख्येयादन्यत् संख्येयं परिच्छेद्यं तन्त्रं प्रधानं यासां दशादिसंख्यानां तासु  
संख्येयप्रधानासु दशादिसंख्यासु यान्या द्वित्वादिका संख्या प्रवर्तते सम्बन्ध-  
मनुभवति समासार्थं, तस्या दशादिसंख्यावृत्तिः पुनः पुनः प्रवृत्तिः, दशा-  
दिसंख्यापरिच्छेद्यो वा वर्गो दशावयवसमूहः संख्येयः परिच्छेद्य इति, तां  
द्वित्वादिकां संख्यां तादृशीमावृत्तिवर्गसङ्ख्येयप्रधानां विदुः जानन्ति शाब्दिकाः  
किल संख्या अस्या न परिच्छेद्या । सा हि दशसु संख्येयेषु गुणभूतेति न  
द्वित्वेन योगं भजते । अत एव संख्येयान्तरतन्त्रास्त्यनेनासम्बन्धे हेतुरुक्तः ।  
दशसंख्यासंख्येयेनापि विरोधाद् द्वित्वं न सम्बध्यते । नहि दश द्वाविति  
युज्यते । तस्माद् दशसंख्याया आवृत्तिर्द्वित्वपरिच्छेद्या । द्वौ वारौ हीयं दश-  
संख्या द्विदशेति । अत एवाभ्यावृत्तिविषयः सुप्प्रत्ययो वाक्ये । दशावयवो  
वर्गः परिच्छेद्यो द्वौ दशतावित्यस्ति समन्वयः ॥ २२ ॥

श्रुतैव दशसंख्या तत्संख्येया वा दश कथं द्वित्वसंख्यया न परिच्छेद्या इत्याशङ्क्य  
व्याख्यातामेव युक्तिमुपन्यस्यति —

न संख्यायां न संख्येये द्वौ दशेत्यस्ति सम्भवः ।

भेदाभावान्न संख्यायां विरोधान्न तदाश्रये ॥ २३ ॥

दशसंख्या तावत् संख्येयोपसर्जनत्वान्नार्हति द्वित्वसंख्यासम्बन्धमन्त्रे-  
त्युक्तम् । उपसर्जनत्वेऽपि च बुद्ध्या प्रत्यवमृश्य सम्बन्धे प्रधानेन संख्येयेन  
योगो भवेद्, यद्युपसर्जनमर्हेत् सम्बन्धम् । यावता दशसंख्याया एकत्वाद्  
द्वित्वेनासम्बन्धः, तत्संख्येया अपि दश विरोधाद् द्वित्वेन नावच्छिद्यन्ते । नहि  
दश द्वौ भवतीत्युक्तमेव । उत्तरा हि संख्या पूर्वसंख्याकृतं व्यपदेशं बाधते ॥ २३ ॥



तस्मात् —

संख्यायेते दशद्वर्गौ द्विदशा इति संख्यया ।

तद्रूपे वापि संख्येये आवृत्तिः परिगण्यते ॥ २४ ॥

दशसंख्यापरिच्छिन्न एको वर्गस्तादृशमपरमाख्यातुं द्वित्वमुपादीयते । तेन द्वयोर्दशद्वर्गयोर्द्वित्वमत्रावेद्यते । द्वौ दशतौ द्विदशाः । सम्बन्धान्यथानुपपत्त्या दशशब्दोऽत्र वृत्तिविषये दशद्वर्गे वर्तते । वर्गश्च वर्ग्यभेदापन्नो विवक्ष्यत इत्यवयवगतभेदाश्रयं बहुवचनम् । वर्गवाची चात्र इतिप्रत्ययो वृत्तावत एव दशदिति न प्रयुज्यते । वर्गप्राधान्यात् तद्रूपे दशसंख्य एव संख्येये सति दशसंख्याया आवृत्तिः पुनः पुनः प्रवृत्तिर्वा गण्यते द्वित्वेन । द्वौ बारौ द्विः, द्विर्दश द्विदशाः । दशशब्दोऽत्र संख्येयैमेवाचष्टे । गुणभूतसंख्याद्वारेण तु द्वित्वेन युज्यन्ते दश संख्येयाः । दशसंख्या तु गुणभूतावृत्तिद्वारेण द्वित्वसंख्यायोगमनुभवति । दशसु संख्येयेषु हि दशत्वमावर्तमानं द्वित्वेन परिच्छिद्यते । तथाच सम्बन्धिसम्बन्धात् संख्येयेषु दशस्वपि द्वित्वमन्वयीति तदाश्रयं बहुवचनं भवति । आवृत्तिगणनविषयस्य च सुचः समासेन गतार्थत्वात् प्रयोगो न भविष्यति । तदुक्तं वार्तिके — 'सुजभावोऽभिहितार्थत्वात् समासे' (२. २. २५) इति । गतमेतत् ॥ २४ ॥

'संख्याया अवयवे तयप्' (५. २. ४२) इत्यत्र 'इह कस्मान्न भवति । बहवोऽवयवा अस्याः संख्यायाः' इति भाष्ये चोदितेऽभिहितम् — 'अवयवे या संख्या, तस्याः प्रत्यय उच्यते । न च काचित् संख्या अवयविन्यस्ति, यस्य बहुशब्दोऽवयवः स्यादिति' । अयमर्थः — 'अवयवविधानेऽवयविनि प्रत्यय' इत्युक्तम् । न च संख्याशब्दवाच्या काचिद् विशिष्टावयविनी संख्यास्ति । ननु च कथं नास्ति, यावता प्रयुज्यत एव वाक्यं 'बहवोऽवयवा अस्याः संख्याया' इत्याह — 'ननु चेयमस्ति । संख्येत्येवे'ति भाष्यम् । अस्योत्तरं — 'नैषा संख्या । किं तर्हि । संज्ञैवे'ति । एकत्वादिसंख्याविशेषाणामविशिष्टा संज्ञा नामधेयमेतत् संख्येति, न त्वस्य वाच्यः कश्चिदवयवी । ततश्च संख्यासामान्यनिवेशिनीयं प्रतिभेदमनुवर्तते संज्ञा । न च सामान्य-

१. 'पेण द', २. 'यमाच', ३. 'तेने द्वि' ग. पाठः. ४. 'न्ध' ख. पाठः.  
५. 'वति' घ. पाठः.

विशेषयोरवयवावयविभावः । कल्पितत्वेऽपि चावयविनः कार्यभेदो रूपभेदः समाख्याभेदश्च भिद्यते । तद्यथा वनादेर्विविक्तवृक्षकार्याद्धि समुदितवनकार्य-मन्यत् । अत एव रूपभेदः । समाख्या च वृक्षा वनमिति भिन्ना । इह तु परिच्छेदलक्षणं कार्यमेकत्वादिव्यतिरिक्तं संख्याया नास्ति । किञ्चिद्रूपमपि न विविक्तमेकादिव्यतिरिक्तमवधार्यते शुक्लादिव्यतिरेकेणैव रूपस्य । समाख्या त्वर्थाभावादेव न भिन्ना । अपितु विशेषविषयसामान्यगोचरेयं संज्ञा संख्येति । बहुत्वमपि चैवं त्रित्वादीनां सामान्यमिति बहवोऽवयवा अस्यां विंशतौ त्रि-शति वेत्यवयवावयविभावेन योगो न भवति । अरितु सामान्यविशेषभावे-नैव । तथाच यथा बहुतयं रूपमिति शुक्लादिव्यतिरेकेण रूपावयविनोऽभा-वान्न भवति, तथा बहुतया विंशतिः त्रिंशदित्यपि न भवति । नहि परि-च्छिन्नरूपाया विंशत्यादिसंख्यायाः सामान्यरूपमनवधारितविशेषं बहुत्वमुप-पद्यते विशेषणम् ।

तदेतद् भाष्योपक्षिप्तमनुवदति —

संख्या नाम न संख्यास्ति संज्ञैवेति यथोच्यते ।

रूपं न रूपमप्येवं संज्ञा सा हि सितादिषु ॥ २५ ॥

सितपीतनीलादिवर्णव्यतिरेकेण यथा विलक्षणकार्यस्वभावं रूपं नाम वर्णान्तरं नास्ति, सितादीनां रूपसामान्यनिमित्ता तु संज्ञा रूपमित्येषा, तथैक-त्वादिसंख्याभेदव्यतिरेकेण संख्या नामावयविनी न विद्यतेऽन्या । समाख्या-मात्रमेषा सर्वेषां सामान्यभूतमित्युक्तोऽर्थः ॥ २५ ॥

सामान्यसमाख्यस्वमेवोपपादयति —

संख्यानजातियोगात् तु संख्या संख्येति कथ्यते ।

रूपत्वजातियोगाच्च रूपे रूपमिति स्मृतम् ॥ २६ ॥

जातिनिमित्तोऽयमुभयरूपोऽपि व्यपदेशो भाष्यकारेण स्मृतो न व्यति-रिक्तार्थनिबन्धन इति बहुतयी सङ्ख्या बहुतयं रूपमिति प्रयोगाभावः । न तर्हि भवति बहुतयं चित्ररूपमिति । भवति, चित्ररूपस्यावयविन एकत्वा-न्नीलाद्यवयवयोगोपपत्तेः । एकं चित्रं चेति चित्रतरमिति चेदभेदसंविदावेदित-त्वात् पदार्थाः प्रत्याख्यातुमशक्या एवावयविसामान्यादय इत्यद्वयसिद्धावस्था-

भिर्विचारितम् । ग्रन्थगौरवमयाच्चेह प्रतन्यते । तत् तत् एवावधार्यम् । तथाच चित्रमपि रूपमेकमवयविसमवेतमित्यवयवबहुत्वेनावच्छेदमर्हत्येव । किञ्चित् किल चित्रं नीलं नीलिकारब्धवयवं, किञ्चित् पुनः सितरक्तपीतादि-  
बहुविधावयवारब्धमित्यस्ति साफल्यं विशेषणस्य । गतमेतत् ॥ २६ ॥

संख्याविषयसम्यग् विचार्यते । इह 'बहुषु बहुवचनम्' (१. ४. २१) इत्यादिना संख्या विभक्तिवाच्या विहिता । तत्र स्वशब्देनाभिहितायामस्यामेकादिभ्यो वचनग्रहणात् प्रथमा लभ्येत ! द्वितीयादयस्तु कथम् । तथाहि—कर्मादिष्वपि विभक्त्यर्थेष्ववश्यमेकत्वादयो निमित्तत्वेनोपादेया इत्युक्तत्वात् कर्मणि यदेकत्वमेकत्वाद्यवच्छिन्ने वा कर्मणीत्याश्रयणादनभिहितकर्माद्याश्रयेणैकत्वादिषु विभक्तय इत्यभिहितविषये तदभावादेकं द्वौ बहूनि-  
त्यादिकं कथमित्याशङ्क्याह —

निमित्तमेक इत्यत्र विभक्त्या नाभिधीयते ।

तद्वतस्तु यदेकत्वं विभक्तिस्तत्र वर्तते ॥ २७ ॥

प्रथमासाधारणमिदं प्रतिसमाधानम् । तथाहि — प्रातिपदिकार्थसम-  
वेतायां संख्यायां प्रातिपदिकार्थे वा संख्यासम्बन्धिनि पक्षान्तराश्रयेण वा प्रथमायां विधीयमानायामेकादिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमेकत्वादि न तथाभि-  
धीयते, प्रातिपदिकेनेवैकादिशब्देन तस्याभिधानात् । तद्वतः प्रवृत्तिनिमित्त-  
भूतैकत्वाद्यवच्छिन्नस्य प्रातिपदिकार्थस्य यदन्यदेकत्वादि, तत्र वाच्ये प्राधा-  
न्येन प्रकृत्यर्थविशेषणत्वेन वा विभक्तिः प्रथमा विधीयते इति प्रातिपदिकेन स्वनिमित्तभूतैकत्वाद्यभिधानेऽपि तदपरैकत्वाद्यभिधानाय प्रवर्तत एव, एको  
द्वौ बहवः इत्येकशब्दस्योदाहरणार्थत्वात् । तद्वतस्तु यदेकत्वमित्याह । द्वित्वा-  
द्यपि हि गृह्यते द्यादिशब्दविषयम् । तथा विभक्तिग्रहणस्य द्वितीयादिसाधार-  
णस्योपादानाद् द्वितीयाद्यपि प्रातिपदिकेनानुक्तमेकत्वादि कथयतीत्युक्तं भवति  
एकं द्वौ बहून् पश्येत्यादौ । नह्यत्र प्रातिपदिकेन कर्मादिगतमेकत्वादि  
स्पृष्टमिति तद्विषया द्वितीयाद्या विभक्तयः ॥ २७ ॥

ननु च नात्र प्रकृतिप्रत्ययवाच्यं संख्याद्वयमवधारयत इत्याह —

एकस्य प्रचयो दृष्टः समूहश्च द्वयोस्तथा ।

निमित्तव्यतिरेकेण संख्यान्त्या भेदिका ततः ॥ २८ ॥

१. 'मदः । सं', २. 'भि', ३. 'पि श्', ४. 'त्यत आह'



इहैकस्य तदपरेण समुच्चीयमानस्य प्रचयो दृष्टः । तथाहि सति प्रचये-  
ऽन्यसाहभाष्ये द्वित्वादिसंख्या जायन्ते । द्वयोश्च समूहः समुदायो भेदो दृष्टः ।  
तद् यथा द्विपुत्र इत्यादौ निवृत्तेऽपि द्विवचने वृत्तावसाववगम्यतेऽन्तरङ्गः ।  
ततः प्रचयसमूहदर्शनाद्धेतोः प्रातिपदिकार्थस्य यन्निमित्तमेकत्वादि, एकादि-  
शब्दविषयं, तद्व्यतिरिक्ता अन्या विभक्तिवाच्या एकत्वादिसंख्या विद्यते ।  
बहूनामपि समूहो दृष्ट इति योजनीयं बहुपुत्र इत्यादौ तदीयम् । विशेषाव-  
स्थापनेन प्रातिपदिकार्थस्य भेदिकावच्छेदिका संख्या विभक्तिवाच्यात्रावधा-  
र्यत एव । तथाहि प्रातिपदिकात् प्रचिताप्रचितसाधारणमेकत्वमवगम्यते ।  
विभक्तेस्तु विशेषनिश्चयोऽर्थस्य परिसमाप्तेरेक इत्यप्रचितमिदमेकत्वमिति ! एवं  
द्वौ बहव इत्यसमूहरूपता । यद्येवं प्रचितविषये एकत्वे विभक्तिर्न स्याद् एक-  
श्चेति । नैतन्न्याय्यम् । साधारणे एकत्वे प्रातिपदिकवाच्ये विभक्तिर्विशेष-  
द्योतयतीत्युच्यते । तथाच विभक्त्यात्र द्वित्वाद्युपजनहेतुतामप्रतिपद्यमानमप्र-  
चितमेवैकत्वमावेद्यते । पश्चात् तु पदार्थे पर्यवसिते चशब्दः प्रचयं द्योतयति  
पदार्थवृष्टपातिनं, न तु प्रातिपदिकार्थगतम् । प्रातिपदिकार्थप्रचयविवक्षायां  
हि सहविवक्षाविषय एकशब्दाप्रयोग इति ॥ २८ ॥

‘संख्याया अन्यपदार्थत्वादि’त्यादिना एकशेषप्रत्याख्याने तत्समानार्थ-  
द्यादिशब्दप्रयोगो द्वित्वाद्युपजनात् प्रातिपदिकार्थप्रचयविषये समयाद् विभ-  
क्तिर्भविष्यति । यदि सामयिकी, नियोगतोऽन्या अपि कस्मान्न भवन्ति,  
कर्मादीनामभावात् इत्यपरमत्र प्रतिविधानं भाष्य उक्तम् । तथाहि — ‘न  
केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्ये’ति ‘परश्च’ (३. १. २) इति समयपालनार्थं वि-  
भक्तौ विधीयमानायामर्थविशेषानाश्रयणाद् वचनसङ्करः प्राप्नोतीति यथायथम-  
र्थानुगुण्येन विभक्तयोऽङ्गीकृताः । तथा चाभिहितेऽपि स्वार्थे एकादिशब्दे-  
भ्यस्तदानुगुण्येनैव प्रकृत्यर्थानुविधायिन्यो विभक्तय इत्युपगतं भवति । स्वा-  
भाविकत्वादर्थानुविधानस्य विभक्त्या सह प्रकृतिः स्वार्थमभिधत्त इत्ययमेव  
नियमः परवचनेन प्रतिपादितः ॥

तदेतद् व्याचष्टे —

तदेकमपि चैकत्वं विभक्तिश्रवणादते ।

नोच्यते तेन शब्देन विभक्त्या तु सहोच्यते ॥ २९ ॥

स्वाभाविकं सहाभिधानं यथायथं सर्वत्रैव विभक्तिविधाने प्रतिपाद्यते । वृत्तौ तु लुका केवलेनाभिधानं ज्ञाप्यते । शक्तिविशेषो हि शब्दानां वृत्तावुपजायत इति केवलस्याप्यभिधानं न विरुध्यते । एवं संबुद्धिलोपेऽपि केवलप्रयोगः स्वाभाविकः ॥ २९ ॥

अन्योऽप्यत्र परिहारोऽभिहितो भाष्ये — ‘संख्या नामेयं परप्रधाना । संख्येयमनया विशेष्यम् । यदि चात्र प्रथमा न स्यात्, संख्येयमविशेषितं स्यादिति । एतद् व्याचष्टे—

अन्वयव्यतिरेकौ च यदि स्याद् वचनान्तरम् ।

स्यातामसति तस्मिंश्च प्रकृत्यर्थो न कल्प्यते ॥ ३० ॥

वृक्षः वृक्षौ वृक्षा इत्यादौ प्रकृतिप्रत्यययोरन्वयव्यतिरेकौ स्तः । तथाचोक्तम् —

“दृष्टो ह्यव्यतिरेकेऽपि व्यतिरेकोऽन्वये सति ।”

इत्यादि । ततश्च,

“तत्र योऽन्वेति यं शब्दमर्थस्तस्य भवत्यसौ ॥”

इति भेदेनापोद्धारार्थकल्पना युक्ता । इह त्वेकशब्दादेकवचनमेव द्विशब्दाद् द्विवचनमेव बहुशब्दाद् बहुवचनमेव, न वचनान्तरमित्यसति व्यतिरेकेऽन्वयस्यानिश्चयात् प्रकृत्यर्थो विवेकेन नावधार्यते । असति हि वचनान्तरेऽन्वयव्यतिरेकौ न स्तः इति एकादिशब्दलक्षणायाः प्रकृतेरभिधेयं प्रत्ययार्थव्यतिरिक्तं न सम्भवत्यत्र, येन संख्येयमवाच्छिद्यत् प्रकृतिः केवला । तथाच वृक्षादावेकवचनादीनामन्वयव्यतिरेकोपपत्तावर्थनिर्धारणादिह तदभावे प्रकृतिप्रत्ययसमुदायवाच्योऽयमर्थः, येन संख्येयो विशेष्यते संख्यालक्षणेन । तर्थाचानुक्तार्थत्वादेव विभक्तिरत्रेत्युक्तं भवति । वृत्तौ त्वेकस्या एव प्रकृतेरेकराजादावुपसर्जनार्थोऽवगम्यते प्रधानार्थसम्भेदमापन्न इति विभक्तिश्चरितार्थत्वान्निवर्तते । यथा हि विना भावप्रत्ययं वृत्तौ तदर्थवगतिः निराकुलस्तिष्ठति, सधीरमुवाचेत्यादौ, एवमत्र विभक्तिमन्तरेणापि तत्सन्निधानदृष्टमेकत्वाद्युपसर्जनार्थोऽवगम्यत एव । तदेवं पूर्वत्र परिहारे प्रकृत्यर्थानुवादकत्वमभिमतम् । सत्यपि प्रकृ-

१. ‘था’ ग. पाठः. २. ‘य’ घ. पाठः. ३. ‘व ब’, ४. ‘ति व’ ग. पाठः. ५. ‘न्या’, ६. ‘थावु’ घ. पाठः. ७. ‘हि वृत्तौ वि’ ग. पाठः.

त्यर्थे यथायथं तदर्थानुवादकत्वेन वचनानामुक्तत्वात् । इह तु साधारणार्थत्व-  
मभिमतं प्रकृतिप्रत्ययसमुदायवाच्येनार्थेन संख्येयविशेषणस्योक्तत्वादिति परि-  
हारयोर्भाष्यकारोक्तयोर्विशेषः ॥ ३० ॥

अन्योऽप्यत्र भाष्ये परिहार उक्तः — 'उभयवचना एवैते, द्रव्यं चैवाहुर्गुणं च ।  
यत् सोऽसौ गुणस्तस्यानुक्ता एकत्वादय इति प्रथमा भविष्यतीति । एतद् व्याचष्टे —

**एकत्वमेक इत्यत्र शुद्धद्रव्यविशेषणम् ।**

**सगुणस्तु प्रकृत्यर्थो विभक्त्यर्थेन भिद्यते ॥ ३१ ॥**

शुद्धस्य द्रव्यस्य पूर्वं विशेषणाद् बुद्ध्या निर्ज्ञातस्य विशेषणभावमा-  
पन्नमेकत्वमेक इति प्रातिपदिकेनाभिधीयते । उक्तशब्दो द्वैकत्वविशिष्टं द्रव्य-  
माह, न संख्यानमात्रमपि विशत्यादिवत् । अत एवोभयवचनत्वं विशिष्टवचनत्वं  
विवक्षितं भाष्ये । न तु केवलगुणाभिधानं शुक्लादिवदेषामुपपद्यते । यदि वा  
'द्वैकयोः —' (१. ४. २२) इति निर्देशात् संख्यानमात्रवचनत्वमपीत्युभयव-  
चनत्वं स्पष्टम् । तदस्यैकशब्दवाच्यस्य एकत्वविशिष्टस्य द्रव्यस्य विभक्ति-  
वाच्येनैकत्वेन विशेषणात् सगुणः प्रातिपदिकार्थो विभक्त्यर्थेन भिद्यते विशेषे-  
ऽवतिष्ठते । एकत्वविशिष्टोऽयमेकोऽर्थो न तु गुणान्तरविशिष्ट इति प्रकृति-  
वाच्यमन्तरङ्गं विभक्तिवाच्यं तु बहिरङ्गं बाह्यमिति द्रव्यादीनां च द्विपुत्रं इत्यादौ  
बाह्यो भेदो निवर्तते विभक्तिवाच्य इति वक्ष्यति । अन्ये तु शुद्धं च द्रव्य-  
विशेषणं चेति समाहारे द्वन्द्वं मत्वा संख्यानमात्रप्रधानं संख्येयोपसर्जनं  
चैकत्वं संख्यासंख्येयसामान्यरूपं प्रातिपदिकेनोच्यते । सह गुणेन संख्यानेन  
यो वर्तते प्रातिपदिकार्थः, स विभक्तिवाच्येन भिद्यते अवच्छिन्नः प्रकाशयते  
इति विभक्त्यन्तवाच्यं संख्येयं प्राधान्येनेति व्याचक्षते । यस्मिन् द्रव्ये  
स्थितो गुणः संख्यानं, तस्यानुक्ता एकत्वादयो द्रव्यावच्छेदितया नोक्ता इति  
चात्र भाष्यार्थः ॥ ३१ ॥

ननु विभक्त्यन्तेन संख्येयस्य प्रतिपादनात् केवलस्य च प्रयोगाभावाद् गुणमात्र-  
वृत्तित्वं कथमेकादीनामवधार्यत इत्याह —

**द्वैकयोरिति निर्देशात् सङ्ख्यामात्रेऽपि सम्भवः ।**

**एकादीनां प्रसिद्धा तु सङ्ख्येयार्थत्वमुच्यते ॥ ३२ ॥**

१. 'णनु', २. 'त्रादौ' घ. पाठः. ३. 'इयत इति', ४. 'यप्र' ग. पाठः.



‘द्वेयकयोः—’ (१-४-२२) इति द्विवचननिर्देशाद् द्वित्वैकत्वयोर्द्वित्व-  
मुपलभ्यते । सङ्ख्येयाच्च निष्कृष्टयोर्द्वित्वैकत्वयोरभिधाने युक्तमिदम् । अन्यथा  
नित्यसङ्ख्येयप्राधान्ये द्वावेकश्च त्रय इति बहुवचनं स्यात् । ‘आ दशभ्यः  
सङ्ख्याः सङ्ख्येये वर्तन्त’ इति लौकिकीं प्रसिद्धिमाश्रित्य भाष्ये ‘स्यदेतत् ।  
यत्र नियोगतः सङ्ख्या सङ्ख्येये वर्तत’ इति सङ्ख्येयाख्यायित्वमुच्यते ।  
अयमत्रार्थः — सङ्ख्यानमात्रे लौकिके प्रयोगे नैषां वृत्तिः । तत्र हि पदं  
प्रयुज्यते । विभक्त्यन्तं च पदं, विभक्तिश्च सङ्ख्यां प्रातिपदिकार्थसमवेता-  
माहेति नियतं तत्र सङ्ख्यावधारणम् । शास्त्रे त्वषोद्धारमुद्घ्या सङ्ख्यान-  
मात्रवृत्तिर्न वृत्तावसति विभक्तिप्रत्यये काममुपपद्यत इति ॥ ३२ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णकप्रकाशे  
संख्यासमुद्देश एकादशः ॥

### अथ उपग्रहसमुद्देशः ।

इदानीमाख्यातार्थमुपग्रहं विचारयितुं स्वरूपमस्थालौकिकत्वात् प्रदर्शयति —

य आत्मनेपदाद् भेदः कचिदर्थस्य गम्यते ।

अन्यतश्चापि लादेशान्मन्यन्ते तमुपग्रहम् ॥ १ ॥

आत्मनेपदपरस्मैपदव्यङ्ग्यः कर्त्रभिप्रायतदितरादिरूपो विशेषो यः  
क्रियायाः साधनस्य, स उपग्रह इति पूर्वाचार्यैरभ्युपगतः । पूर्वाचार्यप्रसिद्धयो-  
पग्रहशब्दवाच्योऽयमर्थो व्यवहियतेऽत्र शास्त्र ॥ १ ॥

कस्यार्थस्यासौ भेद इति सामान्येनोक्तमेव विभजते —

कचित् साधनमेवासौ कचित् तस्य विशेषणम् ।

साधनं तत्र कर्मादि व्यक्तवाचो विशेषणम् ॥ २ ॥

साधनं कर्म उपग्रहः आत्मनेपदाभिव्यङ्ग्यः पच्यते गम्यत इति ।  
आदिशब्दात् कर्ता भावश्च । तत्र कर्ता लादेशद्वयव्यङ्ग्यः एधते यातीति ।  
भाव आस्यते शय्यते इत्यात्मनेपदव्यङ्ग्य एव । स च बाह्यो भावो लकार-  
वाच्यः आभ्यन्तस्य धात्वर्थरूपस्य भावस्य क्रियायाः स्वात्मन्यवस्थितिमेक-  
पदवाच्यसाधनानविशब्दावेदयन् भवति साधनम् । व्यक्ता वाम् येषां, व्यक्ता

१. ‘त्वाद्युपपद्यते’, २. ‘ख्येयाव’, ३. ‘न्योक्त’, ४. ‘दाभिव्य’ च. पाठः.

वाचि वा येषां ते व्यक्तवाचो धात्वर्थं समुच्चारणार्थकं विशिषन्तोऽपि साधनस्य कर्तुर्विशेषणं सामर्थ्याद् भवन्तो भवन्त्युपग्रहशब्दवाच्याः । तद् यथा—  
संप्रवदन्ते ब्राह्मणा इति ॥ २ ॥

कचित् क्रियाविशेषणमुपग्रह इत्याह —

क्रिया विषयभेदेन जीविकादिषु भिद्यते ।

लादेशैः स क्रियामेदो वाक्येष्वपि नियम्यते ॥ ३ ॥

विषयविशेषाश्रयेण भिद्यते क्रिया । स च तस्या भेदो लादेशैः परस्मैपदात्मनेपदलक्षणैरभिव्यज्यते । तद् यथा जीवनोपायत्वेन पाकादिरनु-  
ष्ठीयमानः परस्मैपदेनाभिव्यज्यते पचन्ति यजन्तीति । प्रधानं ह्यत्र क्रियाफलं न कर्तृगामि भृतिमात्रफलत्वाद् भृत्यानाम् । यजमानादिना प्रधानफलोद्देशेन प्रवर्त्यमाना क्रियात्मनेपदात् प्रतीयते यजते पचते इति । कचित् पुनः स एव क्रियामेदो वाक्येष्वपि सत्त्ववधार्यत इति वाक्यगम्यः । तद् यथा — स्वं यज्ञं यजते, स्वं यज्ञं यजति इति । 'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने' (१-३-७७) इति लादेशद्वयानुशासनात् स्वमिति पदान्तरसंसर्गरचितवाक्यावसेयं क्रियायाः प्रधानफलस्य कर्तृगामित्वम् ॥ ३ ॥

विषयभेदे विनापि कचित् साक्षात् क्रियाविशेष उपग्रह इत्याह —

धात्वर्थस्तद्विशेषश्चाप्युक्तः क्वचिदुपग्रहः ।

धात्वर्थो गन्धनादिः स्याद् व्यतिहारो विशेषणम् ॥ ४ ॥

गन्धनावक्षेपणादयः क्रियाविशेषा धातुवाच्याः सन्तोऽपि विनात्मने-  
पदमनभिव्यक्ता इत्यात्मनेपदाभिव्यज्यत्वादुपग्रहशब्दवाच्या भवन्ति । तद् यथा — उत्कुरुत इत्यादि । व्यतिहारस्तु क्रियाविशेषणमात्मनेपदाभिव्यज्य-  
मुपग्रहः । व्यतिपुनत इति ॥ ४ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति विशेष्य कथमुच्यते, यावता सर्वमेव फलं क्रियायाः कर्तारमभिप्रेतीत्यत आह —

क्रियाप्रवृत्तावाख्याता कैश्चित् स्वार्थपरार्थता ।

असती वा सती वापि विवक्षितनिबन्धना ॥ ५ ॥

१. 'दैर', २, ३. 'स्वयं यज', ४, ५. 'ती', ६. 'थी' घ. पाठः.

सर्व इमे स्वभूत्यर्थं यतन्त इति सर्वस्य स्वार्थं प्रवृत्तेः स्वार्थता पार-  
मार्थिकी, परार्थता त्वसत्येव । सतीवेति तु लौकिकी वाचोयुक्तिः । तथाहि—  
विवक्षा विवक्षितं निबन्धनं हेतुरस्याः परार्थतायाः । स्वार्थता हि मुख्यैवेति  
न तस्या विवक्षानिबन्धनत्वम् । तदित्थं पारार्थ्यविवक्षायां मा भूदात्मनेपद-  
मिति कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति फलं विशेष्यते । अन्ये तु प्रधानफलाभि-  
प्रायेण वस्तुत एव स्वार्थपरार्थतामाहुरिति ॥ ५ ॥

कैश्चिदिति वचनान्मतान्तरमुपक्षिप्तं भवति । तथाहि — यः स्वर्गादनादिमुख्य-  
फलार्थं स तत्रान्यान् व्यापारयति, निर्वेशेन प्रतिविधानं चारभते । ततश्च तस्य प्रति-  
विधातुर्मुख्यफलार्थिनः स्वार्थं आरम्भ इति तत्रात्मनेपदं यजमानादौ । यस्तु तत्प्रयुक्तो  
निर्वेशमात्रफलः, स स्वामिचित्तानुवर्तनादेव कृतार्थतां मन्यत इति तस्यासौ परार्थ  
आरम्भ इति न भवति तत्रात्मनेपदम् । इत्थं च संविधान आत्मनेपदं तत्रैव निजित्यनयोः  
समानो विषय इत्याह —

केषाञ्चित् कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्पते ।

आत्मनेपदमन्येषां तदर्थं प्रकृतिर्यथा ॥ ६ ॥

णिचः संविधानमात्रमर्थं मन्यन्ते केचित् । सर्व इमे स्वभूत्यर्थं यतन्त  
इति स्वार्थं प्रवर्तमानस्य प्रयोज्यस्य प्रयोजकस्तदानुकूल्याचरणात् संविधाता  
भण्यते । न ह्यनुविधेयस्य वचनात् स्वार्थमसम्भावयतो वा प्रवृत्तिरिति न  
प्रैषो निजर्थः । अपि तु संविधानमात्रं, तत्रैवात्मनेपदमपीति तुल्यविषयत्वा-  
दनयोः पर्यायेण प्रयोगः यजते याजयति पचते पाचयतीति । आत्मनेपदा-  
भिधेयो हि कर्ता संविधानमपेक्षते इति णिचा तुल्यविषयमात्मनेपदमिति  
विकल्पते तेन सह । यथा तदर्थं णिच उत्पादनार्था प्रकृतिर्धातुर्णिचा सह  
विकल्पते । ये धात्वर्थविशेषणतां हेतुमतीत्यस्य मन्यन्ते, तेषामन्येषां मते  
हेतुमति व्यापारे वर्तमानाद् धातोर्द्योतको निजिति कुतश्चिदर्थसामर्थ्याद्धेतुमतः  
संविधानविशिष्टस्य व्यापारस्य क्रीणीप्वेत्यादिवदवगमाणिज्जहिता शुद्धा प्र-  
कृतिः प्रयोगमर्हत्येवेति मन्यन्ते । ये तु भूयसा णिचमन्तरेण प्रैषस्याप्रतीते-  
र्हेतुमतीत्यस्य प्रत्ययार्थत्वं मन्यन्ते, तेषां यथा णिचप्रकृतिर्णिचा सह न विक-  
ल्पते, तथा आत्मनेपदमपीति । केषाञ्चिदिति वदन् पक्षान्तरं सूचयति । तथाहि—  
आत्मनेपदविषयस्य कर्तुः संविधानं क्रियागतो धर्मो धातुवाच्यो भवेत् । आ-



त्मनेपदेन हि क्रियाफलं कर्तृगामि द्योतयता सामर्थ्यात् प्रधानफलयुक्तः कर्ता-  
भिधीयते, न तु प्रैषः स्पृश्यते । न हि प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारो ण्यन्तवदा-  
त्मनेपदान्तधातुविषये प्रतीयते । अत एव शाब्दी प्रतीतिभिर्द्यते । यजत इति  
फलार्थी स्वतन्त्रो यागं भावयतीत्यर्थः । तत्र चानन्यप्रयोज्यस्य स्वतन्त्रस्य  
भावनायामौचित्यात् संविधानं व्यापारः प्रतीयते, न त्वस्माच्छब्दव्यापारात् परं  
प्रयुङ्क्त इत्यवगतिः । याजयतीति यागे परं प्रयुङ्क्त इति शाब्द एवावगमः ।  
तात्पर्यदृशा तु वास्तवव्यापाराश्रये विषयसाम्यं भवेत् । तस्माद् भिन्नविषयत्वा-  
च्चात्र विकल्प इत्येष सिद्धान्तोऽभिमतः । अन्यथैकविषयत्वाद् धातुसामान्य-  
विहितस्य णिचो धातुविशेषात् स्वरितजितो विधीयमानमात्मनेपदं बाधकं  
स्यादिति न विकल्पो भवेत्, लस्य 'तिसृञ्चि —' (३-४-७८) इत्यनेन  
विधानात् । 'स्वरितजितः —' (१-३-७२) इत्यादिर्न विधिरिति चेत्, नि-  
यमस्तर्हि भविष्यति । स चैकवाक्यतया विधिशेष एव । अन्यथा परस्मैपद-  
बाधकत्वमपि कथमात्मनेपदस्य स्यादिति । तदेवं भिन्नविषये णिजात्मनेपदे,  
संविधाने आत्मनेपदं तद्विशेषे तु प्रैषे णिजिति । यत्र तु पारार्थ्यं धात्वर्थस्या-  
न्यतोऽवगम्यते, तत्र न भवत्यात्मनेपदम् । तद् यथा — उक्तः करोति, प्रेषितः  
करोतीति प्रैषेण कर्तुः पारार्थ्यावगतेः स्वार्थतासम्प्रत्ययादात्मनेपदाभावोऽत्र ।  
एवमोदनं पचतीति करणादिकारकान्तरप्रैषेऽपि प्रयोज्यकर्तुः प्रधानफलार्थता-  
भावादात्मनेपदाभावः । तथा अजां नयति ग्राममित्यत्र धात्वर्थप्रैषमात्रविव-  
क्षायां भृत्ये कर्तर्यात्मनेपदं न भवति । धात्वर्थविषयापरप्रैषविवक्षायां तु स्वा-  
मिनि कर्तरि भवत्यात्मनेपदम् अजां नयते ग्राममिति ॥ ६ ॥

इदानीं ये णिचा सहात्मनेपदस्य विकल्पमिच्छन्ति, तेषां विषयसाम्यावगमभ्रान्ति-  
बीजमुपदर्शयति —

क्रीणीष्व वपते धत्ते चिनोति चिनुतेऽपि च ।

आप्तप्रयोगा दृश्यन्ते येषु ण्यर्थोऽभिधीयते ॥ ७ ॥

स्वात्मानं क्रीणीष्वेति विनताभिहिता पुत्रानाह क्रीणीत मामिति शि-  
ष्टप्रयोगोऽस्ति । अत्र क्रीणीष्वेत्यात्मनेपदान्तस्य प्रयोगस्य ण्यर्थः प्रैषोऽवधा-  
र्यते । दास्यं प्राप्ता हि विनता नागमात्रात्मानं क्रीणीष्व दास्यान्मोचयेति क-  
द्रवा क्रयणस्वातन्त्र्ये नियुज्यत इति परप्रयोज्यतावगमाद् ण्यर्थतायामात्मनेपद-

१. 'दधा' घ. पाठः. २. 'धिविशे', ३. 'षे प्र', ४. 'मुद्दृश' ग. पाठः

मिदमिति समानविषयत्वं णिजात्मनेपदयोरेतस्मात् प्रयोगाद् भ्रान्तिबीजं मन्यन्ते । तथाहि — सामर्थ्यादत्र ण्यर्थोऽवगम्यते, नात्मनेपदात् । क्रयणे हि नियुज्यते विनता । क्रयणस्य चात्र दास्यविनिवृत्तिलक्षणं फलं केतुः कर्तुरात्मगामीति कर्त्रभिप्रायक्रियाफलगतमात्मनेपदं विहितम् । इत्येव शब्दार्थे पर्यवसिते परतोऽर्थसामर्थ्यात् क्रापयेति ण्यर्थोऽत्रावधार्यते । तथाहि — सा विनतात्मानं कथं क्रीणाति दास्यान्मोचयति, यदि प्रत्युपकारं काद्रवेयाणामाचरति । न च सा स्वयं प्रत्युपकर्तुं शक्तेति पुत्रानाह 'क्रीणीत मामिति । तथाच पुत्रैरात्मानं दास्यान्मोचय क्रापयेत्ययमर्थोऽस्य क्रीणीष्वेति पदस्य प्रकरणसामर्थ्यपर्यालोचनालभ्य इति न पदार्थविषयेणात्मनेपदेनात्र णिच् समानविषय इति । एवं 'केशश्मश्रु वपत' इति प्रयोगो भ्रान्तिबीजं दृश्यते । तथाहि — वपते वपनं मुण्डनमन्येन कारयतीत्यर्थः इति णिजात्मनेपदे समानविषये मन्यन्ते । अत्र च तिङन्तात् कर्तृगामि क्रियाफलं प्रतीयत इत्यात्मनेपदं, सामर्थ्यात् तु स्वयमशक्तोऽन्यं प्रयुङ्क्त इत्यवगम्यते । तथा 'तृप्ता पत्नी रेतो धत्' इति प्रयोगो दृश्यते शिष्टानाम् । रेतो धापयतीत्यत्र चार्थः सामर्थ्यगम्यः । न हि पत्न्याः पौंस्त्वं सम्भवति तच्च रेतोधारणयोग्यं पुमिन्द्रियेण तद्धारणात् पत्न्यास्तु रेतोधारणयोग्यपुमिन्द्रियाभाव इति सामर्थ्यलभ्योऽत्र ण्यर्थो न तिङन्तवाच्यो येनात्मनेपदेन समानविषयता णिचः स्यात् । आत्मनेपदाद्धि धारणस्वातन्त्र्यमात्रमवैगम्यते । तच्च पत्नीसम्बन्धाद् वाक्यार्थपर्यालोचनया प्रयोजककर्तृविषयमत्रावगम्यते । पदं हि पदान्तरनिरपेक्षं स्वार्थमात्रमावेदयते । वाक्यसामर्थ्यात्तु विशिष्टार्थावगतिः । 'सैषात्र यज्ञस्य समृद्धिर्योऽग्निं चिनुते यश्चिनोति यश्चीयत' इत्यत्रापि चिनुत इति शिष्टप्रयोगे संविधाता चयनगतः प्रतीयते । तिङः सामर्थ्यात् तु प्रेषणमशब्दार्थोऽपि णिज्विषयं प्रतीयते । यो हि स्वयं चयनमनुतिष्ठति परप्रयुक्तः, स चिनोतीत्येतस्मादेवावगम्यते इति प्रयोजकस्तृतीयोऽर्थश्चिनुत इत्यतः प्रतीयते । तदेतेषु प्रयोगेष्वर्थसामर्थ्यादिनावसितमपि ण्यर्थमात्मनेपदान्तशब्दार्थ इति मत्वा कैश्चिद् भ्रमाणिजात्मनेपदयोर्विषयसाम्यं सर्वत्राश्रित्य विकल्पः प्रतिपादितः । गतमदः ॥ ७ ॥

१. 'मिति', २. 'ते । व', ३. 'र्थ्याद् गम्यते । न' ग. पाठः. ४, ५. 'त्र', ६. 'धानता', ७. 'तः । इ' ग. पाठः.

इह संविधाने आत्मनेपदमित्युक्तम् । पचादीनां च प्रधानभूतविक्रित्यादिवचनात्  
कथं संविधानोपादानं, येन तद्विशिष्टवचनाद् धातोस्तत्रात्मनेपदं स्यादित्याशङ्क्याह —

**संविधानं पचादीनां कचिदर्थः प्रतीयते ।**

**तन्निमित्ता यथान्यापि क्रियाधिश्रयणादिका ॥ ८ ॥**

‘कः पचेः प्रधानार्थः । यासौ तण्डुलानां विक्रित्तिः । अथेदानीं प्रेष-  
णमध्येषणं वा युक्तं यत् सर्वं पच्यर्थः स्यात् । बाढं युक्तमि’ति भाष्ये प्रयोजक-  
व्यापारस्यापि धात्वर्थतोपन्यस्ता । तथाचोदासीनोऽपि प्रयोजकः सामग्रीं परि-  
पोषयन् संविधाता कारक इति तद्व्यापारो धातुवाच्यः पचत इति विक्रित्य-  
र्थत्वाद् यथाधिश्रयणोदकासेचनादिः प्रयोज्यकर्तुर्व्यापारः । पचति देवदत्त  
इति अधिश्रयति उदकमासेचयति इत्याद्यर्थः । पचते देवदत्त इति सम्भारं  
दौकयतीत्यर्थः । तस्यैव तु प्रयोज्यप्रेषणे विवक्षिते णिञ् भवति पाचयतीति ।  
नहि संविधानमेव प्रेषः, अपि तु तत्पूर्वकं प्रेरणं, यत् कुर्वन् प्रयोजक इत्यु-  
च्यते संविधानं हि कुर्वन्नपि यावत् प्रेषणं नाचरति, न तावत् प्रयोजकः  
कथ्यते ॥ ८ ॥

कर्त्रभिप्राये विधीयमानमात्मनेपदं कथं धातोः संविधानार्थतामाक्षिपतीत्याह —

**कर्त्रभिप्रायता सूत्रे क्रियाभेदोपलक्षणम् ।**

**तथाभूता क्रिया या हि तत्कर्ता फलभाग् यतः ॥ ९ ॥**

कर्त्रभिप्रायक्रियाफलग्रहणेन संविधानविशिष्टा क्रिया निर्दिश्यते यस्माद्  
यैवंभूता क्रिया विशिष्टरूपम्, तस्याः कर्ता फलेन युज्यते । न ह्यसंविदधद् या-  
जकादिः क्रियाफलं स्वर्गाद्यश्नुते । ततश्च कार्यभूतेन फलसम्बन्धेन कारण-  
भूता क्रियोपलक्षितेति तत्रात्मनेपदमित्युक्तं भवति ॥ ९ ॥

उपलक्षणं दृष्टान्तमाह —

**यथोपलक्ष्यते कालस्तारकादर्शनादिभिः ।**

**तथा फलविशेषेण क्रियाभेदो निदर्श्यते ॥ १० ॥**

‘नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेद्’ इति नक्षत्रदर्शनस्य सन्ध्याविगमलक्षण-  
कालविशेषोपलक्षणार्थत्वात् घनाघनगहने गगने तदभावेऽपि नालिकादिभिस्त-



थाविधकालावधारणे वाविसर्गो भवत्येव यथा, तथा प्रधानफलसम्बन्धस्य संविधानोपलक्षणार्थत्वादनादृत्यापि फलविशेषद्योतनमात्मनेपदं संविधानमात्रे भवति ॥ १० ॥

भाष्ये स्वरितजिद्ग्रहणं प्रत्याख्यातमिति यातिप्रभृतिभ्योऽपि कस्मादात्मनेपदं न भवतीत्याह —

क्रियाविशेषवचने सामर्थ्यमुपरुध्यते ।

केषाञ्चिदन्ये तु कृताः स्वरितेतो जितस्तथा ॥ ११ ॥

कर्त्रभिप्रायक्रियाफलोपलक्षिते संविधानलक्षणे क्रियाविशेषे प्रत्याख्ये यातिप्रभृतीनां धातूनां शक्तिः प्रतिहन्यते । नियता हि शब्दशक्तिः । ये तु संविधानाभिधानसमर्थास्ते स्वरितेत्संज्ञका अकारेत्संज्ञकाश्च पठिता धातुपाठे संविधानविशिष्टक्रियावचनसामर्थ्यमवद्योतयितुमित्यर्थः । स्वाभाविकी हि धातूनां शक्तिर्नियतविषया दुरवसानेति अकाराद्यनुबन्धस्तदवगमाय कृतो गणकारैः ॥ ११ ॥

यद्येवं कथं स्वरितजिद्ग्रहणं प्रत्याख्यायते । असति हि तस्मिन्ननुबन्धाः कथं पठ्यन्ते । तद्वि तेषां कार्यम् । असति तास्मिन् तदभावः । तथाच संविधानविशिष्टक्रियाभिधानशक्तिर्धातूनां कथमवगम्येतेत्याह —

अनुबन्धश्च सिद्धेऽर्थे स्मृत्यर्थमनुषज्यते ।

तुल्यार्थेष्वपि चावश्यं न सर्वेष्वेकधर्मता ॥ १२ ॥

इह क्रियावचनत्वेन समानाभिधेयेष्वपि धातुषु न सर्वेषु क्रियामात्रवचनस्वभावः, अपितु शब्दशक्तिवैचित्र्याद् यथास्वं विशिष्टक्रियावचनत्वम् । तथाहि — ‘या प्रापणे’, ‘णीञ् प्रापणे’ इति तुल्येऽप्यर्थनिर्देशे यातेः प्राप्तिप्रापणमर्थः, नयतेस्तु प्रापणा प्रापणमिति संविधानमर्थोऽवगम्यते । एवमन्येषामपि संविधानार्थता स्वाभाविकी बोद्धव्या । तामेव सूचयितुं अकाराद्यनुबन्धः स्मरणार्थं निवेश्यते । यो हि प्रयोगादेव स्वभावविशेषमवधारयितुमशक्नोति तस्मिन् प्रति स्मृत्यर्थोऽनुबन्धासङ्गः, प्रयोगज्ञं तु प्रति नार्थस्तेन ! तथाच प्रयोगदर्शिनं च प्रति स्वरितजिद्ग्रहणं शक्यमकर्तुमिति प्रत्याख्यायत एतद्भाष्ये । वचनानुसारिणं तु प्रति क्रियत एवैतत् । तथाच भाष्यं — ‘वृत्तज्ञो ह्याचार्यः तत्समर्थाननुबन्धानासज्जती’ति । वर्तन्तेऽस्मिन् कार्याणीति वृत्तं प्रयोगो

वर्तनं वृत्तमिति शब्दव्यापारो वा तज्ज्ञः सूत्रकारो वचनानुसारिणमवृत्तज्ञं प्रति  
वकाराद्यासजतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

तुल्यार्थेऽपि नैकधर्मेतेत्यत्र दृष्टान्तमाह —

दृशीक्ष्योः सदृशेऽप्यर्थे नाभेदः प्रतिपूर्वयोः ।

प्यर्थोपादायिनस्तस्मान्न तुल्यार्थाः पचादिभिः ॥ १३ ॥

गणपठितेऽर्थे समानेऽपीक्षते पश्यतीत्यनयोः प्रतिपूर्वयोर्नाभेदो न स्-  
मानार्थता, अतः प्रतीक्षत इत्यन्य एवार्थः प्रतिपालनं नाम । प्रतिपश्यतीति  
तु प्रतीपदर्शनमर्थः । दृशीक्षी चोपलक्षणं रक्षतिपालयत्योरपि, प्रतिरक्षति प्र-  
तिपालयतीत्यन्य एवार्थः । एवं हरतिनयत्योः सम्पूर्वयोः संहरति संनयती-  
त्याद्यप्युदाहार्यम् । एवं प्यर्थमपि ये सम्बन्धितया स्वीकुर्वन्ति, ते संविधा-  
नाभिधायिभिः पचादिभिर्न समानवाच्याः । नहि सर्वे धातवो प्यर्थेन सङ्ग-  
च्छन्त इत्येतावता संविधानाभिधायिनोऽपि स्युः, शक्तिभेदात् । प्रैषो हि प्यर्थः,  
संविधानं ततोऽन्यत् । तद्धेतुरपीत्युक्तमेव । अत एव संविधानमेव प्यर्थोऽत्र  
नाभिमतः । एवं हि पचादिभिस्तदभिधायिनां भिन्नार्थता न भवेत्, पचादी-  
नामपि संविधानाभिधानात् सामान्येन पचादिभिरित्युक्तत्वात् परस्मैपदान्तैरात्म-  
नेपदान्तानां भिन्नार्थतेति लभ्यते ॥ १३ ॥

संविधानेन स्वरितजिद्व्यतिरिक्तानां न सर्वार्थवायोगोऽस्ति योगेऽपि ते तदभि-  
धानशक्तिविकला इत्याह —

उन्मथ्यर्थे वर्तमानस्य करोतेर्भिन्नधर्मणः ।

प्यर्थोपादायिता तस्मान्नियताः शब्दशक्तयः ॥ १४ ॥

उदुम्भाञ्चकारेत्यामन्तस्यानभिव्यक्तपदार्थकस्याभिव्यक्त्यर्थं करोतिरनु-  
प्रयुज्यते । स च क्रियासामान्यवाचीत्यत्रोन्मथ्यर्थे वर्तते । ततश्च तस्य विशिष्ट-  
क्रियोपनिपाते भिन्नधर्मणो नानास्वभावस्य प्यर्थ इव प्यर्थः संविधानं त-  
दभिधायित्वं दृष्टम् । तथाच जिद्व्यं पठितः । यत एवं तस्माच्छब्दानां  
शक्तयो नियताः । एकस्मिन्नपि ह्यर्थेऽत्रोम्भेः संविधानाभिधाने शक्तिर्नास्ति  
करोतेस्त्वास्ति । इत्थं चास्ति संविधानेनोम्भेः सम्बन्धो येन तदर्थप्रवृत्तेः करो-

तेस्तदभिधानशक्तिः । सत्यपि च तस्मिंस्तदभिधानसामर्थ्यमस्य नास्ति । वस्तुत एव तु संविधानेनोम्भेः सम्बन्धाभावे करोत्यर्थोऽपि संविधानेन न विशेयते ॥ १४ ॥

कथमवसीयते करोत्यर्थोऽत्र संविधानविशिष्ट इति तदर्थसंप्रत्यायकस्यात्मनेपदस्यादर्शनादित्याशङ्क्य भाष्यकाराभ्युपगममत्रार्थे संवादकमाह —

तथाहानुप्रयोगस्य करोतेरात्मनेपदे ।

पूर्ववद्ग्रहणं प्राप्तौ स्वरितं समुपस्थितम् ॥ १५ ॥

इह 'आम्प्रत्ययवत् कृजोऽनुप्रयोगस्य' (१. ३. ६३) इत्यात्मनेपदविधानमकर्त्रभिप्राये चरितार्थम् । कर्त्रभिप्राये तु कृजोऽनुप्रयोगस्यात्मनेपदे 'स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' (१. ३. ७२) इत्यनेन प्रसक्ते 'पूर्ववत् नः' (१. ३. ६२) इत्यतः सूत्रात् स्वरितलिङ्गयुक्तं पूर्ववद्ग्रहणमवधीकृतमिति । ण्यकारेणोपगतम् । तथाचानुप्रयोगस्य कृजो यदासुप्रत्ययात् पूर्वस्य धातोः ।त्मनेपदं, तदा कर्त्रभिप्रायेऽपि तद् भवति नान्यथेति नियमार्थात् पूर्ववद्ग्रहणादत्रात्मनेपदाभावः । एतच्च कथमुपपद्यते, यद्यनुप्रयोगस्य करोतेः संविधानाभिधानसामर्थ्यं स्यात् । अन्यथात्मनेपदाप्रसङ्गात् किं पूर्ववद्ग्रहणेन ॥ १५ ॥

णिङ्योग्यार्थाभिधानेऽपि न सर्वेषां धातूनां संविधानप्रत्यायनसामर्थ्यमप्यनुमेयमित्येतन्निदर्शनोपन्यासेन स्थिरयति —

एकत्वेऽपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसंख्यया ।

मिद्यते न तु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रितः ॥ १६ ॥

साध्यस्वभावत्वात् क्रियायाः स्वतो नास्ति भेदः । तिङन्तपदविषये त्वेकपदोपात्तकर्तृकर्मलक्षणसाधनाधारद्रव्यगतद्वित्वबहुत्वाभ्यां पचतः पचन्ति पच्येते पच्यन्ते इति विशिष्यते । द्विबहुसाधनसाध्यत्वं ह्यत्रोपगम्यते क्रियायाः । अथात्र साधनाधारद्रव्यसङ्ख्यायोगस्तथा तद्गतलिङ्गविशेषयोगोऽपि कस्मान्न ।तीति न शक्यते वक्तुम् आख्याताल्लिङ्गविशेषस्याप्रतीतिः । एकपदोपादाने साधनाश्रयस्य द्वित्वादेरेवावगमो न तु स्त्रीत्वपुंस्त्वविशिष्टेऽर्थे समवेतेयं क्रिये-स्याख्यातादवगम्यते । स्वाभाविकं हि शब्दानामर्थप्रत्यायनं, न युक्तिगम्यम् ।

१. 'संविधा', २. 'द्वित्वबहुत्वसा' ग. पाठः ३. 'तोऽवग', ४. 'ति श', ५. 'न' घ. पाठः.



साधनसङ्ख्येयैव वक्तव्ये व्यापाराविष्टं द्रव्यात्मकमेव सङ्ख्यायुक्तमाख्या-  
ताभिधेयं न शक्तिमात्रमित्याश्रयग्रहणेन सूचयति । तथाच देवदत्तः पचतीति  
द्रव्येण सामानाधिकरण्यं दृश्यते । अत एव द्रव्यवादिनामाख्यातार्थोऽपि  
द्रव्यमित्यभ्युपगमः ॥ १६ ॥

तदयं निदर्शनार्थः साध्येन योज्यते —

तस्मादवस्थितेऽप्यर्थे कस्यचित् प्रतिबध्यते ।

शब्दस्य शक्तिः स त्वेष शास्त्रेऽन्वाख्यायते विधिः ॥ १७ ॥

यत एवं शब्दशक्तिभेदापेक्षमभिधानमन्यत्रापि, तस्मात् संविधान-  
सम्बन्धे सत्यपि धातूनां कस्यचिद् यात्योदेस्तत्प्रत्यायने सामर्थ्यं प्रतिहन्यत  
इत्युक्तमुभ्यादिसमानार्थस्य करोतेः संविधानाभिधानसामर्थ्यं नोम्भेरिति । स  
चैष शब्दशक्तिनियमार्थः प्रकारः स्वरितजिद्ग्रहणेन शास्त्रे ज्ञाप्यते प्रकटी-  
क्रियते । गतमेतत् ॥ १७ ॥

इह यजन्ति याजकाः, पचन्ति भक्तकरा इत्येतत् कर्त्रभिप्रायक्रियाफलग्रहणस्य  
व्यावर्त्यमुदाहृत्य याजकावपि दक्षिणा फलमभिप्रैति, कर्मकरानपि श्रुतिरित्याक्षिप्य “सर्वत्रैव  
क्रियाफलं कर्तारमभिप्रैति । तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञायते साधीयो यत् क्रियाफलमभिप्रैति ।  
किञ्च साधीयो यदर्थं क्रियारभ्यत” इति भाष्ये समर्थितमित्येतद् व्याचष्टे —

यस्यार्थस्य प्रसिद्धचर्थमारभ्यन्ते पचादयः ।

तत् प्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजनम् ॥ १८ ॥

इह कर्त्रभिप्रायक्रियाफलस्य संविधानोपलक्षणत्वात् संविधानक्रियावच-  
नाद् धातोरात्मनेपदमित्युक्तं भवति । तत्र च संविधाने यत् फलं तदेवोप-  
लक्षणं युक्तम् । तच्च यदर्थं संविधानारम्भः, यदुद्देशेन हि संविधाता प्रथममेव  
संविधानं साधनोपार्जनं योग्यतानुसारेण च प्रवर्तनमारभते, तत् स्वर्गादि  
प्रधानं फलं वेदितव्यम् । संविधाना नियुक्तानि कारकाणि तदिच्छया प्रवर्तन्त  
इति तेषां दक्षिणा श्रुतिर्वा फलमप्रधानं, तादर्थ्येन पूर्वमेव क्रियाप्रवृत्त्ययोगात् ।  
संविधाता पुनः प्रधानक्रियार्थमुदासीनोऽपि बहुमुखमाचेष्टत इति मुख्यफलाभि-  
सन्धानेन स एव क्रियाः पच्यादिकाः प्रवर्तयति । तदग्रं फलस्य प्रकर्षस्ताद-  
र्थ्येन पूर्वमेव प्रधानक्रियारम्भाद् व्याख्यातः ॥ १८ ॥

संविधाने आत्मनेपदमित्यस्मिन् पक्षे सिद्धान्ते चोदितं भाष्ये — “इह कथं भवि-  
तव्यं स्वामिदासौ पचत” इति । एतद् व्याचष्टे —

यत्रोभौ स्वामिदासौ तु प्रारभेते सहक्रियाम् ।

युगपद् धर्मभेदेन धातुस्तत्र न वर्तते ॥ १९ ॥

प्रभुभृत्ययोः सम्भूय द्वन्द्वनिर्देशेनाभिधीयमानयोः क्रियारम्भे तत्साध्यस्य  
व्यापारस्य भेदाद् युगपदेककालं धातुर्वाचकत्वं नासादयति । तथाहि — प्रभु-  
साध्यं संविधानं सम्भारघटनं, भृत्यसाध्यं तु प्रधानक्रियारूपमिति विलक्षण-  
त्वाद् व्यापारस्यैकधातुवाच्यता नोपपद्यते । तथाच किमात्मनेपदं संविधात्रपेक्षं  
क्रियतां, किं वा दासापेक्षं परस्मैपदमिति संशयो न व्यावर्तते ॥ १९ ॥

अथापि कथञ्चित् किञ्चिद्व्यं विलक्षणमप्यनेकार्थत्वाद् धातुरभिधीत, त-  
थापि —

यत्र प्रतिविधानार्थः पचिस्तत्रात्मनेपदम् ।

परस्मैपदमन्यत्र संस्काराद्यभिधायिनि ॥ २० ॥

प्रतिविधानं संविधानं तद्वचनात् पचेरात्मनेपदमाम्नातं, वाक्यगत-  
विकृतिपर्यन्तसाधनविनियोगादिलक्षणसंस्कारादिवचनात् तु परस्मैपदमिति  
धातुनार्थद्वयस्वीकारेऽप्येकस्मिन् प्रयोगे विरुद्धस्वरूपलक्षदेशद्वयानुपपत्तिः ॥ २० ॥

अत्र समाधिः —

संविधातुश्च सान्निध्याद् दासे धर्मोऽनुषज्यते ।

प्लक्षशब्दस्य सान्निध्यान्न्यग्रोधे प्लक्षता यथा ॥ २१ ॥

अयमर्थः — अतुल्यकक्षयोरप्यनयोर्यद्येकशब्दवाच्यताभ्युपगम्यते ।  
तदा युगपदधिकरणवचनतायां द्वन्द्वविधानाद् द्वन्द्वनिर्दिष्टौ स्वामिदासावेक-  
स्मिन् पच्यर्थे सह विवक्ष्येते । तत्र चेतरेतरधर्माध्यासात् साहचर्यमिति  
स्वामिसाहचर्याद् दासे संविधानं तद्व्यापारोऽध्यारोप्यते । तथाच स्वामिना  
तुल्यो दास इति स्वामिद्वयस्य कर्तृत्वे संविधानवचनाद् धातोरात्मनेपदं क्रियते  
स्वामिदासौ पचेते इति । तद् यथा प्लक्षन्यग्रोधाविति सहविवक्षायां न्यग्रोधे  
प्लक्षरूपारोपः । (प्रक्षरण्या ? प्लक्षो न्यग्रोधः) न्यग्रोधोऽपि प्लक्ष इति । तथा  
चानुस्यूतभेदस्य समुदायस्यानाभिधानादितरेतरापेक्षायां द्वन्द्वाद् द्विवचनं भ-  
वति । एतदग्रे द्वन्द्वविचारे निर्णेप्यामः ॥ २१ ॥

कथमतद्रूपेण सन्निधानमात्रादन्यरूपारोप इति दृष्टान्तेन व्युत्पादयति —

पुरोडाशाभिधानं च धानादिषु यथा स्थितम् ।

छत्रिणा चापि संबन्धाच्छत्रिशब्दाभिधेयता ॥ २२ ॥

प्रातःसवने 'पुरोडाशैः प्रचरन्ती'त्युच्यते । तत्र चैकस्य पुरोडाशस्य बहुत्वसङ्ख्यानुपपत्तेस्तत्सहचरितेष्वध्यारोपितपुरोडाशभागेषु सत्स्वयं प्रयोगः । तत्र पुरोडाशः, धानाः, करम्भः, परिवापः, पयस्येति पञ्च पुरोडाशाः कथ्यन्ते । तथा छत्रिणो यान्तीति बहुवचनान्यथानुपपत्त्या पराकृतच्छत्रसम्बन्धा अपि छत्रिसाहचर्यात् तच्छब्देनाभिधीयन्ते । एवं दासेऽपि स्वामिसाहचर्याद् द्वन्द्वनिर्देशान्यथानुपपत्त्या स्वाभिधर्मासङ्ग इत्यात्मनेपदं भवति । स्वामिदाससाध्यस्य हि व्यापारस्य भेदोऽत्र न विवक्ष्यते, इत्यभिधधातुवाच्यक्रियारूपाश्रयप्रधानगतधर्मोपपत्तिः ॥ २२ ॥

यद्वा मतान्तरमत्रेत्याह —

अर्थात् प्रतीतमन्योन्यं पारार्थ्यमविवक्षितम् ।

इत्ययं शेषविषयः कैश्चिदत्रानुवर्ण्यते ॥ २३ ॥

स्वामिदासयोः क्रियोपकारित्वं विलक्षणेमेकस्य मुख्यफलाभिसन्धानादितरस्य तदनभिसन्धानादित्येतदविवक्षित्वा सामान्येन मातापितरौ पुत्रं जनयत इतिवत् क्रियायां कर्तृत्वमात्रविवक्षायां 'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्' (१-३-७८) भवति । स्वामिपदसन्निधानादेव हि संविधानमवगतं, दासपदार्थसामर्थ्याच्च तस्यान्यगामि क्रियाफलमिति चरितार्थत्वादाख्यातस्य नात्र व्यापार इति क्रियासामान्यवचनाद्धातोः आत्मनेपदविधावनुपयोगाच्छेषात् परस्मैपदं स्वामिदासौ पचत इति ॥ २३ ॥

'पञ्चभिर्हलैः कृषती'ति स्वामिनः प्रतिविधातुस्तथा सम्भवाणिनवः प्राप्तिमापादयितुं भाष्यकारेणोपन्यस्तं, तत्र चोद्यते —

अथ प्रतिविधाता यो हलैः कृषति पञ्चभिः ।

भाष्ये नोदाहृतं कस्मात् प्राप्तं तत्रात्मनेपदम् ॥ २४ ॥

युगपत् पञ्चभिर्हलैः कर्षणं स्वामिन उपपद्यते, न कर्षकस्येति प्रतिविधातर्यात्मनेपदं प्रतिविधानवचनाद् धातोः कुतः कारणाल्लक्षणेन प्राप्तं न कृतं भाष्यकारेण ॥ २४ ॥



अत्र परिहारं शङ्कित्वा प्रतिक्षिपति —

प्रतीतत्वाद् तदर्थस्य शेषत्वं यदि कल्प्यते ।

न स्यात् प्राप्तविभाषासौ स्वरितेतां निवर्तिका ॥ २५ ॥

भृत्यस्य पञ्चभिर्हैर्युगपद् विलेखनासम्भवात् स्वाम्येव तथेति गतार्थ-  
त्वात् संविधानस्यात्मनेपदविधावनुपयोगाच्छेषत्वं परस्मैपदनिमित्तं यद्यत्रावस्था-  
प्यते, तदा प्रदेशान्तरविरोधः प्राप्नोति । तथाहि — 'न वेति विभाषा' (१-  
१-४४) इत्यत्र 'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने' (१-३-७७) इतीयं प्राप्तविभाषा  
गणिता कर्त्रभिप्राये क्रियाफले स्वरितेत्संज्ञकानां नित्ये आत्मनेपदे प्राप्ते पक्षे  
तन्निवृत्त्यर्था । यदि चात्रोपपदेन द्योतिते न स्यादात्मनेपदं, तदा स्वं यज्ञं  
यजतीत्यादावपि तदप्राप्तेर्विभाषोपपदेन — (१-३-७७) इत्यप्राप्तविभाषा  
भवेद् विधिमुखेन प्रवृत्तेरिति विरोधः । तस्माद् द्वाभ्यामुपपदात्मनेपदाभ्यां  
संविधानं द्योत्यत इति प्राप्तविभाषावचनाल्लभ्यत इति कथमत्रात्मनेपदं न  
भवेत् ॥ २५ ॥

अत्र केचिदाहुः —

शुद्धे तु संविधानार्थे कैश्चिदत्रेप्यते कृषिः ।

तद्धर्मा यजिरित्येवं न स्यात् तत्रात्मनेपदम् ॥ २६ ॥

ये णिच्चा समानविषयतामात्मनेपदस्य मन्यन्ते, त एवमिच्छन्ति सं-  
विधानमात्रेऽर्थे कृषिर्वर्तत इति विलेखनस्य प्रयोज्यव्यापारस्यासम्भवात् यथा  
णिच् न भवत्यात्मनेपदं णिज्वादिति । तथाहि — णिच्परिहारायात्रोक्तं 'कृ-  
ष्यादिषु चानुत्पत्तिर्नानाक्रियाणां कृष्यर्थत्वान्नावश्यं कृषिर्विलेखन एव वर्तते,  
किं तर्हि, प्रतिविधानेऽपी'ति । एवं शुद्धे विलेखनानवाच्छिन्ने संविधानार्थे  
कृषिर्वर्तत इति नोत्पद्यते, तथात्मनेपदमपि संविधानेन विशेष्यमाणस्यान्यस्य  
धात्वर्थस्याभावात् । संविधानविशिष्टार्थवाचिनो हि धातोरात्मनेपदं, न तु  
शुद्धसंविधानवचनात् । यद्यपि च विलेखनमत्र धात्वर्थः, तथापि तद्विषयं प्रति-  
विधानं विशिष्टमेव शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् कृषिरभिधत्ते । तद् यथा — 'फले  
लुग्वन्नानर्थक्यं प्रकृत्यन्तरत्वादि'ति प्रत्याख्याते लुकि रूढिशब्दत्वेऽपि शब्द-  
शक्तिस्वाभाव्यादामलकादिभिर्वनस्पतिविशेषप्रभव एव फलविशेषोऽभिधीयते ।  
तदेतन्निवारयति । तथाहोवमत्रोच्यमाने यजिरपि तस्य कृषेरिव धर्मोऽस्येति

तद्धर्मा कृषिधर्मा स्यादिति ततोऽपि न भवेदात्मनेपदम् । यथा हि कृषिः शुद्धे प्रतिविधाने वर्तते तथा यजिरपि वर्तते । तथाच भाष्ये प्रतिविधाने यजेर्वृत्तिरुक्ता । इदं हि तत्र चोद्यते — इह याजका योजयन्तीतीष्यते । हविःप्रक्षेपमात्रवचने तु यजौ याजका हविः प्रक्षिपन्ति । तान् यजमानः प्रयोजयन् याजयतीति विपरीतमभिधानं स्यादिति । अत्र परिहार उक्तः — यज्यादिष्वविपर्यासो नानाक्रियाणां यज्यर्थत्वात् । नावश्यं यजिर्हविःप्रक्षेपण एव वर्तते, किं तर्हि, त्यागेऽपि । तं यजमानः करोति, याजकाः कारयन्तीति । एवञ्च द्रव्यत्यागमात्ररूपो यजेरर्थ इति कृषिवत् ततोऽपि न स्यादात्मनेपदम् । अथ त्यागविशिष्टं प्रतिविधानं यज्यर्थ इति भवत्यात्मनेपदं, कृषेरपि विलेखन-विशिष्टं संविधानमर्थ इति प्रसज्यत एवात्मनेपदम् । णिच् तु प्रैषस्यासम्प्रत्य-यान्न भवति । नहि संविधानमेव ण्यर्थ इति पूर्वमेव निर्णीतम् ॥ २६ ॥

कथं तर्ह्यत्रात्मनेपदं न भवतीति, सिद्धान्तमाह —

अत्र तूपपदेनायमर्थभेदः प्रतीयते ।

प्राप्ते विभाषा क्रियते तस्मान्नास्त्यात्मनेपदम् ॥ २७ ॥

समीपे श्रूयमाणेन पञ्चभिर्हलैरिति पदेनायं संविधानलक्षणोऽर्थविशेषो गम्यते यतस्ततोऽत्र 'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने' (१-३-७७) इति प्राप्ते आत्मनेपदे विभाषाकरणात् पक्षे न भवतीति कृषतीति साधुः प्रयोगो भाष्ये-ज्वस्थित इति सिद्धमिष्टम् ॥ २७ ॥

इति श्रीभूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णकप्रकाशे  
उपग्रहसमुद्देशो द्वादशः ॥

अथ लिङ्गसमुद्देशः ।

तदेवं तिङन्ताद्यो विचारितः । तत्र संख्येसाधने सुवन्तसाधारणे । क्रियाकालपुरुषो-पग्रहास्तित्कनियताः । लिङ्गं तु नामपदानामधिकं वाच्यमिति तदिदानीं विचारयितुं यथासम्भवं दर्शनभेदेन तल्लक्षणमाह —

स्तनकेशादिसम्बन्धो विशिष्टा वा स्तनादयः ।

तदुपन्यञ्जनां जातिगुणावस्था गुणास्तथा ॥ १ ॥

१. 'हि चो' घ. पाठः. २. 'यजन्तो' घ. पाठः.

शब्दोपजनितोऽर्थात्मा शब्दसंस्कार इत्यपि ।

लिङ्गानां लिङ्गतत्त्वज्ञैर्विकल्पाः सप्त दर्शिताः ॥ २ ॥

लोके यद्यलिङ्गं दृष्ट्वा अयं पुमान् इयं स्त्री इदं नपुंसकमिति प्रतीयते, तदिह पक्षद्वयेन निर्दिष्टम् । प्रस(न ?)वयोग्यस्तनकेशकलापप्रज्ञनादिभिरुपव्यञ्जनैरवयविनः सम्बन्धः संयोगसमवायलक्षणो लिङ्गं, तेन वा सम्बन्धेन विशिष्टाः स्तनादय इति पक्षद्वयम् । तदुक्तं —

“स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः ।

उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥”

इति । उभयव्यञ्जनाभावात् तदभावे व्यञ्जनवत्त्वसाम्याच्चानेनैव नपुंसकत्वमपि लक्षितं भवति । तदभावे नपुंसकमित्येवोक्तेऽव्ययानां तिङन्तानां च तत्प्रसङ्गः । उभयोरन्तमित्येतावत्युक्ते कुक्कुटमयूर्याविति लिङ्गसमुदायविषये नपुंसकत्वं स्यादित्युभयमुपात्तम् । यत्र लिङ्गान्तराभावे तुल्यजातीयं स्त्रीपुंसव्यतिरेकेण लिङ्गान्तरं सोऽर्थो नपुंसकलिङ्गयुक्त इत्यर्थः । अत्र च मत्वर्थीयेन य एव सम्बन्धविशेष उक्तः, स एवेहानूदितः स्तनकेशसम्बन्धस्य चोपलक्षणत्वात् । प्रसवयोनिविशेषादि यथास्वं दृष्टो विशेष इहादिग्रहणाद् गृह्यते । एवं लोमसम्बन्धोऽपि विशिष्टोऽन्यस्याप्युपलक्षणमिति प्रसवादयोऽपि गृह्यन्ते । तेन

“लिङ्गात् स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने ब्रूकुंसे टाप् प्रसज्यते ।

नत्वं खरकुटीः पश्य”

इति चोद्यं नावतरति, विशिष्टस्य सम्बन्धस्याश्रयणात् । लोके हि यो दृष्टः सम्बन्धस्तमनूद्य लक्षणे क्रियमाणे नातिप्रसङ्गो भवति । अत एवादिग्रहणाद् यथास्वं स्त्र्यादिनियतस्य भेदस्य ग्रहणम् । एतत् तु दर्शनद्वयमचेतनानां स्तनादिरहितत्वादव्यापकमित्युक्तं ‘खट्वावृक्षौ न सिध्यत’ इति । अतः पक्षान्तराश्रयणम् । तत्र च तार्थिकमतभेदेन पक्षभेदः । वैशेषिकाः सर्वत्राभिन्नाभिधानप्रत्ययोच्चीतसद्भावाज्जातिं मन्यन्ते इति स्तनाद्युपव्यञ्जनाभिव्यक्तविशेषस्त्रीत्वपुंस्त्वनपुंसकत्वरूपा लिङ्गजातिरित्याहुः । सा चाचेतनेष्वपि यथास्वमुपव्यञ्जनाभिव्यक्ता विद्यत एवेति वक्ष्यते । ननु स्तनाद्युपव्यञ्जनापि जातिः

१. ‘जनना’, २. ‘बो’ ग. पाठः. ३. ‘ब काने’ घ. पाठः. ४. ‘बा’, ५. ‘रं स सो’ ग. पाठः.



कथमचेतनेषु, न हि तत्र स्तनादयः सन्ति । अथादिग्रहणाद् यथायथं विशिष्टमेवोपव्यञ्जनम्, एवं सति पूर्वोक्तमपि पक्षद्वयं नाव्यापकम् । अचेतनेष्वपि यथास्वमुपव्यञ्जनविशेषस्य ग्रहणात् । अस्ति हि खट्वादीनामपि किञ्चिन्निमित्तं, यद्वशात् स्त्र्याद्याकारप्रत्ययप्रसवः । सत्यमेतत् । अर्थव्यक्तिवस्तुशब्दानां तु त्रिलिङ्गानां सर्वभावेष्वव्याहृतप्रसरत्वात् त्रिलिङ्गयोगस्तदाकारप्रत्ययान्यथानुपपत्त्यानुमीयते । तत्र च परस्परविरोधिनियतव्यञ्जनसम्बन्धरूपं लिङ्गत्रयं लौकिकं कथं स्यादिति तदवधीरणेन जातिपक्षावलम्बनम् । जातीनां हि सर्वगतत्वादेकाश्रयसमवायिञ्च बह्वीनामप्युपपद्यते । एवं गुणावस्थादीनामपि लिङ्गानां सर्वत्राविरोधः । तथाहि — सांख्याः सत्त्वरजस्तमसां गुणानां सततपरिणामिनामुपचयापचयमाध्यस्थलक्षणा अवस्थाविशेषा यथायोगं पुंस्त्वादिलिङ्गमातिष्ठन्ते । तदेतद् भाष्यकाराभिमतं दर्शनम् । संस्त्यानप्रसवस्थितयो हि तस्य लिङ्गम् । तथाचाह — “संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गम् । सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः संस्त्यानप्रसवगुणा” इति । सर्वा इति वदता वृक्षादावपि लिङ्गयोग उपपादितः । त्रिलिङ्गता च समर्थिता । नियमे तु कारणं वक्ष्यते । तत्र संस्त्यानं संहननं प्रतिलयस्तिरोधानमित्यत्रस्था स्त्रीत्वम् । प्रसवः प्रवृत्तिराविर्भाव इति पुंस्त्वम् । न स्त्रीपुंसौ नपुंसकमिति स्थितिर्नपुंसकमर्थलक्षितम् । तथगहि सङ्ग्रहकारः पठति — “संस्त्यानं संहननं तमोनिवृत्तिरशक्तिरुपरतिः प्रवृत्तिः प्रतिबन्धस्तिरोभावः स्त्रीत्वं, प्रसवो विष्वग्भावो वृद्धिशक्तिर्वृत्तिलाभोऽभ्युद्रेकः प्रवृत्तिराविर्भाव इति पुंस्त्वम्, अविष्वक्सातः साम्यं स्थितिरौतुक्यनिवृत्तिरपरार्थत्वमङ्गाङ्गिभावानिवृत्तिः कैवल्यमिति नपुंसकत्वमिति । अवस्थाविशिष्टा वा गुणा एव लिङ्गमित्यत्रैव दर्शने पक्षान्तरम् । ते हि कार्यान्तरवत् स्त्र्याद्यवभासमपि प्रत्ययमुपजनयन्तो भवन्ति लिङ्गव्यपदेश्याः । एकस्यापि वस्तुनः शब्दभेदेनार्थो व्यक्तिर्वत्त्विति लिङ्गभेदस्य दर्शनाद् बहिरसन्नेव शब्दैरुत्पादित इव बाह्ये वस्तुनि लिङ्गयोग इति शब्दाभिधेयस्वभावं लिङ्गमिति केचित् । तदस्तटी तटमित्यभिज्ञेनापि शब्देनाभिज्ञं वस्तु त्रिलिङ्गं प्रत्याख्यत इति शब्दसंस्कारमात्रं लिङ्गमाश्रितं कैश्चित् । एवमपि च बाह्यत्वेनावसायान्नोदात्तादिधर्मवच्छब्दधर्मत्वं लिङ्गस्य, किन्तु स्त्रियां पुंसि नपुंसक इति शब्दान्वाख्याननिमित्तभावदर्शनाच्छब्दसंस्कारत्वमस्य ।

१. ‘स्ति ख’, २. ‘तत्प्रस’ घ. पाठः. ३. ‘तस्य व्य’, ४. ‘नामत्राच्छ’ ग. पाठः.

“तयोस्तु तत्कृतं दृष्ट्वा यथाकाशेन ज्योतिष” इति भाष्ये वर्णितम् । तदेते मतेभेदाश्रयाः सप्त पक्षा यथायथमुत्तरत्र विचारयिष्यन्ते ॥ १, २ ॥

सम्प्रति शब्दशक्तिस्वभावानुसारेणापरं विकल्पसप्तकमाह —

उपादानविकल्पाश्च लिङ्गानां सप्त वर्णिताः ।

विकल्पसन्नियोगाभ्यां ये शब्देषु व्यवस्थिताः ॥ ३ ॥

उपादानं शब्दैर्विशिष्टशक्तिभिरर्थोपाधित्वेन ग्रहणं लिङ्गानां, तस्य सप्त भेदाः । लिङ्गाभिव्यञ्जकशब्दशक्तिप्रतिनियमाध्यसांकर्यं लिङ्गानां गुणा-  
वस्थादिरूपाणां सर्वत्र सम्भवतामपि । तथाहि — विकल्पेन स्त्रीपुंनपुंसकानां  
शब्दैः प्रत्यायने चत्वारो भेदाः । केचित् पुंनपुंसकविषयाः, शङ्खः पद्मः  
शङ्खं पद्मम् इत्यादयः । ‘पद्मशङ्खौ निधौ पुंसि स्थितौ पुंसि च तोयज’  
इति । केचित् स्त्रीनपुंसकनियताः, भागधेयं भागधेयी, भेषजं भेषजी, आर्चि-  
रित्यादयः । अन्ये स्त्रीपुंससाधारणाः । यथा — इषुः अशनिः, वत्सः वत्से-  
त्यादयः । अपरे त्रिलिङ्गाः, तटस्तटी तटमित्यादयः । सन्नियोगो नियमस्तेन  
त्रयो विकल्पाः । तद् यथा — वृक्षादयः पुंस्त्र्येव नियताः, खट्वादयः स्त्रिया-  
मेवं, दध्यादयो नपुंसक एवेति सप्त विकल्पाः ॥ ३ ॥

इदानीं जातिपक्षोऽत्र विचार्यते । लौकिकस्य लिङ्गलक्षणस्योपेक्षणात् तत्र गोत्वादी-  
नामिव स्त्रीत्वादीनामेकत्र कथं न विरोध इत्याशङ्क्याह —

तिस्रो जातय एवैताः केषाञ्चित् समवस्थिताः ।

अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमहिष्यादिजातिभिः ॥ ४ ॥

स्त्रीत्वाद्यनुरक्तप्रत्ययजननात् सर्वत्राविरुद्धसमवायाः स्त्रीत्वादिजातयो  
विरुद्धैकार्थसमवायाभिर्गोत्वाश्चत्वादिजातिभिः सहैकस्मिन्नाश्रये वर्तन्ते । प्रत्य-  
याभेदो जातीनां लिङ्गम् । स च गोत्वाश्चत्वादिनिमित्त एकस्मिन्नाश्रये न जा-  
यते, स्त्रीत्वादिनिमित्तस्तु गोत्वाद्याश्रयेऽपि जायत इति ॥ ४ ॥

कथमासां जातीनां गोत्वादिभिरविरुद्धत्वं न स्यात् । तथाहि—

इस्तिन्यां वडवायां च स्त्रीति बुद्धेः समन्वयः ।

अतस्तां जातिमिच्छन्ति द्रव्यादिसमवायिनीम् ॥ ५ ॥

भिन्नजातीयेष्वपि स्थायाकारबुद्धेरनुगमाज्जात्यन्तरैः स्त्रीत्वादिजाती-  
नामविरुद्ध एकार्थसमवायः । अयमत्र परमार्थः— इह शब्दाल्लिङ्गोपाधेः प्रत्य-  
यस्य भिन्नजातीयेष्वप्यनुगमस्य दर्शनाच्छब्दप्रमाणकानां शब्दार्थोऽर्थ इति  
सर्वत्र द्रव्यगुणकर्मसामान्यादावपि लिङ्गजातियोगः कल्प्यते । तथाच स ए-  
वार्थः केनचिच्छब्देन नियतलिङ्गोऽभिधीयमानस्तलिङ्गजातियोगी, शब्दान्तरेण  
तु लिङ्गजात्यन्तरयोगी प्रत्याख्यत इति न काचित् क्षतिः । तद् यथा —  
भावशब्देन पुंस्त्वोपाधिः सत्तोच्यते, सत्ताशब्देन स्त्रीत्वोपाधिः, सामान्यशब्देन  
नपुंसकत्वोपाधिः । एवं तटादौ वाच्यम् । गोत्वादयोऽपि भावजातिसामान्य-  
शब्दैः स्त्रीलिङ्गोपाधयोऽभिधीयन्ते इति शब्दशक्त्यनुसारेणैव सर्वत्र लिङ्ग-  
जातिव्यवस्थिता । शब्दा हि द्रव्यायमाणं वस्त्वाचक्षाणास्तद्धर्मलिङ्गोपाधितयैव  
तत्र तत्र प्रवर्तन्ते । तथाच स्त्रीत्वं स्त्रीता स्त्रीभाव इति लिङ्गेष्वपरो लिङ्गयोग  
इति वक्ष्यते ॥ ५ ॥

एतदेवोपपादयितुमाह—

परतन्त्रस्य यल्लिङ्गमपोद्धारे विवक्षिते ।

तत्रासौ शब्दसंस्कारः शब्दैरेव व्यपाश्रितः ॥ ६ ॥

नामपदेन सत्त्वभूतस्यार्थान्याभिधीयमानत्वात् तस्य वृत्तावुपसर्जनभूतस्यापि  
प्रक्रियायामपोद्धारवाक्येऽभिधित्सिते यल्लिङ्गमुपाक्षीयते नान्तरीयकं, तत्केवलं  
शब्दान्वाख्याननिमित्तमिति शब्दैरेवाङ्गीकृतं, प्रयोगे तु लौकिके तदविवक्षित-  
मित्यर्थः । तथाहि कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्वचनं प्रत्याख्यातं — ‘न वा  
अस्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वादि’ति । कुक्कुटाण्डं मृगाण्डं, कुक्कुटक्षीरं मृगक्षीर-  
मिति कुक्कुटादेरण्डादिविशेषणस्य जातिमात्रविवक्षायां स्त्रीत्वस्याविवक्षितता ।  
आतिदिष्टेऽपि हि पुंशब्दे पूर्वपदवाच्यं स्त्रीत्वमत्र नावगम्यत इति किमति-  
देशेन । यत्र हि गम्यते स्त्रीत्वं, तत्र पुंशब्दोऽतिदिश्यतां, यथा दर्शनीयभा-  
र्यादौ । अत्र ह्युत्तरपदेन स्त्रीलिङ्गेन सामानाधिकरण्यात् पूर्वपदस्य स्वार्थताव-  
गम्यत इति पुंशब्दातिदेशो युक्तः । इह त्वण्डादेः स्त्रीलिङ्गताभावात् पूर्वप-  
दस्य स्वार्थता नियमेन नावधार्यते । प्रक्रियावाक्ये तु शास्त्रीयेऽपोद्धारे कु-  
क्कुटस्याण्डं मृगस्य क्षीरमित्येव पुल्लिङ्गेन प्रदर्शनं सत्त्वभूतस्यार्थस्य लिङ्गना-

१. ‘ङ्गयो’ घ. पाठः. २. ‘गः । त’, ३. ‘व्यवस्था । ङ’, ४. ‘अ  
प्र’ ग. क. पाठः. ५. ‘वक्षा । अ’ घ. पाठः.



न्तरीयकत्वात् । ततश्चासौ सत्ताभिधायिनः शब्दस्य संस्कारः, अण्डक्षीरादीनां तु पुंसः सम्बन्धाभावादर्थान् प्रयोगे लौकिके स्त्रीत्वावगतिः ॥ ६ ॥

‘यदुक्तं सर्वत्र जातयः समवस्थिता इति, तामिदानीं व्याप्तिमुपपादयति—

बुद्ध्या कल्पितरूपेषु लिङ्गेष्वपि च सम्भवः ।

स्त्रीत्वादीनां व्यवस्था हि सा लिङ्गैर्व्यपदिश्यते ॥ ७ ॥

गहिर्वस्तूनां बुद्ध्या ज्ञानेन कल्पिताकारेषु समारोपितरूपेषूपधाधित्वेन वस्तुविषयेऽभिधीयमानेषु स्त्रीत्वादिष्वपि लिङ्गेष्वपरलिङ्गयोगो यथास्वं शब्द-प्रतिपाद्येष्विति सर्वशब्दविषया लिङ्गानां व्याप्तिः । सा व्यवस्था स नियमः स्त्रीत्वादीनां लिङ्गैर्लिङ्गोपाधिभिः शब्दैः प्रतिपाद्यते । तथाहि भावप्रत्ययान्तैर्लिङ्गाभिधायिभिः शब्दैरेषां स्त्रीत्वादीनां लिङ्गनियमेन प्रत्यायनं, स्त्रीत्वं, स्त्रीता, स्त्रीभाव इति । स्त्रीत्वविशिष्टस्य द्रव्यस्य स्त्रीशब्देनाभिहितस्य भावप्रत्ययेन प्रवृत्तिनिमित्तं नपुंसकत्वादियोगि स्वभावात् प्रकाश्यते । भावशब्देन च पुंस्त्वविशिष्टमिति शब्दजेन प्रत्ययेन लिङ्गेष्वपरलिङ्गयोगो लक्ष्यते । तदुक्तं प्राक्— ‘लिङ्गेषु लिङ्गमेवं व्यवस्थितम्’ इति ॥ ७ ॥

‘असत्तु मृगतृष्णावदि’त्यन्तेतनानां लिङ्गमवस्थापयितुं भाष्येऽभिहितं व्याचष्टे—

यथा सलिलनिर्भासा मृगतृष्णासु जायते ।

जलोपलब्ध्यनुगुणाद् बीजाद् बुद्धिर्जलेऽसति ॥ ८ ॥

तथैवाव्यपदेश्येभ्यो हेतुभ्यस्तारकादिषु ।

मुख्येभ्य इव लिङ्गेभ्यो भेदा लोके व्यवस्थिताः ॥ ९ ॥

मृगतृष्णा मरुमरीचिकाः प्रसिद्धाः । ता हि तरङ्गायमाणा मृगाणां तत्तुल्यानां मुग्धानां च पिपासामुपजनयन्ति । दिनकरकरनिकराः प्रसर्पन्तो न-भोदेशमूर्ध्वाधरभावेन समाक्रामन्तस्तरङ्गाकारप्रत्ययमुपदधति पिपासूनाम् । अत एव तृष्णाकृतभावनावेक्षादुदकत्वेन प्रतिभासां तृष्णाशब्देनो-च्यन्ते । यथा बुदकवासनालक्षणाद् बीजादसत्यपि तत्र जले सन्तापस-न्धुक्षितानां पिपासूनां जलाकारावग्राहिणी बुद्धिरुपजायते । एवमेव तारका

पुण्यो नक्षत्रमित्येवमादिष्वचेतनेषु बहिरविद्यमानेभ्य एव लिङ्गेभ्योऽत एवा-  
विद्यमानत्वादेवाव्यपेक्ष्येभ्यो लोके तारकादिशब्दैर्भेदाः प्रतिनियतलिङ्गा-  
नुगताः प्रकाश्यन्ते, यथा बहिर्विद्यमानलिङ्गनिमित्ताः । अन्यत्राभ्यस्तोदक-  
भावनावदिहाप्यन्यत्राभ्यस्तत्वात् स्त्रीत्वाद्यसदध्यारोपितं प्रतीयत इति दृष्टान्त-  
साम्यम् । व्यञ्जकाभावश्चात्र बाधकं प्रमाणम् । अयमर्थः — शब्दानां शक्ति-  
नियमादसदपि बाह्ये रूपमभिधातुं न व्याधातः, सदृशश्च सदसतोस्ततः प्रत्ययः  
प्ररूढः । शब्दो हि सम्यङ्मिथ्याज्ञानावेदितमर्थमविशेषणाभिधत्ते । मरुमरी-  
चिषूदकं सादृश्यादध्यारोप्येत, न त्वेवं खट्वावृक्षयोः स्त्रीपुंसादिव्यञ्जकसदृशं  
किञ्चिद् दृश्यते इत्याशङ्क्य विषयसादृश्यमनपेक्ष्याप्यनादिमिथ्याभ्यासवासना-  
वशाद् भ्रान्तयो भवन्तीति निदर्शनान्तरमुक्तं 'गन्धर्वनगरं यथेति ॥ ८, ९ ॥

अतोऽनन्तरमिदमुक्तं भाष्ये — “आदित्यगतिवत् सत्र वज्रान्तर्हितवच्च तदि”ति ।  
एतद् व्याचष्टे —

व्यक्तेषु व्यक्तरूपाणां स्तनादीनां तु दर्शनात् ।

अव्यक्तव्यञ्जनाव्यक्तेर्जातिर्न परिकल्प्यते ॥ १० ॥

व्यक्तेषु चेतनगतेषु लिङ्गेषु स्तनशेखादीनां तदुपव्यञ्जनानां स्पष्टरूपा-  
णामुपलब्धादचेतनेषु खट्वादिष्वनभिव्यक्तव्यञ्जना लिङ्गजातिर्न परिकल्प्यते  
न व्यवस्थाप्यते । सर्वथैवाव्यक्तेरप्रतीतेः । किल यत् प्रमाणेन प्रतीयते, तद-  
वस्थापनमर्हति । यथादित्यगतिर्देशान्तरप्राप्त्यानुमीयते, वज्रान्तर्हितं च वस्तु  
वज्रापाये व्यवधाननिवृत्तेः साक्षाद् गृह्यते । नैवं लिङ्गजातिर्वृक्षादिषु कदाचना-  
प्युपलभ्यत इत्यसती शब्देन परं स्वशक्तिवशात् प्रत्याग्यते । तथाच भाष्यं —  
'येऽप्येते रथकारा वासीवृक्षादनहस्ता —'इत्यादि । प्रमाणसिद्धस्य ह्यनुपल-  
ब्धिहेतवः 'अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानाद्' इत्यादिनोक्ताः ।  
नचेह लिङ्गं प्रमाणसिद्धं किञ्चनापि वस्तु सत्यभूतं वस्तुधर्मः ॥ १० ॥

एवमपि सत्त्वाभ्युपगमे प्रत्यक्षेण विरुध्यत इत्युक्तं भाष्ये । तद् व्याचष्टे —

अस्तित्वं च प्रतिज्ञाय सदादर्शनमिच्छतः ।

अत्यन्तादर्शने न स्यादसत्त्वं प्रति निश्चयः ॥ ११ ॥

खट्वावृक्षादौ लिङ्गस्य सत्त्वमभ्युपगम्य व्यञ्जकानामनुपलब्धेर्नित्यमनु-  
पलब्धिमभ्युपगच्छतो वादिनो दृश्यानुपलब्धिरप्रमाणभूताभावं प्रति स्यादित्य-  
भावे शश्वनिषाणादौ सत्त्वसन्देहप्रसङ्गः । तत्राप्यत्यन्तादर्शने सत्यसत्त्वनिश्चया  
न स्यात् । यतस्तत्राप्येतच्छक्यते वक्तुम् 'अस्ति तत्, इन्द्रियदौर्बल्यात् न  
दृश्यते' इति । तदयं प्रत्यक्षविरोधो, यद् दृश्यस्वभावस्य प्रत्यक्षेण कदाचि-  
दप्यगृह्यमाणस्य सत्ताभ्युपगमः ॥ ११ ॥

लिङ्गकार्यस्य खट्वावृक्षादौ टावादेर्दर्शनाल्लिङ्गानुमानमित्युक्तं — 'तयोस्तु तत्कृतं  
दृष्ट्वा यथाकाशेन ज्योतिष' इति । आकाशः प्रकाशः, तेन यथा तत्कारणस्य ज्यो-  
तिषोऽनुमानं, तथा लिङ्गकार्येण लिङ्गस्येति । एतद् दूषितम् — 'अन्योन्यसंश्रयं त्वेत-  
दिति । तद्वयाचष्ट —

न चालमनुमानाय शब्दोऽदर्शनपूर्वकः ।

सिद्धे हि दर्शने किं स्यादनुमानप्रयोजनम् ॥ १२ ॥

इह सिद्धस्यार्थस्य स्त्रियां पुंसि नपुंसक इत्यनुवादः शब्दसंस्कारार्थः ।  
तथाच यदि वृक्षादौ लिङ्गस्यास्ति प्रमाणात् सिद्धिस्तदा शब्दात् तदनुमानं  
व्यर्थम् । अथ नास्ति, तदा प्रत्ययादेः कार्यस्य विधीयमानस्य निमित्तत्वेनो-  
पादानमप्रमाणकमनुपपन्नमित्यन्यतोऽनवगतस्य शब्दादेव प्रतीत्यभ्युपगमे अ-  
न्योन्यसंश्रयमेतद् इतरेतराश्रयदूषणदुष्टमित्यर्थः । लिङ्गासिद्धौ निमित्तत्वेनो-  
पादानायोगात् तन्निबन्धनस्य शब्दस्याभावात् तेन तत्सिद्धेरयोगात् ॥ १२ ॥

तदेवं लौकिकं लिङ्गमचेतनेष्वव्याप्तमुपेक्ष्य 'संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमा-  
स्थेयावि'ति पारिभाषिकं भाष्ये लिङ्गमुक्तम् । तथाचाह —

“संस्त्याने स्त्यायतेर्द्धू स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमान् ।”

इति । संस्त्यानं संहननं प्रतिलयस्तिरोभावोऽपचयो रूपादीनां सत्त्वादिमयानां  
गुणानां स्त्री । लोके तु स्त्यायति संहननमापद्यतेऽस्यां गर्भे इत्याधिकरणं स्त्री ।  
सूतेर्धातोर्भावे प्रसवे उपचये मैसुन्प्रत्यये परतः सकारस्य पकारादेशे कृते पु-  
मानिति । यदाह — सविति । सकारस्य पकारादेश इत्यर्थः । अनेन च प्र-  
कारेण पातेरेव सूत्यर्थे वृत्तिं सूचयति । अत एव प्रत्ययं नोपन्यस्यति । पाते-



हुमसुन् इत्येवं तस्य प्रसिद्धेः । अर्थानां च प्रसिद्धानामेव शास्त्रेऽनुवादाद्  
रूढ्यर्थबाधा विज्ञायते । तेन प्रसवः प्रवृत्तिराविर्भावो गुणानां शास्त्रे पुमान् ।  
लोके तु पाति सन्ततिमिति पुमान् कर्ता । यद्यपि चाविर्भावतिरोभावावपि  
लौकिकावेव, लोकसिद्धस्यैव शास्त्रेऽनुवादस्योपपत्तेः, तथापि प्रसिद्धतरस्तना-  
दिसम्बन्धो लौकिकस्त्यज्यते, अव्याप्तेः । 'सर्वाश्च पुनर्मूर्त्य एवमात्मिकाः श-  
ब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्य' इति संस्त्यानप्रसवयोर्लिङ्गयोर्व्याप्तिरुपपादिता । तथा  
चाचेतनेष्वपि सिद्धिः । मूर्तिशब्देन हि वस्तुमात्रं लक्षितम् । आकाशादीना-  
मपि चास्मिन् दर्शने सत्त्वादिगुणत्रयमयत्वादाविर्भावतिरोभावयोरपि प्रतिपत्तिः ।  
'चेतन्यमात्मा चिदि'ति नित्यभूतस्यात्मनि देहाश्रयत्वेन गुणमध्यव्यवस्थित-  
त्वात् तद्वर्माविर्भावतिरोभावोपपत्तिः । तदेवं 'न शक्यं वैयाकरणैर्लौकिकं लिङ्ग-  
माश्रयेतुम् । अवश्यं कश्चित् स्वकृतान्त आस्थेय' इति संस्त्यानप्रसवौ लिङ्ग-  
स्त्रीपुंसलक्षणमुक्तम् । उभयधर्मसामान्यरूपा तु स्थितिर्नपुंसकमर्थादुक्तं भवति  
॥ १२ ॥

तथाहि भाष्यतात्पर्यं व्याचष्टे—

आविर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चेत्यनपायिनः ।

धर्मा मूर्तिषु सर्वासु लिङ्गत्वेनानुदर्शिताः ॥ १३ ॥

'वर्धते, यावदनेन वर्धितव्यम्, अपायेन वा युज्यते' इति भावानां  
सततपरिणामित्वाद् धर्मत्रयस्यानपायित्वम् ॥ १३ ॥

तथाहि—

सर्वमूर्त्यात्मभूतानां शब्दादीनां गुणे गुणे ।

त्रयः सत्त्वादिधर्मास्ते सर्वत्र समवस्थिताः ॥ १४ ॥

'सर्वाश्च पुनर्मूर्त्य एवमात्मिकाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यो यत्रारूपी-  
यांसो गुणास्तत्रावरतस्त्रयः, रसगन्धौ न सर्वत्रे'ति भाष्यकारेणैव सर्वभावा-  
त्मकत्वं शब्दादीनामुक्तम् । शब्दादिगुणसमुदायात्मका हि मूर्ताः पदार्थाः ।  
एकैकगुणोत्कर्षेणाकाशादिषु पृथिव्यन्तेषु शब्दादयः पञ्च गुणाः समुदाय-

भावमापद्यन्त इति शब्दादिगुणात्मिका सूर्ययः । व्यतिरेकेऽपि द्रव्यस्य सम-  
वायवशात् तदात्मकत्वमिव । तत्र शब्दः स्पर्शो रूपमिति गुणत्रयमव्यभि-  
चारि । रसगन्धौ तु तेजस्यभावाद् व्यभिचारिणौ । ते च शब्दादयः सत्त्व-  
रजस्तमोलक्षणगुणमया इति गुणे गुणे शब्दादौ सत्त्वादिगुणत्रयधर्मा व्यव-  
स्थिताः । सर्वस्य सत्त्वादिसंनिवेशमात्ररूपत्वाद् वीप्सया गुणधर्माविनाभाव  
उक्तः । तत्र प्रकाशः प्रसव आविर्भावः सत्त्वधर्मः, प्रवृत्तिः क्रिया रजो-  
धर्मः, वरणं तिरोभावः स्थितिस्तमोधर्मः । एत एव धर्मा लिङ्गम् । तथा  
ह्याविर्भावः प्रकाशनियमरूपसत्त्वतमोधर्मानुगतः प्रवृत्तेः क्रियाया रजोधर्म-  
लक्षणाया विशेषः पुंस्त्वम् । एवं तिरोभावः स्त्रीत्वम् । सामान्यरूपा तु  
प्रवृत्तिः तमोबहुला स्थितिर्नपुंसकम् । इति लिङ्गत्रयं सार्वत्रिकम् ॥ १४ ॥

भवतु रूपादिसमुदायात्मनो वस्तुनो धर्मत्रययोगः, रूपं रसः शब्द इत्यादि तु  
कथम् । न हि रूपादीनां केवलानां रूपाद्यन्तराभावत् कस्यचिदाविर्भावादयः सन्ति, येन  
लिङ्गयोगः स्यादित्याशङ्क्याह —

रूपस्य चात्ममात्राणां शुक्लादीनां प्रतिक्षणम् ।

काचित् प्रलीयते काचित् कथञ्चिदभिवर्धते ॥ १५ ॥

रूपमवस्थाविशेषासादनक्रमेण परिणमते, तस्यापि सत्त्वादिगुणात्मक-  
त्वात् । यथोक्तं — ‘शब्दादीनां गुणे गुणे । त्रयः सत्त्वादिधर्मा’ इति । तथा  
च क्षणे क्षणे व्यतिरेकिणामात्ममात्राणामवस्थाविशेषाणां नवनवानामासादनात्  
काचिदवस्थाविर्भवति । काचित् केनचित् प्रकारेण बाह्यनिमित्तोपधानवशेन  
प्रलीयते अपचीयत इत्याविर्भावतिरोभावावनुयायिनो । पुरुषार्थं हि परिणामिनां  
गुणानां प्रतिकलमवस्थाविशेषो भावतत्त्वदृगवसेयः सौक्ष्म्यात् स्थूलदृग्भिर्ना-  
वधार्यते । यथोक्तं —

“कालानां पृथगर्थानां प्रति भेदः क्षणे क्षणे ।

विद्यते सर्वभावेषु सौक्ष्म्यात् तु न विभाव्यते ॥”

इति । प्रतिकलमन्तरा परिणामाभावे झटिति स्थूलविशेषासादनानुपपत्तेरन्त्य-  
विशेषदर्शनादनुमीयत एव सूक्ष्मपरिणामः । तथाहि — फलादीनां पूर्वपूर्व-  
श्यामादिरूपापगमेऽभिनवरक्तादिरूपोत्पत्तौ परिपाण्डुरूपावसानसमयप्रभवपरिपा-  
काविर्भावः । एवं रसादीनामपि प्रतिकलमवस्थाविशेषः परिणामपरम्परासाद-  
नेन स्वादिष्ठादिपरिणामावसानः ॥ १५ ॥

अत्रैवार्थे भाष्यकारीयं संवादमाह —

कथितोदकवच्चैषामनवस्थितवृत्तिता ।

अजस्रं सर्वभावानां भाष्य एवोपवर्णिता ॥ १६ ॥

“नेह कश्चित् स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते वर्धते, यावदनेन वर्षितव्यमपायेन वा युज्यते” इति भाष्ये पच्यमानजललवसदृक्षा चञ्चलता मूर्तीनामाख्याता । तथाचाविर्भावतिरोभावयोर्व्यापिकत्वात् सर्वत्र स्त्रीपुंसलिङ्ग-योगः ॥ १६ ॥

यद्येवं स्थितेः कोऽनसरो, यन्नपुंसकं स्यादित्यत आह —

प्रवृत्तेरेकरूपत्वं साम्यं वा स्थितिरुच्यते ।

आविर्भावतिरोभावप्रवृत्त्या वायतिष्ठते ॥ १७ ॥

उपचयापचयलक्षणे द्वे अवस्थे पदार्थानाम् । तत्रोपचयप्रवाहे या वृद्ध्याख्या प्रवृत्तिः, तस्या अभेदेनाध्यवसायात् स्थितिर्यवस्थाप्यते । एवमप-चयप्रवाहे यापायलक्षणा प्रवृत्तिः, तस्या अभेदमध्यवसाय स्थितिः कल्प्यते । प्रतिकलं प्रवाहयोर्भेदे वा प्रवृत्तिरूपसाम्यात् स्थितिः । वृद्धिपरिणामेऽपायपरि-णामे च प्रवृत्तिरूपं तुल्यमिति तदेव साम्यं स्थितिः । यद्वा आविर्भावतिरो-भावयोर्वा निरन्तरा प्रवृत्तिस्तथा हेतुभूतया स्थितिरवकल्पते । तथाहि — कस्याश्चित् कलायास्तिरोधानानन्तरमेव यदा कलान्तराविर्भावः, तदा तिरो-धानस्यानिष्ठितत्वात् स्थितिरेवावसीयते । तदेवं सततपरिणामिनां गुणानामध्य-वसायवशेन स्वभावैक्यं साम्यं तिरोभावापर्यवसानं वेति प्रकारत्रयेण स्थितिरिह निरूपिता ॥ १७ ॥

यद्वा किमध्यवसायापेक्षया, वस्तुलभैव स्थितिरित्याह —

गुणा इत्येव बुद्धेर्वा निमित्तत्वं स्थितिर्मेता ।

स्थितेश्च सर्वलिङ्गानां सर्वनामत्वमुच्यते ॥ १८ ॥

इह सत्त्वादयो गुणा वैश्वरूप्यसापन्नमानाः स्वजात्यनतिक्रमेणैव वर्तन्ते । तथाहि प्रतिकलं प्रकाशप्रवृत्तिनियमानां सत्त्वादिधर्माणामनुवृत्तिः ।

१. ‘इद्या प्र’ क. पाठः. २. ‘म्यस्थि’ ग. पाठः. ३. ‘मे चापचय’ क. पाठः. ४. ‘झा व’ ग. पाठः.



इत्थं च गुणाः सामान्यानुगमादन्वयिप्रत्ययस्य सर्वास्ववस्थास्वेते गुणा इत्यस्य हेतवो भवन्तः स्थितिलिङ्गतामासादयन्ति । सामान्यं हि गुणरूपं स्थितिः । तत्र च सामान्ये सर्वविशेषान्तर्भावादाविर्भावतिरोभावयोरपि तदनुगमात् स्त्रीत्वादिलिङ्गभेदस्य नपुंसकलिङ्गं स्थितिशब्दवाच्यं सर्वनामेव सर्वनाम व्यवहियते । यथा हि तदादि सर्वनाम वस्तुमात्रप्रत्ययमर्शजनकमविहतप्रवृत्ति सर्वत्र, तथा नपुंसकमपि विशेषाविवक्षायामभेदेन सर्वलिङ्गपरामर्शकं किं जातमित्यादावव्यक्ते गुणसन्देहे प्रयोगार्हमिति ॥ १८ ॥

तदेवं गुणावस्था लिङ्गमिति निर्णीते 'सर्वत्र तस्यासम्भवात् कुतो व्यवस्थे'ति भाष्ये चोदयित्वा 'विवक्षातो व्यवस्थास्ये'त्युक्तम् । तद् व्याख्यातुमाह —

स्थितेषु सर्वलिङ्गेषु विवक्षानियमाश्रयः ।

कस्यचिच्छब्दसंस्कारे व्यापारः क्वचिदिष्यते ॥ १९ ॥

सत्त्वादिगुणत्रयमयेषु सर्वभावेष्वाविर्भावदिरूपसम्भवेऽपि योग्यशब्दनिबन्धनविवक्षानियमाश्रयेण कस्यचिदेव लिङ्गभेदस्य कस्मिंश्चिच्छब्दे संस्कारार्थं व्यापारः स्त्रियां पुंसि नपुंसके चेत्येवमुपात्तः । शब्दशक्तिनियमाद्विनियतलिङ्गोपाधेरर्थस्याभिधानम् । प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानमिति व्यवस्था सिद्धा ॥ १९ ॥

दृष्टान्तेनैतदेव साधयति —

सन्निधाने निमित्तानां किञ्चिदेव प्रवर्तकम् ।

यथा तक्षादिशब्दानां लिङ्गेषु नियमस्तथा ॥ २० ॥

वस्तुन्यनेकनिमित्तसन्निधानेऽपि शब्दानां स्वशक्तिवैचित्र्यात् किञ्चिदेव तत्र प्रवर्तकम् । तद्यथा तक्षणच्छेदनाद्यनेकक्रियासन्निधावपि तक्षणमाश्रित्य तक्षायमित्यभिधानमर्थस्य । शरावादिकरणेऽपि च कुम्भकरणनिमित्तः कुम्भकारशब्दः । एवं स्त्रीत्वादिविशिष्टेष्वप्यर्थेषु शब्दानां लिङ्गनियमेन प्रवृत्तिरभिधानवैचित्र्यात् । तथाहि — 'तस्योक्तौ लोकतो नामे'ति लोकप्रासिद्धिर्नियतलिङ्गाभिद्योतनोपाय शब्दानामुक्तः ॥ २० ॥

स च न यः कश्चिच्छोकोऽत्र ग्राह्य इत्याह —

भावतत्त्वदृशः शिष्टाः शब्दार्थेषु व्यवस्थिताः ।

यद्यद् धर्मेऽङ्गतामेति लिङ्गं तत्तत् प्रचक्षते ॥ २१ ॥

इह लोकशब्देन शिष्टा विवक्षिताः । तेषां च वस्तुपरमार्थसाक्षात्कारिता  
रक्षणम् । ते हि निरावरणख्यातयोऽभिधेयेषु समवेतं स्त्रीत्वादि लिङ्गमभ्युदये  
यद् यद् यस्य शब्दस्य साधनतामिति, तत् तदेव तस्याचक्षते । अतश्च य-  
लिङ्गस्य शब्दस्य धर्मसाधनत्वं शिष्टैरुपलब्धं, तस्य तथाभूतस्यैव प्रसिद्धस्य  
सतः साधुत्वमभ्युपगन्तव्यम् । तथाच प्रायोक्त्री विवक्षात्र न लौकिकी स्वेच्छा-  
रूपेत्युक्तं भवति । अत एव शिष्टसमाचारादेव सिद्धौ शब्दानां लिङ्गविशेषा-  
भिद्योतनशक्तिप्रतिपादकं 'स नपुंसकम्' (२-४-१७) इत्येवमादि शास्त्रं  
प्रत्याख्यातं 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्ये'ति । शिष्टप्रसिद्धेश्चावगत-  
प्रमाणमावायाः शब्देषु लिङ्गव्यवस्था न सङ्कीर्यते, यथायथं विषयभेदेन व्यव-  
स्थानात् ॥ २१ ॥

एतदेव निदर्शनोपक्रमं साधयति —

स्वरभेदाद् यथा शब्दाः साधवो विषयान्तरे ।

लिङ्गभेदात् तथा सिद्धात् साधुत्वमनुगम्यते ॥ २२ ॥

सूक्ष्मरूपस्योदात्तादेः स्वरस्य विशेषाद् यथाजातिरूपभेदेऽपि शब्दो  
भेदविषयविशेषाश्रयणेन प्रतिनियतसाधिमावळम्बिनः । तथाहि—'अक्षस्यादे-  
वनस्य' (फि० सू० पा० २. सू० ३५) इति देवनाक्षव्यतिरेकिणोऽक्षशब्द-  
स्याद्युदात्तत्वं देवनाक्षस्यान्तोदात्तत्वमित्याद्युदात्तः शकटाक्षादावेव साधुर्न देव-  
नाक्षे, अन्तौदात्तश्च तत्रैव न शकटाक्षादाविति विषयान्तरगामितया प्रतिनियतं  
साधुत्वं शब्दशक्तिनियमाच्छिष्टपरिदृष्टाद्, एवं शिष्टप्रयोगादेव सिद्धान्ति-  
श्रितालिङ्गनानात्वात् साधुत्वमनपभ्रंशत्वं विषयविभागेन शब्दानामवस्थित-  
मनुगम्यते व्यवहारे । तथाहि समप्रविभागेऽर्धशब्दो नपुंसकलिङ्गः, पिप्पल्या  
अर्धमर्धपिप्पलीति । एकदेशमात्रे तु पुल्लिङ्गः । सारशब्दो न्यायादनपेक्षे  
नपुंसकलिङ्गः, नैतत् सारमिति । उत्कर्षे पुल्लिङ्गः, चन्दनसारः सदिरसारः ।

"पद्मशङ्खौ निधौ पुंसि स्थितौ पुंसि च तोयजे ।"

इत्याद्युदाहार्यम् ॥ २२ ॥

१. 'त' ड. पाठः. २. 'विगीत', ३. 'दि' ग. ड. पाठः. ४. 'ब्दा  
वि' घ. पाठः.

यथेवं स्वरसंस्कारनियमो यथा शिष्टप्रसिद्धः शास्त्रेऽनुगम्यते, तथा लिङ्गनियमोऽपि कस्मान्नानुवर्धीयते, येन प्रत्याख्यायत इत्यत आह —

प्रयोगो विप्रयोगश्च लोके यत्रोपलभ्यते ।

शास्त्रमारभ्यते तत्र न प्रयोगाविषये ॥ २३ ॥

अक्षीणि मे दर्शनीयानि, पादा मे सुकुमारतरा इति विपरीतस्यापि प्रयोगस्य लोके दर्शनाद् 'बहुषु बहुवचनम्' (१-४-२१) इत्यादि शास्त्रमारभ्यते विप्रयोगानिवृत्त्यर्थम् । यत्र तु विपरीतः प्रयोगो न दृश्यते, किं तत्र शास्त्रेण, नियमार्थत्वाच्छास्त्रस्यानियमे नियमप्रवृत्तेर्व्यवच्छेद्याभावे तदप्रवर्तनात् । तथाच 'ते प्राग्धातोः' (१-४-८०), 'उपसर्जनं पूर्वम्' (२-२-३०) इत्येतद् 'न वानिष्टादर्शनादि'ति प्रत्याख्यातम् । एवं 'लिङ्गमशिष्यमि'त्यपि ॥ २३ ॥

तदेवं शब्दशक्यनुसारेण शिष्टप्रयोगान्वितलिङ्गाः सिद्धा इति शब्दधर्मस्तात्पर्यदशा लिङ्गमवतिष्ठते, वस्तुधर्मस्य नियतस्य शब्दैरावेदनात् । तथाच वार्तिकम् — "एकार्थं शब्दान्यत्वाद् दृष्टं लिङ्गान्यत्वमवयवान्यत्वाच्च" इति । तदेतद् गुणावस्था लिङ्गमित्यस्मिन् मते कथमुपपद्यत इति व्याचष्टे —

उपाधिभेदादर्थेषु गुणधर्मस्य कस्यचित् ।

निमित्तभावः साधुत्वे विवक्षा च व्यवस्थिता ॥ २४ ॥

गुणानां सत्त्वादिमयानां शब्दादीनां धर्मो लिङ्गं सत्तादयो हि प्रधानशब्दवाच्याः सूक्ष्मतर्मा गुणा व्यवहारं न साक्षादवतरन्तीति तत्परिणामरूपाणां रूपादीनामाविर्भावाद्यवस्थारूपं लिङ्गमाख्यातं भाष्ये । तस्य लिङ्गस्य वस्तुष्ववस्थितस्यावच्छेदकत्वेन कस्यचिदेवान्वाख्यानहेतुत्वं व्यवस्थितम् । प्रतिनियतस्य शब्दस्य तत्र नियता विवक्षा । तथाहि यत्र शब्दान्यत्वं, तत्र लिङ्गनियमः । तद् यथा पुण्यस्तारका नक्षत्रमिति । असति तु शब्दान्यत्वे तस्यैवावयवान्यत्वादर्थेषु लिङ्गभेदाः शब्दैः प्रकाश्यन्ते । तदयमुपाधेरवच्छेदकस्य वस्तुगतस्य वक्ष्यमाणस्य महत्त्वादेर्भेदादन्यथात्वात् त्रिष्वपि लिङ्गेषु वस्तुगतेषु गुणावस्थारूपेषु कस्यचित् प्रतिनियतस्य समाश्रयणमिति वाक्यकारेणान्युक्तम् ॥ २४ ॥



अत्रैव निदर्शनमाह —

हिमारण्ये महत्त्वेन युक्ते स्त्रीत्वमवस्थितम् ।

ह्रस्वोपाधिविशिष्टायाः कुट्याः प्रसवयोगिता ॥ २५ ॥

महत्त्वलक्षणेनोपाधिना सम्बद्धयोर्हिमारण्ययोः स्त्रीत्वं संस्त्यानं सम-  
वेतम् । महद्धिमं हिमानी, महदरण्यमरण्यानीति । तथा ह्रस्वत्वलक्षणेनो-  
पाधिनावच्छिन्नायाः कुट्याः प्रसवेन पुंस्त्वेन सम्बन्धः । कुटी चोपलक्षणमेक-  
योगनिर्दिष्टयोः शमीशुण्डयोरपि । ह्रस्वा कुटी कुटीरः, शमी शमीरः, शुण्डा  
शुण्डारः । स्वार्थिकश्चायं प्रत्यय इति सर्व एव शब्दोऽवयवान्यत्वाद् भिन्न-  
लिङ्गः । एवं दुष्टो यवो यवानीत्यादिरुदाहार्यः ॥ २५ ॥

ननु चोपाधिभेदमात्रात् कथं स एव शब्दो लिङ्गान्तरयोगी स्यादित्याशङ्क्या-  
ह —

शब्दान्तराणां भिन्नेऽर्थे उपायाः प्रतिपत्तये ।

एकतामिव निश्चित्य लघ्वर्थमुपदर्शिताः ॥ २६ ॥

इह लघुनोपायेन शब्दानामनुशासनम् । तत्र च यावदयं सामान्येन  
शक्तोत्पदेष्टुं, तत् तावदुपदिशतीत्युक्तत्वाद् हिमादिशब्दसामान्यमाश्रित्यार्था-  
न्तरविषयशब्दान्तरानुशासनं क्रियते, हिमानी कुटीर इत्यादि । एवं हि लघवं  
रूप्यते । अन्यथा प्रतिविशेषं विशिष्टेऽनुशासने महद् गौरवं स्यात् । एवमपि  
चानुशासनेनाभेदोऽर्थभेदादन्यत्वेमेव शब्दानां भाविकमिति प्रतिनियतलिङ्गा  
विलक्षणा एव शब्दा यथास्वमर्थविशेषनियता न त्ववयवोपचयः । लघ्वर्थ-  
मिति । लघ्वर्थमित्यर्थः । वृत्तिविषये भावप्रधानो लघुशब्दः, गुरुलाघवमिति  
यथा । तदित्यमनेनैकार्थे शब्दान्यत्वादि'त्यादेना 'लिङ्गमशिष्यमि'ति च  
प्रत्याख्यानेन शब्दशक्तिभेदोपवर्णनतात्पर्यरूपेण गुणावस्था सर्वत्र सम्भविनी  
लिङ्गमिति सूचितं भवति । वाक्यकारस्यापीदमेव दर्शनमिति वार्तिकोन्मेषे  
कथितमस्माभिः ॥ २६ ॥

मतान्तरेण संस्त्यानप्रसवादि लक्षयति —

उत्पत्तिः प्रसवोऽन्येषां नाशः संस्त्यानमित्यपि ।

आत्मरूपं तु भावानां स्थितिरित्यपदिश्यते ॥ २७ ॥

१. 'रः । एवं शमीरः शुण्डारः । स्वा', २. 'नाव' घ. णठः.

पूर्वं साङ्ख्यदर्शनाश्रयेण संस्त्यानादि विभक्तम् । इदानीं वैशेषिकादि-  
नयेनोच्यते । उत्पत्तिरपूर्वावयवोपजनः प्रसवः पुंस्त्वम् । पूर्वदर्शने तु स एवा-  
विर्भाव इति विशेषः । संस्त्याने संहननमवयवानामपचयो निरन्वयो विनाशः  
स्त्रीत्वम् । पूर्वं तु तिरोभावमात्रमुक्तम् । नित्यानामनित्यानां च भावानामनौ-  
पाधिकं निजं तत्त्वं स्थितिर्नपुंसकम् । तत्र नित्यानां चैतन्यमाकाशमिति  
शरीराद्युपाधिसंसर्गे तु यथा पूर्वमाविर्भावतिरोभावानुक्तौ, तथात्रापि पक्षे चैत-  
न्यस्थोत्पत्तिविनाशौ व्याख्येयौ पुरुषश्चित्तिरिति । एवमाकाशस्यापि संयोगिष-  
मौपचारात् प्रसवयोगः । अनित्यानामपि सर्वावस्थास्वनुवर्तमानमेकत्वेन प्र-  
त्यभिज्ञायमानं स्वरूपं स्थितिर्नपुंसकं तत्त्वमिति व्यवहारात् प्रसवः प्रसूतिः  
प्रसवनं, संस्त्यायः सस्त्या संस्त्यानमित्यत्र प्रसवादीनामन्येषामभावान्मृगतृ-  
ष्णावत् कल्पितं लिङ्गम् ।

“बुद्ध्या कल्पितरूपेषु लिङ्गेष्वपि च सम्भवः ।

स्त्रीत्वादीनामि”ति वा । निर्णीतमेतत् । तथाहि — प्रकृतिः स्वरूपे-  
णाभिधत्ते वस्तु । प्रत्ययस्तु यथायथं स्त्रीत्वादिलिङ्गयुक्तमाहेत्यवास्तवत्वेऽपि  
शब्दप्रकल्पितोऽत्र भेदः, प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां लिङ्गस्य स्वरूपेण विशेषणत्वेन च  
प्रतिपादनात् । अत एव ‘भावस्य च भावयुक्तत्वादि’त्युक्तं भाष्यमपि स्त्रीत्वेन  
युज्यत इति एवञ्जातिर्विनाश इति विनाशोपजनायोगेऽप्यर्थस्य लिङ्गयोगः  
शब्दः । तथाभिव्यक्तिदर्शनेऽभिव्यञ्ज्यः अभिव्यक्तिरभिव्यञ्जनमिति शब्द-  
प्रमाणको लिङ्गभेदो ‘भावस्य च भावयुक्तत्वादि’त्यत्र वार्तिकोन्मेषे विस्तरेण  
यथातत्त्वमस्माभिव्यख्यात इति तत् एवावधार्यम् । गतमेतत् ॥ २७ ॥

इदानीं शब्दोपजनितोऽर्थात्मा लिङ्गमित्वेतद्दर्शनं मतान्तरेणावस्थापयितुमाह —

दृष्टं निमित्तं केषाञ्चिज्जात्यादिवद्वस्थितम् ।

दृष्टवच्छब्दसंस्कारमात्रं तु परिकल्पितम् ॥ २८ ॥

केषाञ्चिच्चेतनानामर्थानां समवेतमुपलब्धमेव स्तनकेशादि निमित्तं  
स्याद्याकारस्य प्रत्ययस्य । तथाहि तत्र प्रतिनियता जातिः समवेतोपलब्धा ।  
तथा स्तनाद्युपलब्धमपि लिङ्गानाम् । अन्यत्र तु तारकादौ तद्दर्शनाभ्यासात्  
सत्त्वमवगम्य कल्पितं लिङ्गं शब्दात् सत्त्ववचनात् तारका पुण्या नक्षत्रमिति ।  
प्रतीतिः शब्दसंस्कारमात्रसत्त्वमन्वाख्याने समाश्रितम् । एतत् पुनरन्येन्य-

संश्रयं त्वेतदि'ति पूर्वदूषितमिहान्यथोपन्यस्तम् । प्रयोगात् किलावसितस्य लिङ्गस्य चेतनविषयादन्यत्र सभारोपाच्छब्दसंस्कारहेतुत्वमात्रं, न तु वास्तवरूपतेत्यनेनापि नयेन व्याप्तिसिद्धिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

अत्रैव निदर्शनमाह —

यथा प्रासिद्धेऽप्येकत्वे नानात्वाभिनिवेशिनः ।

नानात्वं जनयन्तीव शब्दो लिङ्गेऽपि स क्रमः ॥ २९ ॥

निश्चितेऽपि वस्तुन एकत्वे दाराः, आपः, गृहाः, सिकताः इत्यादयः शब्दा धर्मभेदाश्रयवहुत्ववृत्तयस्तत्र बहुत्वं जनयन्तीव, तथा व्यवसायजननात् न तु परमार्थतः, तथा लिङ्गेऽपि स्त्रीत्वादौ स क्रमः परिपाटिः । बहिरसतोऽपि तस्य तारकादौ प्रकाशनात् ॥ २९ ॥

एवञ्च कृत्वा 'शब्दसंस्कारो लिङ्गमि'त्यन्तिममेव दर्शनं प्रमाणभूतमभ्युपगच्छति—

इदं वेयमयं वेति शब्दसंस्कारमात्रकम् ।

निमित्तदर्शनादर्थे कैश्चित् सर्वत्र वर्ण्यते ॥ ३० ॥

इदं वस्तु, इयं व्यक्तिरयमर्थ इति त्रिलिङ्गानां शब्दानां सर्वत्र वस्तुमात्रे बहिर्निमित्तानपेक्षा प्रवृत्तिर्न व्याहन्यत इति अस्मान्निमित्तदर्शनाच्छब्दान्वाख्यानमात्रं लिङ्गमभ्युपगन्तव्यम् । बाह्येऽर्थे तस्य लौकिके रूपानवधारणाच्छास्त्रसमयान्तःपातिनः परमुपकल्पयन्ति । शब्दार्थोऽर्थ इति दर्शनाद् बह्वीरूपत्वेनाध्यवसायाद् युवत्यादिभ्योऽर्थविशेषसम्प्रत्ययो न विरुध्यते । बहिः सदसत्तानपेक्षणाच्च शब्दार्थस्यानुशासनाङ्गस्य 'स्त्रियाम्' (४-१-३) इत्यादेरविशेषेण लिङ्गप्रत्ययविषयमात्रेऽनुगमः । युवतिः खट्वेत्यादौ स्त्रीप्रत्ययस्यासदाकारस्य वा सदाकारस्य वाविशेषात् । वास्तवे तु शब्दान्वाख्याननिमित्तेऽङ्गीक्रियमाणे राहोः शिरः, स्वस्य स्वभावः इत्यादौ व्यतिरेकविभक्तिः कथम् । तस्मादवसितोऽपि बाह्यत्वेनावसितस्य लिङ्गस्यान्वाख्याननिमित्तत्वम् । अत एव 'टावृचि' (४-१-९) इति ऋचोऽभिधेयत्वेनोपादानं युक्तम् । तदत्र 'शब्दोपजनितोऽर्थत्मा' इत्यस्माद् दर्शनात् सर्वत्रैव शब्दादवधृतस्य शब्दसाधुत्वनिमित्तभाव इत्ययं विशेषः । तत्रैव तु दर्शने विषयान्तरे भूयसा दृष्टस्यान्यत्र समारापोऽभिमत इति दर्शनभेदः । कैश्चिदिति वचनाद् ये गुणावस्थारूपं लिङ्गं वस्तुनां विवेकेन

१. 'धैः तथा' ग. घ. पाठः. २. 'ति च तद्वत्', ३. 'यमा' घ. पाठः.  
४. 'त्र द' ग. ङ. पाठः.



१५२ प्रकीर्णकप्रकाशसमेते वाक्यपदीये लिङ्गसमुद्देशः ।

परिज्ञातुमशक्तास्तेषामिदं दर्शनमिति प्रतिपादयति । सति तु विवेककौशले यथाप्रविभक्तमेव लिङ्गं न्याय्यमिति ध्वनयति ॥ ३० ॥

बहिरगृह्यमाणस्य कथं शब्दसंस्कारनिमित्तत्वमिति चेद्, आह —

नावश्यं विषयत्वेन निमित्तं व्यविष्टे ।

इन्द्रियादि यथादृष्टं भेदहेतुस्तदिष्यते ॥ ३१ ॥

यदन्यस्यावच्छेदनिवन्धनं, तन्नियोगतो ज्ञानगोचरतया नावतिष्ठते । यस्मात् तद्वेदहेतुरिष्यते अवच्छेदकमभ्युपगम्यते । अवच्छेदकं च नियमेन ग्रहणगोचरतां न भजते । तथाहि — चक्षुरादीन्द्रियमगृह्यमाणमपि स्वज्ञानस्य यथायथं नियतविषयस्य विषयान्तरोदवच्छेदं विदधात्येव । एवं कारणं कार्यावच्छेदकमदृष्टमपि, इति लिङ्गस्यापि शब्दसंस्कारकार्यस्याकारणस्यागृह्यमाणस्य स्वकार्यशब्दसंस्कारनिमित्तत्वमन्वाख्याने समुपादीयमानं युक्तमेव । चक्षुरादीत्यादिग्रहणाद् राजपुरुष इत्यादौ वृत्तिशब्दे सम्बन्धस्यागृह्यमाणस्यापि भेदहेतुत्वं गृह्यते । तथाहि — राजपुरुषो नीलोत्पलमित्यादिशब्दाः सम्बन्धनिमित्ततयान्वाख्याताः समासे सम्बन्धस्याप्रतीतावपि तदपरेभ्यो भिद्यमानं स्वार्थविशेषमर्पयन्ति । तथा व्यक्तौ पदार्थे जातेरप्रतीतावपि स्वाश्रयावच्छेदकत्वं, येन गयादिशब्दैः प्रतिनियतमेव द्रव्यमभिधीयते । तथाचेदं बाह्यं निमित्तमगृह्यमाणमत्र सदृशं निदर्शनम् । इन्द्रियं त्वध्यात्ममगृह्यमाणत्वमात्रसाम्याद् दृष्टान्तः । तदेवं यथासम्भवं लिङ्गं विचारितम् । सिद्धान्तस्तु यथाभाष्यं गुणावस्थारूपं लिङ्गमित्यस्माभिर्वार्तिकोन्मेषे यथागमं व्याख्यातं तत एवावधार्यम् । गुणधर्मरूपे हि लिङ्गे धर्मशून्यस्य सर्वथैवाव्यवहार्यत्वादवस्तुष्वपि वस्तुत्वाभिमानालौकिकानां लोकसम्प्रत्ययसमारूढस्यैव शब्दार्थत्वादात्मादीनां रूपादीनां तमश्छायाप्रभृतीनां च सर्वेषां लिङ्गयोग उपपन्नः । अभावशशविषाणादीनामपि वस्तुभूतोत्तरपदार्थाश्रयं लिङ्गं, न चान्यथा भावोपाश्रयत्वादभावो व्यवहियत इति व्यापकमिदं संस्त्यानप्रसवौ स्थितिश्चेति लिङ्गत्रयं सिद्धान्तितमवगन्तव्यम् । इत्यन्तःपदसंस्कारनिमित्तभूताः पदार्थाः पर्यवसितविचाराः ॥

इति भूतराजतनयहेलारजकृते प्रकीर्णकप्रकाशे

लिङ्गसमुद्देशस्योदशः ॥

शुभं भूयात् ।

१. 'नति' घ. ङ. पाठः. २. 'रावच्छेदकं वि', ३. 'नाः स्वा' ङ. पाठः.

स्मृतग्रन्थाद्यनुक्रमणिका ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१	११	कारकाणामविवक्षा	भाष्यम्	...
२	५	प्रातिपदिकार्थानां	"	...
३	४	षष्ठी शेष इति चेद्	"	...
"	६	तत्र प्रथमाविधिः	"	...
"	७	उक्तं पूर्वज	"	...
"	"	पदसामानाधिकरण्ये	"	...
"	८	न वा वाक्यार्थत्वात्	"	...
"	१७	अर्थरूपमेवैवञ्जाती	"	...
५	५	क्रियाया द्योतको नायं	...	...
"	२७	प्रतिपदविधाना च	वार्त्तिकम्	...
६	५	कृद्योगा च षष्ठी	...	...
"	१३	क्तस्य च वर्तमाने नपुंसके	...	...
"	१४	शेषविज्ञानात् सिद्धम्	...	...
"	१८	कर्मादिष्वकर्मकवद्वाच	...	...
७	३	न तर्हि इदानीमिदं	भाष्यम्	...
८	२	अभिहिते प्रथमा	"	...
"	९	अभिहितलक्षणाया	"	...
"	११	अस्तिर्भवन्तीपरः	"	...
"	१५	न सत्तां पदार्थो व्यभि	"	...
"	१८	प्रवृत्तिहेतुं सर्वेषां	...	...
"	२२	अभिहितानभिहिते	भाष्यम्	...
"	२९	तिङ्समानाधिकरणे	...	...
"	३०	शतृशानचोश्च निमित्त	...	...
१०	२८	मानमेयाभिसम्बन्ध	...	...
११	१८	पदसामानाधिकरण्ये	भाष्यम्	...
"	१९	न वा वाक्यार्थत्वात्	...	...
१३	२	दृष्टो ह्यप्यतिरेकेऽपि	...	...
१४	५	अनभिहिते हि विधानम्	वार्त्तिकम्	...
१५	६	क्रियावचनो धातुः	...	पूर्वाचायाः
"	"	अस्तिभवतिविद्यतीनां	...	
"	१२	कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः	भाष्यम्	...

पृष्ठे	पङ्क्तौ	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१६	५	...	...	बार्षिककारः
"	१८	अन्यथा शुष्कौदने का	...	...
१७	४	अथ कः पचेः प्रधानो	भाष्यम्	...
"	१०	सामान्यभूता क्रिया	"	...
"	१८	...	कणाददर्शनम्	...
"	१९	...	तीर्थिकान्तरदर्श-	...
१८	२	इह सर्वेषु साधनेषु	... [नम्	...
"	७	अथवा यया देवदत्त	...	...
१९	६	पूर्वापरोभूतस्य सक्रम	...	...
"	१३	अन्यथा साधनान्यस्तौ	...	...
"	२५	षड् भावविकाराः	...	निरुक्तकारः
"	२८	क्रिया क्रियाया निवर्तिका	...	...
२०	२३	...	क्रियाविवेकः	...
२१	२६	क्रिया नामेयमत्यन्ता	भाष्यम्	...
२२	२४	पूर्वापरोभूतं भाव	...	निरुक्तकारः
२५	२१	अभिज्ञां चैव भिज्ञां च	...	...
२८	८	अथ कः पचेः प्रधानो	...	...
"	१२	सवेः पच्यर्थः स्यात्	भाष्यम्	...
२९	४	पूर्वभागस्तु यज्जातात्	...	...
३०	२	पदार्थानामप्रोद्वारे	...	व्यक्तिवादी
"	३	...	...	जातिवादी
"	१४	अनन्तरं फलं यस्याः	...	...
"	२५	सम्बन्धिभेदात् सत्तेव	...	...
३१	११	षड् भावविकारा भवन्ती	...	भाष्यकारः
"	१३	तां प्राप्तिपादिकार्थं च	...	गुरवः
"	१७	सत्ता स्वशब्दयोगेन	...	...
"	२५	सैव भावविकारेषु	...	...
३२	१९	जायत इति पूर्वभावस्या	...	निरुक्तकारः
"	२६	विपरिणमत इत्यप्रच्यव	...	...
३३	२	वर्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं	...	...
"	५	अपक्षीयत इति स्वाङ्गा	...	...
"	७	...	...	भाष्यकारः
"	९	जन्मवाश्रितसारूप्यं	...	...



पृष्ठ	पङ्क्तौ	संस्कृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
३४	१२	पूर्वस्मात् प्रच्युता धर्मा	...	...
३५	४	...	...	चिरन्तनवैशेषि-
३६	८	तिरोभावाभ्युपगमे	...	... [का:
"	११	...	...	निवृत्तकारः
३७	२	षड् भावाविकारा भव	...	"
"	६	तां प्रातिपदिकार्थं च	...	...
"	८	सैव भावाविकारेषु	...	...
"	१७	प्रवृत्तिरेव प्रथमं	...	...
३९	१९	...	क्रियाविवेकः	हेळाराजः
"	२३	...	"	...
४०	२	असत्या भेदाभाव	भाष्यम्	...
"	२४	...	...	भाष्यकारः
"	२५	...	...	"
४१	२९	प्रत्ययार्थस्याभ्यतिरेका	...	वाक्यकारः
४३	१७	परिदेवने श्वस्तनी भवि	...	...
"	"	कालविप्रकर्षात्तूपमानं	...	...
४४	२	न तिङन्तेनोपमानमस्ति	भाष्यम्	...
"	१६	लिम्पतीव तमोऽज्ञाने	...	...
४५	३	बिभेत्यल्पश्रुताद् वेदः	...	...
"	२९	कालविप्रकर्षात्तूपमानं	वार्त्तिकम्	...
४६	१०	धातुवाच्योऽर्थः साध्य	भाष्यम्	...
४७	१३	...	...	वार्त्तिककारः
"	१७	निर्देशे नास्तरीयकस्वाङ्गि	...	भाष्यकारः
४८	१६	पचतेर्भवतो यत् क्षि	भाष्यम्	...
४९	"	यत् पचतेर्भवतिर्भवति	"	...
"	२४	उपाध्यायस्य शिष्यो	"	...
५०	१७	...	...	वैशेषिकाः
५२	६	भिन्ना इति परोपाधि	...	...
५४	१६	स्वातन्त्र्यव्यक्तिः कालः	वाक्यपदीयम्	...
"	"	अध्याहितकलां यस्य	...	...
"	१८	शक्त्यात्मदेवतापक्षे	...	...
५५	"	कारणेषु फलव्यक्तिः	...	...
"	२३	अत्यद्भुता त्वयं वृत्ति	...	...
५७	२०	...	...	वैशेषिकाः
५८	२८	प्रत्यवस्थं तु कालस्य	...	...

पृष्ठे	पङ्क्तौ	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
६२	२५	सामान्यमपि यथा विशे	...	...
६५	११	सुगन्धिकुसुमामोद	...	...
६६	४	धर्मास्थ्यध्वानः	पातञ्जलम्	...
"	२३	....	...	साङ्ख्याः
"	२७	नाभावो विद्यते सतः	...	...
६९	३	...	महाभाष्यम्	...
"	२४	तदेव त्रैलोक्यं व्यक्तेरपै	...	वीतपन्चकः
७१	२७	धर्मास्थ्यध्वानः	पातञ्जलम्	....
७२	८	...	...	भर्तृहरिः
"	१८	...	वाक्यपदीयम्	हेलाराजः
"	२६	अविद्यायां संसारहेतुभूता	वाक्यपदीयम्	"
			[बदप्रभा	
७४	१३	सर्वश्च ह्रस्वदीर्घानुना	...	...
७५	१७	शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्ते	...	...
"	१९	सिद्ध त्ववस्थिता वर्णा	वात्तिकम्	...
७६	२२	...	वाक्यपदीयम्	हेलाराजः
८०	६	नित्यप्रवृत्ते च काला	...	...
"	१५	भूतभविष्यत्प्रतिद्वन्द्वो	भाष्यम्	...
"	१८	कालाविभागात्	...	...
"	२१	सन्ति च कालविभागाः	...	...
"	२२	किं शक्यन्त एते शब्दाः	...	...
"	२५	नावश्यं शब्दप्रयोगादेव	...	...
८१	२	भूतभविष्यद्वर्तमाना	...	...
८२	२	...	भाष्यम्	...
"	३	जन्मैवाश्रितसारूप्यं	...	...
"	७	प्रवृत्तस्याविरामे शिष्या	वात्तिकम्	...
"	११	न्याय्या त्वारम्भानपव	...	...
"	१४	अस्ति च मुक्तसंशये	...	...
"	१६	सोऽप्यवश्यं भुञ्जानो	भाष्यम्	...
८३	२१	आदिकर्माणि न्याय्या	...	...

पृष्ठे	पङ्क्तौ	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
८४	५	अनागते न पतसि	भाष्यम्	...
८६	४	क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतु	"	...
"	२७	यदि कमलकमाह्लास्य	...	...
८७	२६	भाव्यासीदग्निष्टोम	...	...
८८	१०	गोमानासीद् गोमान्	भाष्यम्	...
"	१६	उपपदस्य तु कालान्य	वार्त्तिकम्	...
८९	१२	अवश्यंभाविनं नाशं	व्यासमुनिः	...
९०	८	सामान्यार्थस्तिरोभूतो	...	...
९१	२०	कदा चैवं व्यपदेश्यते	भाष्यम्	...
९२	"	...	"	...
९३	४	प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्यया	...	...
"	१३	उपाध्यायश्चेद् आगतो	...	...
"	२२	अनिष्पन्ने निष्पन्नशब्दः	वार्त्तिकम्	...
"	२३	देवश्चेद् वृष्टः सम्पन्नाः	...	...
९४	२	तत्र भवितव्यम् । निष्पत्त्य	भाष्यम्	...
"	४	सिद्धं तु भविष्यत्प्रतिषे	...	...
९५	५	हेतुभूतकालसम्प्रेक्षि	वार्त्तिकम्	...
"	९	अन्यदिदानीमुच्यते	...	...
९६	१७	अस्त्यर्थानां भवन्त्यर्थे	...	वार्त्तिककारः
"	२३	कूपोऽनेन कदाचिदव	भाष्यम्	...
"	२४	सिद्धं तु यथास्वकाल	"	...
"	२७	अवात्वात्	"	...
९७	३	असिद्धविपर्यासश्च	...	...
"	७	...	वार्त्तिकम्	...
९८	२	न कश्चित् स्वस्मिन्नात्म	भाष्यम्	...
"	५	उत्पत्तिः प्रसवोऽन्येषां	...	...
९९	३	यः कर्तृकर्मविशेषण	...	पूर्वाचार्याः
"	१०	शृणोत प्रावाणः	...	...
१००	१६	स्वाहेन्द्रशत्रुर्वधस्व	...	...
"	"	राजा भव युध्यस्व	...	...
"	२१	सिद्धस्याभिमुखीभाव	...	...
१०१	४	त्वमग्ने प्रयाजानूया	...	...



पृष्ठे	पङ्क्तौ	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कचुनाम
१०१	६	देवीरापः शुद्धा यूयम्	...	...
१०२	२	योऽन्धे पीठे वा तिष्ठति	...	...
"	२७	...	...	वैशेषिकाः
१०३	११	...	...	"
"	"	...	...	अव्यतिरिक्तधर्म-
"	१६	...	...	वादिनः
१०४	९	...	...	तीर्थिकाः
१०५	"	...	"	"
१०६	१३	...	"	वैशेषिकः
१०७	"	भावोऽपि भावेन युज्यते	"	"
"	१८	...	...	भाष्यकारः
"	१२	नागृहीतविशेषणा हि	...	काणादाः
१०९	२७	विंशत्यादयो दशदर्थे	वार्त्तिकम्	"
११०	९	परिमाणिनि चेत् पुनः	"	...
१११	११	अनारम्भो वा प्रातिपदि	...	...
"	२३	...	...	वार्त्तिककारः
"	२४	...	...	भाष्यकारः
"	२७	संहनने वृत्तः संहनने	भाष्यम्	...
११२	९	...	"	...
"	१४	द्वेर्विनः परिमाणाख्याद्	...	गुरवः
"	१९	द्वे दशतौ परिमाणमस्य	वाक्यम्	...
११३	१७	एकादीनां दशादिभि	वार्त्तिकम्	...
"	१८	सिद्धं त्वधिकान्ता सङ्ख्या	"	...
"	२०	...	भाष्यम्	...
११४	९	शङ्कहणेऽन्तग्रहणं प्रत्यय	...	...
"	१०	संख्याग्रहणं च	...	...
११६	१६	सुजभावोऽभिहितार्थत्वात्	वार्त्तिकम्	...
"	१८	इह कस्मान्न भवति	भाष्यम्	...
"	१९	अवयवे या संख्या तस्याः	"	...
"	२१	अवयवविधानेऽवयविनि	"	...
"	२४	ननु चेयमस्ति । संख्येत्येव	"	...

पृष्ठ	पङ्क्तौ	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
११९	२५	नैवा सङ्ख्या । किं तर्हि,	भाष्यम्	...
११७	१८	...	...	...
"	२४	...	...	भाष्यकारः
"	२८	...	अद्वयसिद्धिः	हेलाराजः
११९	१७	सङ्ख्याया अन्यपदार्थत्वात्	भाष्यम्	...
"	२०	न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या	...	...
१२०	६	संख्या नामेयं परप्रधाना	भाष्यम्	...
"	१३	दृष्टो ह्यन्यतिरेकेऽपि	...	...
"	१५	तत्र योऽन्वेति यं शब्द	...	...
१२१	४	...	...	भाष्यकारः
"	७	उभयवचना एवैते द्वयं	भाष्यम्	...
"	१२	...	"	...
१२२	४	आ दशम्यः संख्याः	...	...
"	५	स्यादेतत् । यत्र नियोगतः	भाष्यम्	...
"	१८	...	...	पूर्वाचार्याः
१२५	२६	स्वात्मानं क्रीणांश्च	...	...
१२६	११	केशश्मश्रु वपते	...	...
"	१४	तृप्ता पत्नी रेतो धत्ते	...	...
"	२१	सैषात्र यज्ञस्य समृद्धिः	...	...
१२७	६	कः पचः प्रधानार्थः	भाष्यम्	...
"	२६	नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेत्	...	...
१२८	७	...	भाष्यम्	...
"	२७	...	"	...
"	२८	वृत्तज्ञो ह्याचार्यस्तत्सम	"	...
१३०	६	...	...	भाष्यकारः
"	१३	...	...	"
१३१	४	...	...	द्रव्यवादिनः
"	१५	सर्वत्रैव क्रियाफलं कर्तारं	भाष्यम्	...
१३२	२	इह कथं भवितव्यम्	"	...
१३३	५	पुरोडाशैः प्रचरन्ति	...	...
"	२३	पञ्चभिर्हलैः कृषति	...	भाष्यकारः
१३४	२०	कृष्यादिषु चानुत्पत्ति	...	...

पृष्ठे	पङ्क्तौ	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१३४	२६	फले लुप्तचन नर्थक्यं	...	...
१३५	३	...	भाष्यम्	...
"	४	इह याजका याजयन्ति	...	...
"	१८	...	भाष्यम्	...
१३६	८	स्तनकेशवती नारी	...	...
"	१८	लिङ्गात् स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने	...	...
"	२३	खट्वावृक्षौ न सिध्यतः	...	...
"	२४	...	...	तीर्थिकाः
"	"	...	...	वैशेषिकाः
१३७	१०	...	...	सांख्याः
"	१२	...	...	भाष्यकारः
"	१३	संस्थानप्रसवौ लिङ्गम्	...	...
"	१८	संस्थानं संहननं तमोनि	...	संग्रहकारः
१३८	२	तयोस्तु तत्कृतं दृष्ट्वा	भाष्यम्	...
"	११	पद्मशङ्खौ निधौ पुंसि	...	...
१३९	२०	न वा अस्त्रीपूर्वपदविव	...	...
१४०	१६	असत्तु सृगवृष्णावत्	भाष्यम्	...
१४१	११	गन्धर्वनगरं यथा	...	...
"	१२	आदित्यगतिवत् सन्न	भाष्यम्	...
"	२२	येऽप्येते रथकारा वासीवृ	"	...
"	२३	अतिदूरात् सामीप्यादिन्दि	...	...
१४२	८	तयोस्तु प्रकृतं दृष्ट्वा	...	...
"	१०	अन्योन्यसंश्रयं त्वेतत्	...	...
"	२०	संस्थानप्रसवौ लिङ्ग	भाष्यम्	...
"	२२	संस्थाने स्थायतेर्देष्टु स्त्री	...	...
१४३	६	सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमा	...	...
"	१०	चैतन्यमात्मा चित्	...	...
"	११	न शक्यं वैयाकरणैर्लौकिकं	...	...
"	२३	सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमा	...	...
१४४	१८	शब्दादीनां गुणे गुणे	...	...
"	२४	कालानां पृथगर्थानां	...	...



पृष्ठे	पङ्क्तौ	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१४५	२	...	...	भाष्यकारः
१४५	५	नेह कश्चित् स्वस्मिन्नात्म	भाष्यम्	...
१४६	९	सर्वत्र तस्यासम्भवात्	...	...
"	२५	तस्योक्तौ लोकतो नाम	...	...
१४७	९	लिङ्गमभिधाय लोकाश्रय	...	...
"	२५	पञ्चशङ्खौ निधौ पुंसि	...	...
१४८	११	न वानष्टादर्शनात्	...	...
"	१४	एकार्थे शब्दान्यत्वात्	वार्त्तिकम्	...
"	२१	...	भाष्यम्	...
"	२७	...	...	वाक्यकारः
१४९	२२	एकार्थे शब्दान्यत्वात्	...	...
"	२४	...	वार्त्तिकोन्मेषः	हेलाराजः
१५०	२	...	...	साङ्ख्यः
"	"	...	...	वैशेषिकाः
"	१३	बुद्ध्या कल्पितरूपेषु	...	...
"	१७	भावस्य च भावयुक्त	भाष्यम्	...
"	२०	...	वार्त्तिकोन्मेषः	हेलाराजः
"	२९	अन्योन्यसंश्रयं त्वेतत्	...	...
१५१	१२	शब्दसंस्कारो लिङ्गम्	...	...
१५२	२०	...	वार्त्तिकोन्मेषः	हेलाराजः



# **LIST OF SANSKRIT PUBLICATIONS FOR SALE.**

	RS.	AS.	P.
भक्तिमञ्जरी Bhaktimanjari (Stuti) by H. H. Svāti Śrī Rāma Varma Mahārāja.	1	0	0
स्यानन्दूरपुरवर्णनप्रबन्धः Syanandurapuravarnana- prabandha (Kāvya) by H. H. Svāti Śrī Rāma Varma Mahārāja, with the commentary Sundarī of Rājarāja Varma Koil Tampuran.	2	0	0

## **Trivandrum Sanskrit Series.**

No. 1—दैवम् Daiva (Vyākaraṇa) by Deva with Puruṣakāra of Kṛṣṇalīlāsukamuni (out of stock).	1	0	0
No. 2—अभिनवकौस्तुभमाला-दक्षिणामूर्तिस्तवौ Abhi- navakaustubhamala and Daksina- murtistava by Kṛṣṇalīlāsukamuni (out of stock).	0	2	0
No. 3—नलाभ्युदयः Nalabhyudaya (Kāvya) by Vāmana Bhaṭṭa Bāṇa (second edition).	0	4	0
No. 4—शिवलीलार्णवः Sivalilarnava (Kāvya) by Nīlakaṇṭha Dīkṣita (out of stock).	2	0	0
No. 5—व्यक्तिविवेकः Vyaktiviveka (Alaṅkāra) by Mahima-Bhaṭṭa with commentary (out of stock).	2	12	0
No. 6—दुर्घटवृत्तिः Durghatavṛtti (Vyākaraṇa) by Śaraṇadeva (out of stock).	2	0	0
No. 7—ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिका Brahmatattvapra- śika (Vedānta) by Sadāśivendrasara- svatī (out of stock).	2	4	0
No. 8—प्रद्युम्नाभ्युदयम् Pradyumnabhyudaya (Nāṭaka) by Ravi Varma Bhūpa (out of stock).	1	0	0



- No. 9—**विरुपाक्षपञ्चाशिका Virupaksapancasika**  
(Vedānta) by Virūpākṣanātha with  
the commentary of Vidyācakra-  
vartin (*out of stock*). 0 8 0
- No. 10—**मातङ्गलीला Matangalila** (Gajalakṣaṇa)  
by Nīlakaṇṭha (*out of stock*). 0 8 0
- No. 11—**तपतीसंवरणम् Tapatisamvarana**  
(Nāṭaka) by Kulaśekhara Varma with  
the commentary of Śivarāma  
(*out of stock*). 2 4 0
- No. 12—**परमार्थसारम् Paramarthasara** (Vedānta)  
by Ādiśeṣa with the commentary of  
Rāghavānanda (*out of stock*). 0 8 0
- No. 13—**सुभद्राधनञ्जयम् Subhadradhananjaya**  
(Nāṭaka) by Kulaśekhara Varma with  
the commentary of Śivarāma  
(*out of stock*). 2 0 0
- No. 14—**नीतिसारः Nitisara** (Nīti) by Kāmandaka,  
with the commentary of Śankarārya  
(*out of stock*). 3 8 0
- No. 15—**स्वप्नवासवदत्तम् Svapnavasavadatta**  
(Nāṭaka) by Bhāsa (*second edition*). 1 8 0
- No. 16—**प्रतिज्ञायौगन्धरायणम् Pratijnayaugandha-  
rayana** (Nāṭaka) by Bhāsa  
(*out of stock*). 1 8 0
- No. 17—**पञ्चरात्रम् Pancaratra** (Nāṭaka) by  
Bhāsa (*out of stock*). 1 0 0
- No. 18—**नारायणीयम् Narayaniya** (Stuti) by  
Nārāyaṇa Bhaṭṭa with the comment-  
ary of Deśanāṅgalavārya  
(*second edition*). 4 0 0
- No. 19—**मानमेयोदयः Manameyodaya** (Mīmāṃsā)  
by Nārāyaṇa Bhaṭṭa and Nārāyaṇa  
Paṇḍita (*out of stock*). 1 4 0
- No. 20—**अविमारकम् Avimaraka** (Nāṭaka) by  
Bhāsa (*out of stock*). 1 8 0
- No. 21—**बालचरितम् Balacarita** (Nāṭaka) by  
Bhāsa (*out of stock*). 1 0 0

- No. 22—मध्यमव्यायोग-दूतवाक्य-दूतघटोत्कच-कर्णभारो-  
हभङ्गानि **Madhyamavyayoga-Duta-  
vakya-Dutaghatotkaca-Karna-  
bhara and Urubhanga** (Nāṭaka)  
by Bhāsa (*out of stock*). 1 8 0
- No. 23—नानार्थार्णवसंक्षेपः **Nanartharnavasam-  
ksepa** (Kośa) by Keśavasvāmin  
(Part I, 1st and 2nd Kāṇḍas).  
(*out of stock*). 1 12 0
- No. 24—ज्ञानकीपरिणयः **Janakiparinaya** (Kāvya)  
by Cakra Kavi (*out of stock*). 1 0 0
- No. 25—काणादसिद्धान्तचन्द्रिका **Kanadasiddhanta-  
candrika** (Nyāya) by Gaṅgādhara-  
sūri (*out of stock*). 0 12 0
- No. 26—अभिषेकनाटकम् **Abhisekanataka** by  
Bhāsa (*out of stock*). 0 12 0
- No. 27—कुमारसम्भवः **Kumarasambhava** (Kāvya)  
by Kālidāsa with the two comment-  
aries, Prakāśikā of Aruṇagirinātha  
and Vivaraṇa of Nārāyaṇa Paṇḍita  
(Part I, 1st and 2nd Sargas)  
(*out of stock*). 1 12 0
- No. 28—वैखानसधर्मप्रश्नः **Vaikhanasadharmapra-  
sna** (Dharmasūtra) by Vikhanas  
(*out of stock*). 0 8 0
- No. 29—नानार्थार्णवसंक्षेपः **Nanartharnavasam-  
ksepa** (Kośa) by Keśavasvāmin  
(Part II, 3rd Kāṇḍa) (*out of stock*). 2 4 0
- No. 30—वास्तुविद्या **Vastuvidya** (Śilpa) (*out of  
stock*). 0 12 0
- No. 31—नानार्थार्णवसंक्षेपः **Nanartharnavasam-  
ksepa** (Kośa) by Keśavasvāmin  
(Part III, 4th, 5th and 6th  
Kāṇḍas). 1 0 0
- No. 32—कुमारसम्भवः **Kumarasambhava** (Kāvya)  
by Kālidāsa with the two comment-  
aries, Prakāśikā of Aruṇagirinātha  
and Vivaraṇa of Nārāyaṇa Paṇḍita  
Part II, 3rd, 4th and 5th Sargas)  
(*out of stock*). 2 8 0

- No. 33—**वाररुचसंग्रहः Vararucasangraha**  
(Vyākaraṇa) with the commentary  
Dīpaprabhā of Nārāyaṇa  
(*out of stock*). 0 8 0
- No. 34—**मणिदर्पणः Manidarpana** (Nyāya) by  
Rājacūḍāmaṇimakhin. 1 4 0
- No. 35—**मणिसारः Manisara** (Nyāya) by Gopī-  
nātha. 1 8 0
- No. 36—**कुमारसम्भवः Kumarasambhava** (Kāvya)  
by Kālidāsa with the two comment-  
aries, Prakāśikā of Aruṇagirinātha  
and Vivaraṇa of Nārāyaṇa Paṇḍita  
(Part III, 6th, 7th and 8th Sargas). 3 0 0
- No. 37—**आशौचाष्टकम् Asaucastaka** (Smṛti) by  
Vararuci with commentary. 0 4 0
- No. 38—**नामलिङ्गानुशासनम् Namalinganusasana**  
(kośa) by Amarasimha with the com-  
mentary Tikāsarvasva of Vandy-  
aghaṭīya Sarvānanda (Part I, 1st  
Kāṇḍa). 2 0 0
- No. 39—**चारुदत्तम् Carudatta** (Nāṭaka) by Bhāsa  
(*out of stock*). 0 12 0
- No. 40—**अलङ्कारसूत्रम् Alankarasutra** by Rājānaka  
Ruyyaka with the Alaṅkārasarvasva  
of Mankhuka and its commentary by  
Samudrabandha (*second edition*). 2 8 0
- No. 41—**अध्यात्मपटलम् Adhyatmapatala** (Ve-  
dānta) by Āpastamba with Vivaraṇa  
of Śrī Śāṅkara-Bhagavat-Pāda  
(*out of stock*). 0 4 0
- No. 42—**प्रतिमानाटकम् Pratimanataka** by Bhāsa  
(*out of stock*). 1 8 0
- No. 43—**नामलिङ्गानुशासनम् Namalinganusasana**  
(Kośa) by Amarasimha with the two  
commentaries, Amarakośodghāṭana of  
Kṣīrasvāmin and Tikāsarvasva of  
Vandyaghaṭīya Sarvānanda (Part II,  
2nd Kāṇḍa, 1-6 vargas). 2 8 0
- No. 44—**तन्त्रसुद्धम् Tantrasuddha** by Bhaṭṭāraka  
Vedottama. (*out of stock*). 0 4 0



	RS.	AS.	P.
No. 45—प्रपञ्चहृदयम् Prapañcahṛdaya.	1	0	0
No. 46—परिभाषावृत्तिः Paribhāṣavṛtti (Vyākaraṇa) by Nīlakaṇṭha Dīkṣita.	0	8	0
No. 47—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् Siddhantasiddhanjana (Vedānta) by Kṛṣṇānanda Sarasvatī (Part I.)	1	12	0
No. 48—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् Do. Do. (Part II.)	2	0	0
No. 49—गोलदीपिका Goladipika (Jyotiṣa) by Parameśvara.	0	4	0
No. 50—रसार्णवसुधाकरः Rasarnavasudhakara (Alaṅkāra) by Singa Bhūpāla.	3	0	0
No. 51—नामलिङ्गानुशासनम् Namalinganusasana (Kośa) by Amarasimha with the two commentaries, Amarakośodghāṭana of Kṣīrasvāmin and Tikāsarvasva of Vandyaghaṭīya Sarvānanda (Part III, 2nd Kanda, 7-10 Vargas).	2	0	0
No. 52—नामलिङ्गानुशासनम् Namalinganusasana (Kośa) by Amarasimha with the commentary Tikāsarvasva of Vandyaghaṭīya Sarvānanda (Part IV, 3rd Kāṇḍa).	1	8	0
No. 53—शब्दनिर्णयः Śabdanirnaya (Vedānta) by Prakāśātmayatīndra.	0	12	0
No. 54—स्फोटसिद्धिन्यायविचारः Sphotasiddhi-nyayavicara (Vyākaraṇa).	0	4	0
No. 55—मत्तविलासप्रहसनम् Mattavilasaprahasana (Nāṭaka) by Mahendravikramavarman. (out of stock).	0	8	0
No. 56—मनुष्यालयचन्द्रिका Manusyalalayacandrika (Śilpa) (out of stock).	0	8	0
No. 57—रघुवीरचरितम् Raghuviracarita (Kāvya).	1	4	0
No. 58—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् Siddhantasiddhanjana (Vedānta) by Kṛṣṇānanda Sarasvatī (Part III).	2	0	0

- No. 59—**नागानन्दम् Naganandā** (Nāṭaka) by  
Harṣadeva with the commentary  
Vimarsinī of Śivarāma (*out of  
stock*). 3 4 0
- No. 60—**लघुस्तुतिः Laghustuti** by Laghubhaṭṭāraka  
with the commentary of Rāgha-vānanda. 0 8 0
- No. 61—**सिद्धान्तसिद्धान्तम् Siddhantasiddhanjana**  
(Vedānta) by Kṛṣṇānanda Sarasvatī  
(Part IV). 1 4 0
- No. 62—**सर्वमतसंग्रहः Sarvamatasangraha.**  
(*out of stock*). 0 8 0
- No. 63—**किरातार्जुनीयम् Kiratarjuniya** (Kāvya)  
by Bhāravi with the commentary Sa-  
bdāṛthadīpika of Citrabhānu (1, 2  
and 3 Sargas). 2 8 0
- No. 64—**मेघसन्देशः Meghasandesa** by Kālidāsa  
with the commentary Pradīpa of  
Dakṣiṇāvartanātha. 0 12 0
- No. 65—**मयमतम् Mayamata** (Śilpa) by Maya-  
muni (*out of stock*). 3 4 0
- No. 66—**महार्थमञ्जरी Maharthamanjari** (Darśana)  
with the commentary Parimala of  
Mahēśvarānanda. 2 4 0
- No. 67—**तन्त्रसमुच्चयः Tantrasamuccaya** (Tantra)  
by Nārāyaṇa with the commentary  
Vimarsinī of Saṅkara (Part I,  
1-6 Pāṭalās) (*out of stock*). 3 4
- No. 68—**तत्त्वप्रकाशः Tattvaparakasa** (Āgama) by  
Śrī Bhojadeva with the commentary  
Tātpa. padīpikā of Śrī Kumāra 1 12 0
- No. 69—**ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः Isanasivaguru-  
devapaddhati** (Tantra) by Īśānaśiva-  
gurudevamiśra Part I, Sāmānya-  
pāda). 1 8 0
- No. 70—**आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्पः Aryamanjusrimula-  
kalpa** (Part I). 2 8 0
- No. 71—**तन्त्रसमुच्चयः Tantrasamuccaya** (Tantra)  
by Nārāyaṇa with the commentary  
Vimarsinī of Saṅkara (Part II, 7-12  
Pāṭalās) (*out of stock*). 3 8 0

- No. 72—ईशानशिवगुरुदेवपद्धति: Isanasivaguru-devapaddhati (Tantra) by Īśānaśiva-gurudevamiśra (Part II, Mantrapāda). 4 0 0
- No. 73—ईश्वरप्रतिपत्तिप्रकाशः Isvarapratipatti-prakasa (Vedānta) by Madhusūdana-sarasvatī. 0 4 0
- No. 74—याज्ञवल्क्यस्मृतिः Yajñavalkyasmṛti with the commentary Bālakrīḍā of Viśvarūpācārya (Part I — Ācāra and Vyavahāra Adhyāyās). 3 4 0
- No. 75—शिल्परत्नम् Silparatna (Śilpa) by Śrī-kumāra (Part I). 2 12 0
- No. 76—आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्पः Aryamanjusrimulakalpa (Part II). 3 0 0
- No. 77—ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः Isanasivaguru-devapaddhati (Tantra) by Īśānaśiva-gurudevamiśra (Part III, Kriyāpāda 1—30 Pāṭalās). 3 0 0
- No. 78—आश्वलायनगृह्यसूत्रम् Asvalayanagrhyasutra with the commentary Anāvīlā of Haradattācārya. 2 6 0
- No. 79—अर्थशास्त्रम् Arthasastra of Kauṭalya with commentary by Mahāmahopādhyāya T. Gaṇapati Śāstri (Part I, 1 & 2 Adhikaraṇās). 3 12 0
- No. 80—अर्थशास्त्रम् Do. Do. (Part II, 3—7 Adhikaraṇās). 4 0 0
- No. 81—याज्ञवल्क्यस्मृतिः Yajñavalkyasmṛti with the commentary Bālakrīḍā of Viśvarūpācārya (Part II. Prāyaścittādhyāya). 2 0 0
- No. 82—अर्थशास्त्रम् Arthasastra of Kauṭalya with commentary by Mahāmahopādhyāya T. Gaṇapati Śāstri (Part III, 8—15 Adhikaraṇās). 3 4 0
- No. 83—ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः Isanasivaguru-devapaddhati (Tantra) by Īśānaśivagurudevamiśra (Part IV, Kriyāpāda 31—64 Pāṭalās and Yogapāda). 3 8 0



	RS.	AS.	P.
No 84—आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्पः Aryamanjusrimulakalpa (Part III).	2	0	0
No 85—विष्णुसंहिता Visnusamhita (Tantra).	2	8	0
No. 86—भरतचरितम् Bharatacarita (Kāvya) by Kṛṣṇakavi.	1	8	0
No. 87—सङ्गीतसमयसारः Sangītasamayāsara (SangIta) of Sangītākara Pārśvadeva.	1	2	0
No. 88—काव्यप्रकाशः Kavyaprakasa (Alaṅkāra) of Maṃmatābhaṭṭa with the two commentaries the SaṃpradāyaprakāśinI of Śrī Vidyācakravartin and the Sāhityacūḍāmaṇi of Bhaṭṭagopāla (Part I, 1-5 Ullāsas).	3	0	0
No. 89—स्फोटसिद्धिः Sphotasiddhi (Vyākaraṇa) by Bharatamiśra.	0	8	0
No. 90—मीमांसाश्लोकवार्तिकम् Mimamsaslokovartika with the commentary Kāśika of Sucaritamīśra (Part I).	2	8	0
No. 91—होराशास्त्रम् Horasastra of Varāhamihirācārya with the Vivaraṇa of Rudra.	3	0	0
No. 92—रसोपनिषत् Rasopanīsat.	2	0	0
No. 93—वेदान्तपरिभाषा Vedantaparibhasa (Vedānta) of Dharmarājādharīndra with the commentary Prakāśika of Poddadīkṣita.	1	8	0
No. 94—बृहद्देशी Brihaddesi (Sangīta) of Maṭaṅgamuni.	1	8	0
No. 95—रणदीपिका Ranadīpika (Jyotiṣa) of Kumāraganaka.	0	4	0
No. 96—ऋक्संहिता Rksamhita with the Bhāṣya of Skandasvāmin and the commentary of Veṅkaṭamādhavārya; (Part I, 1st Adhyāyaṅin 1st Aṣṭaka).	1	8	0

- No. 97—**नारदीयमनुसंहिता Naradiyamanusamhita**  
(Smṛti) with Bhāṣya of Bhavasvāmin. 2 0 0
- No. 98—**शिल्परत्नम् Silparatna** (Śilpa) by Śrī-  
kumāra. (Part II.) 2 8 0
- No. 99—**मीमांसाश्लोकवार्तिकम् Mimamsasloka-**  
**vartika** (Mīmāṃsā) with the com-  
mentary Kāśikā of Sucaritamiśra  
(Part II). 2 0 0
- No. 100—**काव्यप्रकाशः Kavyaprakasa** (Alaṅkāra)  
of Maṃmataḥbhaṭṭa with the two com-  
mentaries, Sampradāyaparakāśinī of  
Śrīvidyācakravartin and Sāhitya-  
cūḍāmaṇi of Bhaṭṭagopāla. (Part II,  
6—10 Ullāsas). 5 0 0
- No. 101—**आर्यभटीयम् Aryabhaṭīya** (Jyotiṣa) of  
Āryabhaṭācārya with the Bhāṣya of  
Nīlakaṇṭhasomasutvan (Part I.  
Gaṇitapāda). 2 8 0
- No. 102—**दत्तिलम् Dattila** (Saṅgīta) of Dattila-  
muni. 0 4 0
- No. 103—**हंससन्देशः Hamsasandesa** (Vedānta)  
with commentary. 0 8 0
- No. 104—**साम्बपञ्चाशिका Sambapancasika**  
(Stuti) with commentary. 1 0 0
- No. 105—**निधिप्रदीपः Nidhipradipa** of Siddha-  
śrīkaṇṭhaśambhu. 0 4 0
- No. 106—**प्रक्रियासर्वस्वम् Prakriyasarvasva.**  
(Vyākaraṇa) of Śrī Nārāyaṇa  
Bhaṭṭa with commentary (Part I.) 1 0 0
- No. 107—**काव्यरत्नम् Kavyaratna** (Kāvya)  
of Arhaddāsa 0 12 0
- No. 108—**बालमार्ताण्डविजयम् Balamartanda-**  
**vijaya.** (Nāṭaka) of Devarājakavi. 1 8 0
- No. 109—**न्यायसारः Nyayasara** with the  
commentary of Vāsudevastūri. 1 8 0

- No. 110—आर्यभटीयम् **Aryabhaṭīya** (Jyotiṣā) of  
Āryabhaṭācārya with the Bhāṣya  
of Nīlakaṇṭhasomasutvan. (Part II.  
Kālakriyāpāda) 1 0 0
- No. 111—हृदयप्रियः **Hridayapriya** (Vaidyaka)  
by Parameśvara, 3 0 0
- No. 112—कुचेलोपाख्यानम् अजामिलोपाख्यानं च ।  
**Kucelopakhyana and Ajamilo-**  
**pakhyana.** (Sangīta) by H. H.  
Svāti Śrī Rāma Varma Maharaja. 0 4 0
- No. 113—सङ्गीतकृतयः **Sangitakrtis** (Gāna)  
of H. H. Svāti Śrī Rāma Varma  
Māharaja. 1 0 0
- No. 114—साहित्यमीमांसा **Sahityamimamsa**  
(Alaṅkāra) 1 0 0
- No. 115—ऋक्संहिता **Rksamhita** (with the  
Bhāṣya of Skandasvāmin and the  
commentary of Veṅkaṭamādhava-  
vārya) (Part II) 2nd Adhyaya in  
1st Aṣṭaka. 1 8 0
- No. 116—वाक्यपदीयम् **Vakyapadiya** (Vyākaraṇa)  
with the commentary Prakīrṇaka-  
prakāśa by Helaraja son of Bhutiraja.  
(Part I). 1 8 0

**Apply to:—**

*The Curator*

*for the publication of Oriental Manuscripts,  
Trivandrum.*